ISSN 0235—7771

AKADEEMIA

30. AASTAKÄIK 2018 NUMBER 5

350

Eesti Vabariigi 5. aastapäevaks 1923

Kolm printsi Serendipist . . . . . Jüri Engelbrecht
Kas religioosne mõtlemine on olemas? . . . . . Jüri Allik
Eesti kirjakeele 100 aastat . . . . . Reet Kasik
Luulet . . . . . Indrek Hirv
Heledam kui päev . . . . . Mirko Bonné
Maldavus . . . . . Martin Heidegger
Faagiteraapia . . . . . Ülar Allas
Eriplaneering . . . . . Toomas Kiho
Järelmõtted . . . . . David Kaplan

Kolleegium:

Jaak Aaviksoo, Jaan Einasto, Jüri Engelbrecht, Tiit Hennoste, Alar Karis, Kalle Kasemaa, Kalevi Kull, Piret Kuusk, Marju Lepajõe, Ülo Matjus, Eero Medijainen, Peeter Olesk, Jaan Ross, Hando Runnel, Jaan Sootak, Richard Villems

Toimetus:

peatoimetaja . . Toomas Kiho – toomas.kiho@akad.ee
tegevtoimetaja . . Indrek Ude – indrek.ude@akad.ee
universalia Jaan Kangilaski – jaan.kangilaski@akad.ee
humaniora / *socialia* . . . Mart Orav – mart.orav@akad.ee
naturalia . . . . Kalle Hein – kalle.hein@akad.ee
keeletoimetaja . Triin Kaalep – triin.kaalep@akad.ee
korrektor . . . Kristin Sarv – kristin.sarv@akad.ee

Toimetuse aadress:
Ülikooli 21, 51007 Tartu, Eesti

Telefonid: 7423146, 7423050

E-post: akadeemia@akad.ee

Ilmavõrgus: www.akad.ee
www.facebook.com/AjakiriAkadeemia/

© AKADEEMIA 2018
Trükk: AS Pakett.
Trükiarv: 1500.

AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

30. AASTAKÄIK 2018 NUMBER 5 (350)

Kolm printsi Serendipist
Jüri Engelbrecht 771

Kas religioosne mõtlemine on olemas?
Jüri Allik 784

Eesti kirjakeele 100 aastat
Reet Kasik 809

Luulet
Indrek Hirv 821

Heledam kui päev
Mirko Bonné 826
Tõlkinud Piret Pääsuke

Mirko Bonné
Klaus Dieter Neidlinger 845
Tõlkinud Kalle Hein

Maldavus
Martin Heidegger 849
Tõlkinud Henri Otsing

Saatesõna
Henri Otsing 860

Faagiteraapia: unustatud tulevikumeditsiin
Ülar Allas 865

Eriplaneering
Toomas Kiho 894
"Kahest asjast oleneb meie riigi saatus — need on rahu ja töö": Eesti Vabariigi 5. aastapäevaks 1923
..... 896
Abstracts
..... 928
Järelmõtted. IV
David Kaplan 937
Tõlkinud Anto Unt
Kaplan, indeksikaalid ja demonstratiivid
Indrek Reiland 946

Paberväljaande tellijale on digiväljaande lugemine
TASUTA: www.kultuurileht.ee

Graafika lk 864, 960:

IIRIS JAASKA (1992) on Tartu Kõrgema Kunstikooli meediadisaini osakonna bakalaureuse 4. kursuse üliõpilane.

Graafika lk 783, 820, 895:

INGMAR JÄRVE (1992) on lõpetanud Tartu Kõrgema Kunstikooli meediadisaini osakonna 2016. aastal, praegu töötab vabakutselise disaineri, animaatori ja illustraatorina.

KOLM PRINTSI SERENDIPIST

Jüri Engelbrecht

Asjade mõistmiseks tuleb ikka alustada ajaloost. 1557. aastal avaldati Veneetsias raamat pealkirjaga *Kolm printsi Serendipist*. Kuigi selle tiitellehel väidetakse, et loo tõlkis pärsia keelest itaalia keelde Christoforo Armeno ehk armeenlane Christoforo, arvatakse, et tegelikult oli autoriks raamatu kirjastaja Michele Tramezzino, kes kirjutas selle India muinasjuttude ainetel. Raamat osutus menukiks: itaalia keeles ilmus mitu kordustrükki ning see tõlgiti ka saksa, prantsuse ja inglise keelde (Merton, Barber 2004).

Nii või teisiti, jutt on Serendipi-nimelisest maast (itaalia keeles Serendippo) kaugel idas ja selle võimsast kuningast. Arvatakse, et see maa on Sri Lanka, sest araabia meremehed olevat omal ajal seda kaunist saart nii kutsunud.[1] Serendipi kuningal oli kolm poega, kellele ta palkas parimad õpetajad. Teadmishimulised printsid õppisid hoolega ja said sel moel parima hariduse "teadustes ja kunstides". Siis saatis kuningas nad rändama, et nad omandaksid ka empiirilisi teadmisi. Rännakul naaberkuningriiki juhtus lugu, mis meile on oluline. Nimelt kurtis teel kohatud kaameliajaja, et ta kaamel on kaduma läinud, ja küsis, kas rändurid ei saaks teda ehk selle otsimisel aidata. Printsid uurisid rada, mida mööda kaamel oli astunud, ja teatasid, et kaamel lonkab, on ühe silmaga ja tal puudub üks hammas; veel ütlesid nad, et ühes koormapaunas kannab ta võid ja teises mett ning seljas istub tal lapseootel naine. Kaameliajaja kahtlustas, et needsamad rändurid olidki ta kaameli varastanud, sest kuidas muidu said nad kõiki as-

[1] Ehkki see oletus pole kinnitust leidnud, kasutab Sri Lanka seda väidet praegugi oma maa reklaamimiseks.

jaolusid nii täpselt teada. Ta kutsus abi ja laskis printsid vahistada. Peagi kaamel siiski leiti ning vangid vabastati ja viidi naaberkuningriigi valitseja ette. Pärimise peale selgitasid printsid, kuidas nad oma järeldusteni olid jõudnud: jäljed näitasid, et kaamel lonkas, rohi oli tee ääres söödud vaid ühelt poolt ja rohututtide järgi võis otsustada, et üks hammas oli kaamelil puudu. Peale selle olid ühes raja servas sipelgad manustanud võid ja teises kärbsed mett ning kui kaamel oli peatunud ja põlvitanud, et ratsutaja maha lasta, näitasid loomuliku häda jäljed ja muud märgid, et tegemist oli lapseootel naisega. Kuningas oli printside teravapilgulisusest vaimustatud. Nagu muinasjutus ikka järgnevad uued seiklused, kuni saabub õnnelik lõpp ja printsid leiavad printsessid, kellega naituda.

Tänapäeva lugejale toob selline teravapilgulisus kahtlemata meelde Sherlock Holmesi, kuid see kuulus detektiiv jõudis maailma alles 1887. a. Hulk aega enne Sherlock Holmesi seiklusi luges Serendipi printside lugu Inglise erudiit Horace Walpole, kes kirjutas 1754. aastal sellest oma sõbrale Horace Mannile.[2] Ta kasutas printside teravapilguliste tähelepanekute kirjeldamiseks — kui nad tahtmatult avastasid seiku, mida polnud otsinud — sõna "serendiipsus" (*serendipity*). Õieti oli jutt alanud ühest Giorgio Vasari maalist, mida Walpole sõbrale kirjeldas ja millel kujutatud aadlivappidel ta oli avastanud erinevuse: ühel Capello perekonna vapil oli firenze iiris, teisel aga mitte. Ja heraldika oli tollal väga oluline! "See avastus," kirjutas Walpole,

> on tõepoolest peaaegu midagi sellist, mida ma nimetan serendiipsuseks — väga väljendusrikas sõna, mida ma püüan [---] Sulle seletada: Sa saad sellest paremini aru tuletuskäigu kui definitsiooni abil. Ma lugesin kunagi narri muinasjuttu *Kolm printsi Serendipist*: kui kuninglikud kõrgused rändasid, avastasid nad alatasa juhuste toel ja teravapilguliste vaatluste abil asju, mida nad pol-

[2]Siinkohal tasub meelde tuletada, et 18. sajandil suurenes Euroopas järsult huvi idamaade vastu. Inglise ja prantsuse keelde tõlgiti *Tuhande ja ühe öö* jutud, ilmus *Zadig* Voltaire'i sulest ja palju teisi orientaalse hõnguga teoseid (vt Merton, Barber 2004), milles muu hulgas leidsid kasutamist ideed Serendipi printside loost. Eks kolm printsi oli ka hea muinasjutumotiiv, nagu rõhutab Richard Boyle (2000).

> nud otsinud. [---] Üks tähelepanuväärsemaid näiteid sellisest juhuslikust teravapilgulisest avastusest [---] oli lord Shaftsbury [---] tõdemus, et Yorki hertsog ja missis Hyde on abiellunud, mida ta järeldas missis Hyde'i ema aupakliku suhtumise põhjal oma tütresse lõunalauas.

Tänapäeva mõistes kohmakast kirjaviisist hoolimata oli sõna "serendiipsus" sündinud (vt Boyle 2000) ja hakkas levima, kuigi see võttis aega. Alles rohkem kui sajand pärast Walpole'i sõnaleidu, täpsemalt 1870. aastal kasutati mõistet "serendiipsus" ühes Oxfordi ajakirjas ja 20. sajandi algusest peale ilmus see ka inglise keele seletavatesse sõnaraamatutesse. Seletus oli aga konarlik, sest serendiipsust mõisteti kui juhuslikku avastust, mis on tehtud eelkõige õnnelikul või kasulikul viisil. Robert K. Merton ja Elinor Barber esitasid sõna etümoloogilise tähenduse kohta küll põhjalikuma analüüsi, kuid nende 1958. a käsikiri jäi seisma ja avaldati inglise keeles alles 2004. aastal.

Tänapäeval on mõiste "serendiipsus" tuntud, kuid paljud sõnaraamatud, näiteks Merriam-Webster ja Oxford, annavad vaid seletuse, et tegemist on millegi sellise leidmisega, mida ei otsita. Kuidas on lugu selle sõnaga eesti keeles? 2012. aastal kirjutas Tiit Kändler Käsmu teaduskooli tegemisi kirjeldades: serendiipsus on "rahvusvahelise tõlkeagentuuri Today Translations 2004. aasta küsitluse andmetel tuhande inglise lingvisti arvamuse kohaselt tõlkimisraskuselt kolmas ingliskeelne sõna. Serendiipsus tähendab sellist õnnekombel tehtud avastust või otsust või leidu, milliseks õnneks olite te ette valmistunud" (Kändler 2012). Veel öeldakse seal serendiipsuse kohta "töökas õnn" ja lisatakse, et teaduses soosib juhus vaid asjaga hästi kursis olevaid ajusid. Tuletagem meelde, et ka eeskujuks olevad Serendipi printsid olid ju hea hariduse saanud. Kui lehitseme Silveti sõnaraamatut, leiame sealt serendiipsuse tähenduseks "õnnelik juhus" (vrd eespool toodud seletust inglise keele sõnaraamatutes), mis aga ei anna edasi vajalikku sisu. Ka eestikeelne Vikipeedia viitab juhuslikule avastusele, võrgulehekülg Novicent teatab aga, et serendiipsus tähendab "võimet leida midagi väärtuslikku, otsides midagi muud". Seletuses viidatakse veel sobivale kasvukeskkonnale. Steven Johnson (2013) osutab kõigepealt "õnnelikule juhu-

sele", kuid hiljem arutleb vajaliku keskkonna loomise üle selle õnneliku juhuse realiseerumiseks.

Niisiis, kõiki kirjeldusi kokku võttes iseloomustab serendiipsus avastust või leidu, mis tuleb ilmsiks hoopis midagi muud otsides, ja leidja peab olema ette valmistatud, et seda ära tunda. Ettevalmistus sõltub kindlasti keskkonnast ja haridusest.

Nüüd siis etümoloogia juurest teaduse radadele. "Mis asi see on, mida nimetatakse teaduseks?" küsib Alan Chalmers (1976). Oma suurepärases käsitluses räägib ta teadusest kui teadmistest, mis on tuletatud kogemuse faktidest; vaatlustest ja katsetest ning teooriate tuletamisest induktsiooni abil. Seejuures on oluline, et meil oleks teooriate õigsuse kriteerium, ja selleks on Karl Popperi (1959) falsifikatsionism. Samuti on oluline aru saada tõekspidamiste teatud jäikusest; sellised tõekspidamised on kirjeldatavad paradigmadena (Kuhn 1962). Mahukas kokkuvõte tänapäevastest arusaamadest, kuidas inimmõte realiseerub teadmisteks, on esitatud Cambridge'i käsiraamatus (Holyoak, Morrison 2005). See on võrdlemisi formaliseeritud ülevaade inimmõistuse kontseptsioonidest ja nende modelleerimisest, induktsioonist kui olulisest meetodist ja põhjuste otsimisest, otsustele jõudmisest ja probleemide lahendamisest, piirangutest kognitiivses mõtlemises, matemaatikast, keelest ja mõtlemisest ning lõpetuseks mõtlemisest üldse ja teadusliku mõtlemise õpetamisest. Kõlama jääb, et teaduslik mõtlemine on probleemide lahendamine, et eristada tuleks hüpoteeside ruumi ja katsete ruumi ning et induktsioon ja deduktsioon on põhilised meetodid uute teadmiste genereerimisel (Dunbar, Fogelsang 2005).

Loomulikult võiks teaduse metoodika ja seaduspärasuste üle pikemalt arutleda, kuid isegi see lühike ülevaade näitab, et väljakujunenud meetodid ja arusaamad on andnud uute teadmiste hankimisel suurepäraseid tulemusi. Olgu selleks siis Higgsi bosoni kindlakstegemine katsetega Genfi suures põrgutis või gravitatsioonilainete tuvastamine Einsteini hüpoteesi kontrollimisel. Ja kui rääkida puhtteoreetilistest uuringutest, siis Fermat' viimase teoreemi tõestamine oli Andrew Wilesi sihipärane tegevus, mis jõudis püstitatud eesmärgini. Tänapäeva projektimaailmas meeldib sihipärane tegevus eriti ametnikele ja teadusbürokraatidele.

Ikka on vaja sõnastada siht, lugeda üles oodatud tulemused ja nende mõõdikud, siis saab hiljem kontrollida, kas kõik eesmärgid on saavutatud ja raha sihipäraselt kulutatud (s.t kas kulutused on abikõlblikud). Andrew Wilesi tegevus poleks aga ilmselt ametnike heakskiitu pälvinud, sest aega kulus hullupööra palju ja vahetulemusi polnud ette näidata. Muidugi tuleb arvestada ka sellega, et osa ametnikke käsitab teadustegevust vaid teenusena, ja küsimused, millist teenust osutab üks või teine uurimisasutus või kes loeb kavandatavat trükist, kõlavad ikka ja jälle.

Milline on aga serendiipsuse roll teadusmõtte arengus ja uute teadmist'e saamisel? Kas kolme printsi muinasjutt on lihtsalt mõnus lugemine nagu lugu Ali-Babast ja neljakümnest röövlist? Alljärgnevalt püüan vaadata teaduse arengut just serendiipsuse seisukohalt.

Alustagem sellest, mida mõeldi enne Walpole'i. Merton ja Barber (2004) viitavad oma analüüsis Taani ajaloolasele ja kirjanikule Saxo Grammaticusele (u 1150 – u 1220), kes Taani ajaloo kõrval kirjeldas ka prints Amlethi lugu. See teravapilguline prints sai tema loos jälile õukonna saladustele nii Taanis kui ka naaberkuningriigis Britannias. Meie tavateadmises on prints Hamleti loo kirja pannud William Shakespeare hulga hiljem, arvatavasti ajavahemikus 1599–1602. Eks ole seegi lugu läbinägelikkusest, mis sellest, et pole seotud teadusega. Põhjalikult analüüsib serendiipsuse eelajalugu aga Sean Silver (2015), seda eeskätt Francis Baconi (1561–1626) rikkaliku pärandi põhjal. Ta viitab Baconi kirjutatud loole loodust kehastavast Paanist, kes ei leia kadumaläinud lõikusjumalannat Cerest mitte teiste jumalate sihipäraseid otsinguid järgides, vaid teravapilgulise kogemuse ja looduse tundmise abil oma jahikäigul — ehk siis mitte üldse otsides (Bacon 1609: ptk 6). Seda seika saab selgelt võrrelda Serendipi printside otsingutega. Baconi panuse teadusmaailma moodustavad tema arvukad teosed, mis käsitlevad teadmiste olulisust inimkonnale ja teadmiste saamise viise. Nii räägib tema *Uus Organon* (Novum Organum) induktsioonist kui olulisest meetodist looduse tundmaõppimisel. Peter Urbach (1982) juhib tähelepanu Baconi arutlustele, mille järgi teadusuuringutes tuleks arvesse võtta õpitud kogemust ja lisada sellele teravapilgulisus ja nutikus, mis ei pea aga

olema ei süstemaatiline ega juhuslik. Bacon toob näitena Prometheuse tule toomise loo ja püssirohu leiutamise, mis meie praeguste arusaamiste järgi on seotud just serendiipsusega. Analüüsides Walpole'i tegevusele eelnenud aja kogemusi, leiab Sean Silver (2015), et Walpole oma lugemuse ja eruditsiooni tõttu pidi kindlasti olema tuttav Baconi ideedega. Silver väidab ka, et Walpole võib olla kõige rohkem tsiteeritud 18. sajandi õpetlane: oli ta ju ajaloolane, antikvaar, poliitik jne, kelle kirjavahetus on avaldatud 48-köitelisena. Kuigi Walpole oli osav sõnaseadja, ei läinud kõik tema leiutatud sõnad kasutusse. Nii vajus näiteks unustuse hõlma Walpole'i väljamõeldud sõna "triptoloogia" (*triptology*) kolmekordse tegevuse tähenduses.

Loomulikult köitsid teaduslikud meetodid teadusfilosoofe ka pärast Baconit ja Walpole'i (vt Silver 2015). William Whewell (1840) ütles, et kui uurija vaim on varustatud terava pilguga, võivad vähesed faktid, võib-olla isegi üksainuke fakt, viia arusaamiseni uuritavast nähtusest. Üks metafoor, mis iseloomustab teadusavastusi, on muidugi Isaac Newtonile omistatud "kui ma nägin kaugemale, siis seetõttu, et seisin hiiglaste õlgadel". Teiste sõnadega: eelnev kogemus lubab vaadata kaugemale. Oletatavasti oli see Chartres'i kirikukooli juhataja filosoof Bernard, kes juba 12. sajandil seda mõtet väljendas (Troyan 2004: 10). Robert Merton (1965) on läbinägelikult analüüsinud loovust ja progressi *jeu d'esprit*' ehk teravmeelsuse vaimus, pidades silmas nii Newtonit, Rabelais'd, John Stuart Milli, Freudi kui mitmeid teisi. Ta küsib ühtlasi, kuidas siis hiiglaste õlgadele saada — seda küsimust saaks ka tänapäeval esitada, kuid siin jätaksin selle õhku.

Kuid pöörakem tähelepanu serendiipsusele tänapäeva võtmes. Martin Rosenman (2001) võtab detailselt ette Alexander Flemingi (1881–1955) tegevuse penitsilliini avastamisel, mille eest ta sai Nobeli auhinna (1945). Juba enne oli Fleming kindlaks teinud, et nohuse ninaga patsiendi bakteriuuringutes mängis olulist osa ensüüm nimega lüsosüüm, mis mõjutas bakterikultuure. Kui siis tema laboris St. Mary haiglas Londonis (mille ta oli oma töökohaks valinud eeskätt basseini olemasolu pärast) stafülokokkidega Petri tassid imelikku käitumist ilmutasid, ei visanud ta neid oma Šoti järjekindlusega (nii ütlesid kolleegid) ära, vaid hakkas mõtlema

põhjuste üle, miks ikkagi nii juhtus. Stafülokokkide kolooniad olid nimelt nakatunud hallitusseenega, millest Flemingil õnnestus eraldada antibiootikum nimega *Penicillum*. Sellest avastusest 1928. aastal algas antibiootikumide ajastu, mil penitsilliin ja tema "kolleegid" on päästnud väga palju inimelusid.

Penitsilliini avastamine mahub tõesti serendiipsuse alla. Juhuslikult jäeti Petri tassid seisma ja juhuslikult nakatusid need hallitusseenega. Tema kaasaegsed ütlesid, et ega Flemingi labor ei hiilanudki puhtusega. Eelnev haridus ja lüsosüümi avastamise kogemus tegid Flemingi tähelepanelikuks ja ta tundis ära, mis on uus. Tema osavõtt Esimesest maailmasõjast Inglise meditsiinikorpuses andis talle ka teadmise, kui palju sõdureid suri haavanakkusest tingitud sepsise tõttu. Kolleegid ei pööranud hulk aega tema avastusele tähelepanu ja alles Teine maailmasõda pani ameeriklased penitsilliini tööstusliku tootmise võimalusi uurima.

Kui nüüd hakata üles lugema serendiipsusega seotud avastusi, saab nimekiri väga pikk. Varasemast ajaloost on teada, et Kolumbus läks otsima teed Indiasse, kuid avastas Ameerika. Kepler tahtis selgitada, miks on planeete kuus, nagu tollal teati, kuid jõudis planeetide liikumise matemaatilise seletuseni. Hilisemast ajast teame hästi teadusuuringuid, mille tulemusena avastati röntgenikiirgus (Wilhelm Röntgen), radiatsioon (Henri Becquerel) ja aatomituuma lõhustumine (Enrico Fermi), mõned avastused olid aga seotud praktiliste toodete saamislooga, nagu mikrolaineahi, teflon, bakeliit (teatav plast), maisihelbed, kleepsud jne. Teinekord on tulemuseni jõudmiseks vaja rutiinist erinevat tegevust, kas või magamist. Nii tuli Dmitri Mendelejev oma perioodilisustabeli ideele unenäo abil, kus ta järjestas elemendid aatommassi põhjal. Ka Friedrich August Kekulé sai benseenimolekuli ringstruktuuri idee unenäost, milles talle ilmutas end oma saba neelav madu. Lugemispuhkus ehk mõtete viimine teistele radadele (Johnson 2013) annab samuti häid tulemusi. Sellised juhtumid pakuvad ainest psühholoogidele ja neuroteadlastele, kes püüavad seletada sääraseid äratundmisprotsesse inimese psühholoogiliste seisundite abil. Henri Poincaré (1921) kirjeldab loovuse teket iseenda kogemuse põhjal: uute ideede saamiseks tuli tal muuta keskkonda — kas minna jalutama, juua õhtul kohvi, mida ta muidu

ei teinud, või midagi muud. Füüsikuna seletab ta säärast mõtete vabanemist lukustatud aatomite käitumisega: kui mõte läheb uitama, siis aatomid vabanevad ja võivad moodustada uusi kombinatsioone. Küllap oskavad neuroteadlased pakkuda inimaju talitlusel põhineva selgituse, miks mõtted mõnikord sel moel selginevad.

Et serendiipsus on teadusavastustes tähtsat osa etendanud, pakub selle nähtuse uurimine igati huvi. Kevin Dunbar ja Jonathan Fogelsang (2005) rõhutavad, et üllatavad katsetulemused tekitavad harilikult palju suuremat huvi kui oodatud tulemused. Kui katsevead on välistatud, siis küsimus, miks läks teisiti kui oodatud, võib põhjuste otsimisel hoopis uutele radadele viia ja anda hoopis ootamatuid selgitusi. António Dias de Figueiredo ja José Campos (2001) on proovinud teatud formaalseid serendiipsuse seoseid analüüsida loogikareeglite abil, eristades soovitud ja üllatavaid tulemusi. See annab tõepoolest teatud võimaluse juhtumite klassifitseerimiseks, kuid ilmselt mitte rohkem. Mis tundub aga tänapäeval märgilise tähtsusega, on Euroopa Teadusnõukogu hiljutine grant serendiipsuse uurimiseks.[3] Grandihoidja dr Ohid Yakub Sussexi ülikoolist Inglismaalt uurib serendiipsust teaduses ja uuendustegevuses. Tema eesmärk on analüüsida teadusnõukogule esitatud taotluste ja tulemuste erinevusi ning tal on ka hulk näiteid. Nii püstitati Frankfurdi Goethe ülikooli raku-uuringutes eesmärk aru saada rakkude vastastikmõjust keskkonnaga, kuid selle asemel oli põhitulemuseks rakkudevahelise interaktsiooni mehhanismi tuvastamine, mille praktiline rakendus tõhustab haavade paranemist. Teine näide pärineb Tel Avivi ülikoolist, kus uuringute tulemusena väljatöötatud nanotehnoloogial põhinev silma võrkkesta asenduskude osutus sobivaks ka kahjustatud närvide taastamisel.

Kokkuvõtteks tuleb öelda, et serendiipsus on teadusmõtte ennustamatu areng, mis võib anda üllatavaid tulemusi. See on tunnistus inimvaimu võimsusest. Kindlasti on inimkonnal vaja sihipäraseid uuringuid, kuid tark ühiskond võimaldab teadlastele ka vabadust. Selleks on vaja head haridust ja keskkonda, kus mää-

[3] Vt Ideas. Newsletter of the European Research Council, No. 3, 2017.

raval kohal ei ole mitte mõõdikud, vaid vaba mõtlemine. Aharon Kantorovich (1993) rõhutab oma sisukas teadusavastuste analüüsis just vajadust anda teadlasele vabadust, lähtudes serendiipsuse printsiibist, ja hoiatab rahastajaid, s.t teadusfonde ületähtsustamast taotlustes lubatud tulemusi.

Näited serendiipsusest demonstreerivad ilmekalt, kuidas pealtnäha juhuslikult sünnivad uudsed ideed. Kuid selle taga on ettevalmistatud pinnas ja mõtlevad inimesed. Mitte ilmaasjata ei öelda Cambridge'is, et ülikool on koht, kus inimesed mõtlevad. Louis Pasteur olevat öelnud, et juhus soosib ettevalmistatud meeli. Winston Churchill aga nendib: inimesed komistavad vahetevahel tõe otsa, kuid ajavad end siis kähku püsti ja kiirustavad edasi, nagu poleks midagi juhtunud.[4] Arthur Koestler (1964) lisab veel ühe aspekti: avastuste ajalugu on täis sääraseid jõudmisi ootamatutesse sihtkohtadesse ja jõudmisi oodatud sihtkohtadesse vales paadis. Umberto Eco (1998) arutleb talle omases stiilis kultuurisündmuste ajalooliste seikade üle, alustades Marco Polost ja lõpetades Leibniziga. Tema mõttekäigud serendiipsuse radadel viivad ta tõdemuseni, et ka valed arvamused võivad aja jooksul mõjutada tõeni jõudmist. Filosoofina küsib ta, kas väljamõeldud lood, olgu need roosiristlastest või Eldoraadost, on viinud mõtlevaid inimesi uutele, asjalikele radadele või on need lood hoopis segadust tekitanud. Eco ütleb: "Isegi kõige hullumeelsemad eksperimendid võivad anda imelikke kõrvalefekte" (Eco 1998: 8).

Euroopa Teadusnõukogu uurimistoetus on hiilgav näide rahastajate ettenägelikkusest loova mõistuse rakendamisel. Meie Eesti Teadusagentuur teatab aga interdistsiplinaarsete uuringute taotlusele vastates, et valdkondade ühendamise asemel tuleks need viia eri teaduskondade alla, sest kes neid ikka koos käsitleb! Seda saab iseloomustada ühe teise terminiga: "bahramdiipsus" (*bahramdipity*), mis pärineb samuti Serendipi printside loost. Nimelt püüdis kuningas Bahram Gur printside tähelepanekuid maha vaikida, seega tähendab see termin serendiipsuse mahasu-

[4] Algselt käis see sedastus ühe konkreetse mehe, nimelt Stanley Baldwini kohta, kes oli Churchilli poliitiline rivaal ja kolmel korral Suurbritannia peaminister. *Toim.*

rumist. Vaba teadusmõtet kummitab veel üks oht, mida Hollandi kirjastaja Jan Velterop (2017) iseloomustab mõistega "katataksofiilia" (tuletatud kreeka sõnast κατάταξη, mis tähendab klassifitseerimist) ehk "armastus reastamise vastu" (*love for ranking*). Kange tahtmine teadustöö tulemusi indekseerida ja edetabelitesse sättida viib tähelepanu paratamatult sisust eemale, mõõdikute maailma.

Ikka ja jälle tuletan ma meelde Juri Lotmanit, kes kommunikatsioonisüsteemide analüüsis toonitas kommunikatsiooni vajadust süsteemi eri osade vahel (Lotman 2001). Nii on ka teadus ühiskonnaga seotud ja kindlasti on teadlastel kohustus teha uuringuid ühiskonna probleemide lahendamiseks. Seda kohustust on rõhutanud ka nobelist Józef Rotblat. Kuid ühiskond peab olema piisavalt tark, et anda osale teadusest vabad käed teha seda, millest ühiskonnal veel aimugi pole, ja käia tundmatutel radadel. Senine teadusajalugu on tõestanud, et sealt võib tulla üllatavaid avastusi. Kas ja kuidas serendiipsuse ilmnemise võimalused realiseeruvad, ei oska keegi öelda. Selles ongi teaduse võlu. Sihipärase teadustegevuse kõrval on targas ühiskonnas uks avatud kõigile võimalustele.

Google annab otsingule *serendipity* umbes 40 miljonit vastust. Nii võib leida viiteid serendiipsusega seotud avastustele keemias, füüsikas, meditsiinis, bioloogias jm. Paraku pole suur osa viidetest seotud teadusuuringutega, vaid hoopis äri ja meediaga kõlava nime varjus. Hoolimata sellest on Horace Walpole'i heraldikahuvi ja lugemus andnud ühiskonnale hiilgava mõiste, mis on mänginud tähtsat osa teadusuuringutes.

Kirjandus

B a c o n, Francis 1609. The Wisdom of the Ancients. A Series of Mythological Fables. Https://en.wikisource.org/wiki/The_Wisdom_of_the_Ancients

B o y l e, Richard 2000. The Three Princes of Serendip. Http://livingheritage.org/three_princes.htm

C h a l m e r s, Alan 1976. *What is This Thing Called Science?* Queensland University Press — Open University Press. (Eesti keeles: *Mis asi see on, mida nimetatakse teaduseks?* Tartu: Ilmamaa, 1998)

D u n b a r, Kevin, Jonathan F u g e l s a n g 2005. *Scientific Thinking and Reasoning*. — Keith H. Holyoak, Robert G. Morrison (eds.). *The Cambridge Handbook of Thinking and Reasoning*. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 705–725

E c o, Umberto 1998. *Serendipities. Language and Lunacy*. New York: Columbia University Press

F i g u e i r e d o, António Dias de, José C a m p o s 2001. The serendipity equations. — R. Weber, C. Gresse (eds.). *Proceedings of the Workshop Program at the Fourth International Conference on Case-Based Reasoning, ICCBR 2001*. Washington, DC: Naval Research Laboratory, pp. 121–124

H o l y o a k, Keith H., Robert G. M o r r i s o n (eds.) 2005. *The Cambridge Handbook of Thinking and Reasoning*. Cambridge: Cambridge University Press

J o h n s o n, Steven 2013. *Kust tulevad head ideed: Innovatsioon läbi aegade*. Tallinn: Äripäev

K a n t o r o v i c h, Aharon 1993. *Scientific Discovery: Logic and Tinkering*. New York: SUNY Press

K o e s t l e r, Arthur 1964. *The Art of Creation*. New York: Macmillan

K u h n, Thomas 1962. *The Structure of Scientific Revolutions*. Chicago: University of Chicago Press. (Eesti keeles: *Teadusrevolutsioonide struktuur*. Tartu: Ilmamaa, 2003)

K ä n d l e r, Tiit 2012. Teadusloomingi põhineb konjektuuril. — *Horisont*, nr 6, lk 44–45

L o t m a n, Juri 2001. *Kultuur ja plahvatus*. Tallinn: Varrak

M e r t o n, Robert K. 1965. *On the Shoulders of Giants: A Shandean Postscript*. Chicago: The University of Chicago Press

M e r t o n, Robert K., Elinor B a r b e r 2004 (1958). *The Travels and Adventures of Serendipity: A Study in Sociological Semantics and the Sociology in Science*. Princeton: Princeton University Press

P o i n c a r é, Henri 1921. *The Foundations of Science*. New York: Science Press

P o p p e r, Karl 1959 (1934). *The Logic of Scientific Discovery*. Routledge

R o s e n m a n, Martin F. 2001. Serendipity and scientific discovery. — R. D. Norton (ed.). *Creativity and Leadership in the 21st Century Firm*. (Research in Urban Economics, Book 13.) Bingley: Emerald Group Publishing Limited, pp. 187–193

S i l v e r, Sean 2015. The prehistory of serendipity, from Bacon to Walpole. — *Isis*, Vol. 106, No. 2, pp. 235–256

T r o y a n, Scott D. 2004. *Medieval Rhetoric: A Casebook*. London: Routledge

U r b a c h, Peter 1982. Francis Bacon as a precursor to Popper. — *The British Journal for the Philosophy of Science*, Vol. 33, No. 2, pp. 113–132

V e l t e r o p, Jan 2017. Openness is a scientifically and societally relevant part of a published article's quality. — *Akademie im Dialog*, No. 9. Austrian Academy of Sciences, pp. 57–65

W h e w e l l, William 1840. *The Philosophy of the Inductive Sciences*. Vol. 2. Cambridge: J. and J. J. Deighton

JÜRI ENGELBRECHT (1939) on lõpetanud 1962. aastal Tallinna Polütehnilise Instituudi, tehnikakandidaat 1968 (TPI), füüsika-matemaatikadoktor 1982 (Ukraina TA Mehaanika Instituut). Aastast 1969 töötab Küberneetika Instituudis; 1984–2016 (vaheaegadega) TPI, praeguse Tallinna Tehnikaülikooli professor, praegu emeriteerunud. Valiti Eesti Teaduste Akadeemia akadeemikuks 1990. a mehaanika alal, Eesti TA president 1994–2004, 2004–2014 asepresident, Euroopa Teaduste Akadeemiate Föderatsiooni ALLEA president 2006–2011. *Akadeemias* on temalt varem ilmunud artiklid "Dünaamika ilu" (1997, nr 4, lk 735–753), "Teaduses on kord ja vaidlused korrast" (1999, nr 1, lk 107–112), "Teadusest uue sajandi künnisel" (2000, nr 6, lk 1204–1222), "Akadeemia ajas ja ruumis" (2008, nr 10, lk 2116–2130), "Komplekssüsteemid" (2010, nr 8, lk 1347–1362) ja "Akadeemiatest ja paradigmadest" (2014, nr 4, lk 723–732) ning Juhan Aru, Kristjan Korjuse ja Elis Saare raamatu *Matemaatika õhtuõpik* arvustus (2014, nr 3, lk 539–541).

INGMAR JÄRVE. Jeesus (2015, ofort)

KAS RELIGIOOSNE MÕTLEMINE ON OLEMAS?

Jüri Allik

Raske on rääkida religiooni ja mõtlemise seotusest, kui pole selge, millega õieti on tegemist. Teatmeteosed, muu hulgas Wikipedia, kõnelevad religioonist kui käitumiste, toimimistavade, riituste ja institutsioonide kogumist mingis kultuuris, mis on loodud suhtlemiseks üleloomuliku või teispoolsega. See pole kõige parem definitsioon, kuna eeldab, et üleloomulikkus ja teispoolsus on mõistetavad igas kultuuris. Kui aga lugeda näiteks Daniel Everetti väga huvitavat raamatut *Ära maga, seal on maod*, siis hakkab kohe silma see, et umbes 420 elus oleva piraha jaoks, kes elavad Amazonase vihmametsades ja kelle seas Everett veetis suure osa oma elust, ei ole üleloomulikku ega teispoolset (Everett 2009). Vaimud on piraha jaoks sama reaalselt olemas nagu taimed, loomad ja inimesed, kelle või mille kuju vaimud vajadusel võtavad. Kui Everett püüdis pirahasid — ta oli misjonär, kes oli neid pöörama saadetud — ristiusku pöörata, siis kaotasid pirahad selle vastu igasuguse huvi niipea, kui kuulsid, et Everett ise pole kunagi Jeesust oma silmaga näinud. Seega pole vaimud pirahadele midagi üleloomulikku, vaid igapäevase eksisteerimise lahutamatu osa.

Seega tekib üleloomuliku ja teispoolse eristamine ühiskonna ja kultuuri teatud astmel ja pole üldse selge, kas see on arengu paratamatu tulemus. Selline vahetegemine loomuliku ja üleloomuli-

---

Selle pealkirja ainetel pidasin ettekande Eesti Akadeemilise Usundiloo Seltsi koosolekul 11. oktoobril 2017. aastal. Tänan kõiki, kes küsimusi esitasid ja minuga kõiges või enamikus asjades nõus ei olnud.

ku vahel saab tekkida siis, kui on ellu kutsutud teadus, mis seletab loodust ja ühiskonda loomulike põhjuste kaudu. Kuid teadus ja filosoofia — sõna-sõnalt tarkusearmastus — saavad tekkida siis, kui midagi muutub inimese mõtlemises. Näiteks on arvatud, et Kreeka ime üheks põhjuseks oli arusaam inimsuhete ruumilisest pööratavusest. Valitsejaks ei saada enam jumaliku pärimisõiguse alusel, vaid pöörduva protseduuriga, kus valitseja ja alluv omavahel kohad vahetavad, nagu see Mileetose polises tavaks sai (Vernant 1982).

Mitmed sõnaraamatud, näiteks Merriam-Webster, on mõtlemise defineerimisega püsti hädas. Ei ole väga teravmeelne öelda, et mõtlemine on mõistuse tegevus, mille tagajärjel tekivad mõtted. Kui mõtted on need, mis tekivad mõtlemise tulemusel, pole me kuigi palju targemaks saanud. Wikipedia annab üldse alla, kuna ütleb, et kuigi mõtlemine on inimsust määratlev mõiste, puudub ometi konsensus, kuidas mõtlemist ennast defineerida või mõista.[1] Kutseliste psühholoogide ringkonnas sellist paanikat ei ole. Üldiselt on päris hästi teada, mida mõtlemine endast kujutab, kuid selle juurde tuleme hiljem tagasi.[2]

1. MODERNSUSE PROGRAMM

Mõned majandusajaloo uurijad väidavad, et piisab ühest joonisest, et kogu inimkonna majandusajalugu kokku võtta. Kui jälgida, kuidas sissetulek ühe inimese kohta on ajaloos muutunud, siis võib kolme esimest aastatuhandet majandusajalugu kujutada ühe igava horisontaalse kriipsuna (Clark 2007: 2). Ühiskond elas

[1] https://en.wikipedia.org/wiki/Thought.

[2] Psühholoogide seas on üsna suur üksmeel selles, et Gustav Theodor Fechner (1801–1887) lõi selle osa psühholoogiast, mis uurib, kuidas tajumulje tekib (vt Dzhafarov, Colonius 2011). Hermann Ebbinghaus (1850–1909) pani mõttetute silpide meetodiga aluse sellele, mida tänapäeval tunneme mäluteadusena (Tulving 2007). Vähem on teada, et Kuramaal sündinud ja Tartu ülikooli ajaloolasena lõpetanud Oswald Külpet (1862–1915) peetakse (ja õigusega) mõtlemispsühholoogia rajajaks (Allik 2016; Lindenfeld 1978; Ogden 1951; Russo Krauss 2017).

nn Malthuse[3] lõksus, kuna tööviljakust ei õnnestunud kolme millenniumi jooksul oluliselt tõsta. Suur muutus toimus 1800. aasta paiku, kui tööstusrevolutsioon lõpuks leidis tee lõksust välja. Enne seda parandas inimeste materiaalset heaolu ainult sõda või katk — veel parem mõlemad koos —, mis kahandas toitmist vajavate suude arvu.

Ühte veenvat seletust inimkonna ajaloo "suurele paugule" pole seni osatud välja pakkuda. Isegi Max Weberi (1864–1920) protestantlik eetika ja kapitalismi vaim (Weber 2007/1905) pole mitte kõigi arvates lõpuni usutav seletus. Weberit küll kiidetakse selle eest, et ta Karl Marxi (1818–1883), kes nägi tootlikes jõududes ainsat inimühiskonna arengumootorit, pea pealt jalgadele tagasi pööras. Nii pöörane, kui see ka ühele tõsiusksele marksistile tundub, on Weberi arvates just "oopium rahvale" see, mis maailma majanduse korralikult käima tõmbas. Ilmselt paljud kahtlevad, kas see on ainus seletus, kuid alatasa selgub, et need piirkonnad, kus domineerib protestantism, on majanduslikult edukamad kui need, kus valitseb mingi teine, eelkõige katoliku usk (Barro, McCleary 2003; Becker, Wössmann 2009; Grier 1997). Huvitav, et ühena esimestest nägid protestantismis progressiivset arengumootorit kaks Tartu ülikooli professorit, Adolf Wagner (1835–1917) ja tema õhutusel Alexander von Oettingen (1827–1905), keda võib pidada sotsioloogia ühe põhiseaduse sõnastajateks (Lederer 2013). See "seadus" ütleb, et protestantlikes piirkondades on enesetappude sagedus suurem kui katoliiklastel (Oettingen 1868; Wagner 1864). Need tähelepanekud said aga aluseks Émile Durkheimi (1859–1917) kuulsaimale tööle *Enesetapp* (Durkheim 1952/1897), mis seletas sagedasemaid enesetappe protestantide hulgas lõdvema sotsiaalse kontrolliga inimeste käitumise üle. Koos kõigi teiste piirangute kaotamisega (näiteks rikkuse kogumisele), mis lõpuks lasi kapitalismi vaimu vabaks, kadus ka võimalus ise oma elu üle otsustada.

[3]Thomas Robert Malthus (1766–1834) pani esimesena tähele, et rahvastik kasvab geomeetriliselt, aga toidu tootmine kasvab aritmeetiliselt. (Vt Thomas Malthus. "Essee rahvastiku printsiibist". Tlk E.-R. Soovik. — *Akadeemia*, 2011, nr 12, lk 2177–2191; 2012, nr 1, lk 156–177. *Toim.*)

Weber sai väga hästi aru, et reformatsioon mitte ei asendanud üht kirikut teisega, vaid vabastas ühiskonna liigsetest piirangutest; see muutis ühiskonna ilmalikuks, ratsionaalseks ja individualistlikuks, mis ei tunnista enda kohal ühtegi kõrgemat autoriteeti. Usule, mille on sünnitanud arhailine mõtlemine, pole eriti palju ruumi jäetud modernses ühiskonnas, mis ei vaja selle uskumist, mida oleks võimalik ratsionaalselt põhjendada, kõnelemata enda kohal seisva autoriteedi tunnistamisest, kellele tuleks ära anda suur osa oma muidu võõrandamata õigusi.

2. PRIMITIIVNE MÕTLEMINE KUI USU ALUS

Prantsuse antropoloog Lucien Lévy-Bruhl (1857–1939) oli tüüpiline modernist, kes jõudis järeldusele, et inimese mentaalsus esineb peamiselt kahes vormis: modernses ehk tänapäevases ja arhailises ehk primitiivses mõistuseseisundis (Lévy-Bruhl 1923/1922). Näiteks tema menuraamat *Primitiivne mentaalsus* algab tähelepanekuga, et metslased — inimesed, kes elavad looduslikus keskkonnas minimaalse liigendusega kogukonnas — tunnevad vastumeelsust igasuguse arutelu suhtes, mida loogikud nimetaksid diskursiivseks mõtlemiseks. Seda vastumeelsust loogilise arutelu suhtes näitavad kõige paremini katsed, mida Aleksandr Luria (1902–1977) ja hiljem oma õpetaja eeskujul Peeter Tulviste (1945–2017) tegid inimestega, kes polnud saanud ametlikku kooliharidust. Näiteks andis Tulviste nganassaanidele Taimõri poolsaarel järgmise ülesande: "Saiba ja Nakuptee joovad alati koos teed. Saiba joob kell kolm päeval teed. Kas Nakuptee joob kell kolm päeval teed?" (Tulviste 1984: 63). Küsitletud, kes ei võtnud seda loogikaülesandena, võisid vastata väga erinevalt. Alates sellest, et "kust ma tean, mida Nakuptee teeb, kuna ma teda ei tunne", kuni näiteks kategoorilise eituseni "kell kolm on mehed jahil ja ei joo teed". Need vastused reedavad, et vastajal ei näi pähegi tulevat, et tegemist võiks olla loogikaülesandega, mida on võimalik lahendada ainult nende andmete põhjal, mis on küsimuses esitatud. See on peamine põhjus, miks Lévy-Bruhl nimetas metslase mõtlemist eelloogiliseks.

Juba ainuüksi *Primitiivse mentaalsuse* sisukorda lehitsedes on selge, et Lévy-Bruhli iseloomustus võiks sama hästi käia ka väikelapse kohta: reflekteerimise puudumine, piirdumine väikese arvu objektidega, loogiliste vastuolude eiramine, toimunul ei ole loomulikke põhjusi, juhuslikult ei toimu midagi ja sündmusi kutsub esile alati kellegi tegu või tahe. Ühesõnaga — metslase mõtlemine on kodustamata, eelloogiline ja maagiline, kuna oomenid ja unenäod mitte ainult et võivad ennustada millegi toimumist, vaid võivad olla nende otseseks põhjustajaks (Lévy-Bruhl 1923/1922).

Inimkonna vaimse arengu kujutamisel kahe astmena — metslus ja tsiviliseeritus — ei olnud Lévy-Bruhl ainus ega ka eriti originaalne. Juba aastaid enne teda saavutas suure populaarsuse amatöörteadlase Gustave Le Boni (1841–1931) raamat *Hulkade psühholoogia* (1896), mis kujunes menuraamatuks hiljem ka Eestis (Le Bon 1936/1896). See raamat oli ajendatud hüpnotismist, mis oli selle kirjutamise ajal peenema publiku suurimaid meelelahutusi. Oli tavaline, et sellised suurkujud nagu Jean-Marin Charcot (1825–1893) demonstreerisid Pariisi valitud publikule hüpnoosi, mille käigus hüpnotisöör saavutas täieliku võimu teise inimese keha ja vaimu üle. Le Bon nägi rahvahulgas sedasama mõju mis hüpnotismi puhul: inimene loovutab oma vaba tahte ja degradeerub massis primitiivi tasemele. *Hulkade psühholoogia* tegi väga palju selleks, et rahvamassi hakati pidama primitiivseks, hüsteeriliseks ja vaimselt tasemelt parimal juhul vaid metslase tasemeni küündivaks.

Oma panuse inimese vaimse allakäigu teemasse andis ka Sigmund Freud (1856–1939), kes 1921. aastal kirjutas *Massipsühholoogia ja minaanalüüsi* (Allik 1999: 314). Le Bon oli Freudile peamiseks eeskujuks, keda korrates kirjutas Freud, et hulgakesi kaotab inimene oma individuaalsuse ja omandab tüki "kollektiivsest hingest", mis on intellektuaalselt madalam inimese enda vaimsest tasemest. Tänu sellele vaimsele taandarengule saavutab juht masside üle samasuguse absoluutse võimu nagu hüpnotisöör hüpnotiseeritava üle. Sugutung, mitte karja liider, on see, mis seob inimesed kokku ühtseks massiks ja tagab juhi võimu masside üle. Ei maksa unustada, et Freud avastas "miski" infantiilsuse

suuresti hüpnoosi jälgides, mis jättis talle kustumatu mulje (Allik 1999).

Seega on primitiivne mõtlemine inimkonna lastehaigus, mis tuleb läbi põdeda selleks, et sellest hiljem vabaneda. Religioon on ilmselt selle lastehaiguse üks avaldusi. Kuigi religiooni üks vormidest on Weberi arvates süüdi kapitalismi vaimu sünnitamises, on inimkonna tulevik ilmselt ilma religioonita. Tänapäeva ühiskonda iseloomustab kõige paremini selle ratsionaalsemaks ehk mõistuspärasemaks muutumine. Muidugi võib ka primitiivset inimest ratsionaalseks pidada, kui ta üritab palvete või rituaalide paremaks tegemisega jumalalt paremaid tingimusi välja kaubelda (Kalberg 1980). Ent Weber mõtles eelkõige neid muutusi, mis toimivad kaasaegses ühiskonnas: (1) tõhusus, mis tähendab maksimaalse tulemuse saavutamist minimaalse pingutusega; (2) ennustatavus, mis lubab näha seda, mis juhtub tulevikus; (3) arvestus, mis lubab kõike hinnata arvudega; (4) mehhaniseerimine (või ka dehumaniseerimine), mis asendab inimliku otsustuse tehnoloogiaga.

Muidugi võib kahelda, kas maailm liigub paratamatult ainult ühes, modernsuse suunas (Wittrock 2000), kuid meie kaasaegne ühiskond näib igal pool muutuvat ratsionaalsemaks. Pidevalt tegeldakse selle otsimisega, kuidas oleks parem asju teha. Selleks kujutatakse maailma abstraktsetes mõistetes, mis võimaldavad seda kõige paremini mõista. Ühtlasi püütakse teha nii, et deklareeritud väärtused ja tegelikud teod oleksid omavahel kooskõlas. Lõpuks seisneb ratsionaalsus selles, et otsuseid ja valikuid langetatakse universaalsete reeglite või regulatsioonide, mitte aga tutvuste, perekondlike sidemete või kliendi-patrooni tüüpi seoste põhjal (Kalberg 1980).

Kuigi modernsuse suunas liikumise pooldajate seas puudub üksmeel, arvatakse üsna üldiselt, et religiooni on loonud arhailine mõistus oma vajaduste järgi. Esialgne sissevaade inimühiskonna arengusse ütleb, et mingit erilist üksnes religioonile omast mõtlemist pole mõtet isegi otsima hakata, kuna arhailise mõtlemise peamistest omadustest — irratsionaalsus, kriitilisuse ja refleksiooni puudumine — piisab iga religiooni seletamiseks.

3. INTELLEKTUAALSED METSLASED

Tsiviliseerimata rahvaste kujutamine vaimse arengupeetusega inimestena ei saanud väga kaua kesta. Kultuurilise relativismi looja Franz Boas (1858–1942) avaldas vastulause oma raamatus *Primitiivne teadvus* (Boas 2013/1938). Kuigi selles raamatus pole relativismi idee veel kuigi selgelt formuleeritud, on Boas skeptiline selle suhtes, kas inimkonna ajalugu õnnestub kujutada progressina primitiivsest seisundist tsiviliseeritumasse, läbides ühesuguseid arengufaase. Kõigepealt tuleks loobuda "madalamate" ja "kõrgemate" kultuuride eristamisest. Kultuure ei saa võrrelda nende "saavutuste" järgi, kuna iga kultuur on omaette maailm, mille ainsaks lubatud taustsüsteemiks on tema ise.

Poliitiline korrektsus keelab kedagi primitiivseks kutsumast ainuüksi selle pärast, et tal puudub kirjaoskus või teadmine, kuidas arve kokku liita. Samas muutusid ka uurijad ise targemaks, saades aru, mida esimesel pilgul veidrad asjad, millesse metslased usuvad, võiksid tähendada. Selgus, et metslased on praktilistes asjades palju targemad (näiteks, kus ei tasu magada, kuna seal on palju madusid) kui Harvardis või mujal doktorikraadi saanud antropoloogid. Jared Diamond nimetab oma raamatus *Maailm, nagu ta oli eile* selliseid ellujäämisvõistlusest välja kasvanud praktilisi soovitusi konstruktiivseks paranoiaks (Diamond 2012). Samuti selgus, et mõne looma või linnu pidamine oma sugulaseks ei tähenda tingimata bioloogilist ignorantsust. Üle maailma on levinud komme pidada mõnd looma või taime oma suguharu tootemiks. Inglise antropoloog Alfred Radcliffe-Brown (1881–1956) oli esimesi, kes pani tähele, et see polnud kõige olulisem, millist konkreetset looma, lindu või taime peeti oma suguharu tootemiks (Radcliffe-Brown 1951). Ta märkas, et tootemi valikut motiveeris sageli soov erineda naabersugukonnast. Näiteks, kui üks suguvõsa kutsus ennast "ilma jalgadeta inimesteks", kuna nende esiisa oli madu, siis teised pidasid ennast "taeva lasteks", kuna nende suguvõsa sai oma alguse kotkast, kes liugleb taevas. Claude Lévi-Strauss (1908–2009) — eelmise sajandi antropoloogia suurkuju — on väga tabavalt ütelnud, et klanni või suguharu sümboliks ei valita mingit looma või lindu mitte sellepärast, et

teda oleks mõnus süüa (vastupidi, tootemit ei tohtinud menüüsse panna). Embleem valitakse sellepärast, et temast on hea mõtelda (Lévi-Strauss 1969/1962: 162). Tootemid ei ole seega juhuslik zooloogiliste liikide kollektsioon, vaid olulisemate tunnuste süsteem, mille alusel maailma liigitada ja mõista. Sellised maailma kirjeldamise konkreetsed kategooriad, nagu all-ülal, märg-kuiv, küps-toores ja nii edasi on esimeseks "teooriaks", mille abil püütakse ümbritsevat maailma kirjeldada ja mõista.

Kirjutise teemaga seoses on kindlasti olulisim *Metsik mõtlemine* (Lévi-Strauss 2001/1962), mis on ilmne vastus Lévy-Bruhli *Primitiivsele mentaalsusele*. Lévi-Straussi arvates on eelajalooline mõtlemine taltsutamata, aga kaugeltki mitte primitiivne. Metsik või taltsutamata mõistus töötab teisiti kui tsiviliseeritud koolihariduse poolt poleeritud mõistus. Kuna abstraktsete mõistete moodustamine on vastumeelne või koguni käib üle jõu, siis katsetab metsik mõistus olemasoleva konkreetse andmestiku kombineerimise ja kokkupanekuga. Prantsuse keeles on sõna *bricolage*, mis tähendab isetegemist või valmis tükkidest mingi asja meisterdamist. Metsik mõtlemine meisterdab konkreetsest materjalist, püüdes tükke kokku panna niisugusel viisil, et sellel oleks mingi sügavam mõte.

Minu meelest pole Lévi-Strauss väga veenev, kui ta näiteks lahkab Oidipuse müüti, väites, et metsik mõtlemine kõikus siin sugulise ja iseenesliku paljunemise kontseptsioonide vahel (Lévi-Strauss 2012). Usutavamad on Lõuna-Ameerika pärishõimelanike müütide analüüsid, mis on ühes tema parimas töös *Küps ja toores* (Lévi-Strauss 1969/1964). Ent veelgi veenvam oleks demonstreerida, mida Lévi-Strauss mõtleb meisterdamise all — hea vaste *bricolage*'ile —, kui heita pilk kodusele materjalile. Aastaid tagasi leidsime Aino Laagusega rahvaluule arhiivist ühe omapärase tekstitüübi, milles kõik keerleb küpse ja toore ümber (Laagus, Allik 1977). Aino kirjutas meie kahe lapse kasvatamise kõrvalt väitekirja Eesti metshaldjast. Mina tegelesin mütoloogiaga pigem puhtast huvist, mis psühholoogia kõrvalt üle jäi.

Lugu ise, millest on kümmekond teisendit mandrilt ja Saaremaalt ning mis on tuntud ka liivlastel, on üsna argine. (1) Kaks noort naist on kodust eemal, tavaliselt metsas, ja kohtavad mõnd

kodulooma: lammast, vasikat või varssa. Üks keelitab teist korraks magama heitma. (2) Magama keelitatu teeskleb magamist ja näeb, kuidas teine tüdruk ennast hundiks muudab ja kodulooma maha murrab. (3) Peale ärkamist pakub looma murdja kaaslasele liha süüa. See keeldub põhjendusega, et tema toorest liha ei söö. Seepeale tõestab looma murdnud teekaaslane, et liha polegi toores, vaid küps ja keenud.

Mingit seletust või põhjendust, miks sellist lugu meeles peeti ja teistele edasi jutustati, tavaliselt ei ole. Lihtsalt juhtum elust, kus liha ilma tuleta söödavaks küpseb. Ilmselt ongi see hea viis näitamaks, kuidas tegelikult toimib käepärastest vahenditest meisterdamine Lévi-Straussi tähenduses. Kodulooma heast peast murdmine on inimesele keelatud tegevus. Aga hundile on see täiesti loomupärane ja lubatud tegevus. Kui inimene hundiks moondununa lamba või varsa maha murrab, siis on see lubatud tegevus, sest see, mis ei ole lubatud inimesele, on lubatud hundile. Seega sõnum, mida selles loos edasi antakse, on see, et kaks negatiivse märgiga tegevust — hundistumine ja looma murdmine — koos annavad sotsiaalselt positiivse tulemuse ehk küpse liha, mida on inimesel võimalik süüa.

Suur kogus väikseid üksikasju kõneleb toodud tõlgenduse kasuks. Näiteks üle noa kukerpallitamine on üks kõige populaarsemaid viise libahundistumiseks. Samas on sagedased teated, mis ütlevad, et nuga, millega kodulooma tapetakse, tuleb enne tules soojendada. Samuti leidsime üle kogu maailma otsides rituaali kirjelduse, kus ohvri surmab tiigrinahka pugenud šamaan, kes kehastab loomi kaitsvat pühakut. Ühesõnaga: jonnakalt korduvad detailid näivad kinnitavat meie väljapakutud tõlgendust.

Samas kinnitab see Lévi-Straussi ideed, et kui metsikus mõtlemises puudub loogika, siis seda ainult diskursiivse mõtlemise vaatekohast. Metsik mõtlemine suudab käepärastest vahenditest kokku meisterdada lugusid, mis vähemalt metafoorselt käsitlevad inimese jaoks elu alustõdesid ja -printsiipe.

4. MIS ASI ON MÕTLEMINE?

Tajud loovad pildi ümbritsevast maailmast ja mälu hoiab neid alles, kui tajutu kaob mingiks ajaks nägemis- või kuulmisväljast. Tunnetuse arengu uurimise suurkuju on Šveitsi psühholoog Jean Piaget (1896–1980), kes tuli ideele, et mõtlemine ei erine nendest tegevustest, mida me teeme väliste asjadega selleks, et kohaneda ümbritseva maailmaga (Piaget 1953/1936). Mõtlemine on seega tegevused ja toimingud, mis ei ole suunatud reaalsetele asjadele, vaid meie mõistuses olevate piltidele, kujunditele ja muudele esitustele nende muutmiseks ja kohandamiseks. Kuigi mõtlemine on ka tajupiltidega või liigutusskeemidega ümberkäimine — see, mida Piaget nimetas sensomotoorseks intelligentsuseks —, teeb inimese vaimne areng suure hüppe siis, kui ta õpib kombineerima ja käsitsema märke ja sümboleid — hõlpsasti käsitletavaid asju, mis viitavad ja tähistavad midagi muud. Kuigi algselt täidab keel peamiselt suhtlemise ülesandeid, võtab inimese mõistus selle peagi kasutusele mõtlemise vahendina. (Piaget 1953/1936; Võgotski 2014/1934.)

Sümboolne ja keeleline mõtlemine tekib vajadusest keerulisi ülesandeid lahendada, millega konkreetne või kujundlik mõtlemine hakkama ei saa. Näiteks John Carlyle Raven (1902–1970) leiutas 1936. aastal tema nime kandvad suureneva raskusastmega maatriksid intelligentsuse mõõtmiseks. Test ise koosneb piltidest, kus vastaja ülesandeks on otsustada, milline pilt sobib maatriksis puuduva lünga täitmiseks. Kui esimesi, lihtsamaid ülesandeid saab lahendada tajumulje põhjal, siis viimaseid, keerulisemaid ülesandeid pole võimalik edukalt lahendada ilma sõnalise analüüsi ja kodeerimiseta (Lynn jt 2004). Seega ei tähenda mitteverbaalne pilditest tingimata, et seda oleks võimalik lahendada kasutamata abstraktse ja sümboolse mõtlemise vahendeid.

Erinevalt sellest, mida väidab linnalegend, teavad psühholoogid päris hästi, mida intelligentsus tähendab. Selle tuumaks on keerulistest kontseptsioonidest arusaamine ja oskus lahendada nuputamist nõudvaid ülesandeid (Mõttus jt 2011). Seepärast on ootuspärane, et vaimsete võimete testi ülesanded meenutavad tihti kooliõpikutes toodud ülesandeid. Näiteks järgmine näide oleks

nagu matemaatika õpikust laenatud: "Kolm naist jagasid omavahel võrdselt 18 golfipalli. Mitu palli igaüks neist sai?" Selliseid lihtsaid aritmeetikaülesandeid leiab kõigis intelligentsustestides (näiteks WAIS ehk *Wechsleri täiskasvanute intelligentsuse skaala*), mis kõik mõõdavad oskusi, mille hulka kuulub ka liitmine või korrutustabeli tundmine. Samamoodi võiks ühe küsimusena kasutada nelja täisarvu kokkuliitmist ja siis neljaga jagamist. Näiteks, mis on nende nelja arvu keskmine: 57, 34, 12 ja 69? Kui peast arvutamiseks pole aega ja kalkulaatorit pole käepärast, siis võib loota ainult sisetunde peale, mis võib pakkuda välja mingi arvu, mis on piisavalt lähedal arvule 43. Psühholoogid on pikka aega uurinud seda, kas inimene suudab teha intuitiivselt statistilisi arvutusi (Peterson, Beach 1967). Uuringud on näidanud, et inimene hindab üsna täpselt keskmist suurust ilma täpselt arvutamata.

Kuidas me seda teeme? Üks võimalik vastus on, et meil on peas kujuteldav arvude telg, millele me oma vaimusilmas asetame arvud 12, 34, 57 ja 69. Nende nelja arvu n-ö raskuskese on kusagil 40 ja 45 vahel. Seega oleks iga arv, mis on 43 vahetus läheduses, üsna hea oletus. Stanislas Dehaene on praeguse aja üks kõige mõjukamaid psühholooge, kes on näidanud sellise mõttelise arvtelje olemasolu meie ajus, mida me kõik kasutame, kui tahame saada kiireid arvulisi hinnanguid (Dehaene 2011).

Kuid abstraktne-teaduslik mõtlemine ei asenda konkreetset-praktilist mõtlemist, mida on mõtet kasutada igapäevaste ülesannete lahendamiseks. Mõlemad eksisteerivad koos; Peeter Tulviste nimetas seda mõtlemise heterogeensuseks (Tulviste 1984). Näiteks mõnikord on vaja kindlaks teha, millises kahes objektikogumis on rohkem elemente. Teaduslik mõtlemine ütleb, et õige vastuse saamiseks on tarvis mõlemad hulgad ükshaaval kokku lugeda ja tulemusi omavahel võrrelda. Enamikus maailma keeltes on arvsõnad, mille abil saab asju loendada. Enamikul juhtudel on arvsõnad tuletatud sõrmedest, vahel ka varvastest (Everett 2017; Caleb Everetti ei tohiks segi ajada tema isa Danieliga). Kuid arvukust saab hinnata ka ilma loendamata, tuginedes tajumuljele. Nii nagu me ei pea mõtlema ja pikalt kalkuleerima värvi, kauguse, suuruse ja teiste tajutavate omaduste puhul, on tajumuljel põhinev

arvukuse hindamine kiire, vaevata ja üldiselt varjatud küsimuste eest, kuidas seda tehakse. Kinnituseks, et tajutud arvukus erineb matemaatilisest arvukusest, mida saab alati loendada, on näiteks asjaolu, et erinevalt matemaatilisest arvukusest sõltub näiv arvukus sellest, kuidas objektid on ruumis jaotunud. Juba aastaid tagasi leidis meie uurimisrühm, et näiv arvukus tekib selle põhjal, kui suure pindala objektid näivad ruumis enda alla võtvat, mitte täpse arvu kokkulugemisel (Allik, Tuulmets 1991). Mulje põhjal saavad arvukuse hindamisega hakkama ka need rahvad, kelle keeles puuduvad arvsõnad (Gelman, Gallistel 2004). Seevastu täpse loendamiseni jõutakse alles peale pikka õppimist (Gelman, Gallistel 1978). Loendamine saab selgeks alles siis, kui õpitakse kinni pidama viiest reeglist. Esimene reegel näiteks ütleb, et igat asja tuleb loendada vaid üks kord. Teine reegel ütleb, et arvud peavad olema kasvavas järjekorras: 1, 2, 3 ja nii edasi. Viimane loetud arv näitab, millise kardinaalarvuga on tegemist. Lõpuks veel kaks lihtsat reeglit: pole oluline, mida loendatakse ja millises järjekorras (samas). Tajumuljel põhinev arvu hindamine võib aga vabalt mõnda neist reeglitest eirata ja näiteks lugeda mõnda asja kaks korda (Raidvee jt 2012).

Näide sellest, kui raske on loobuda vanadest mõtlemismallidest, võiks olla see, kuidas inimesed mõistavad ja ennustavad ette asjade liikumist. Selgus, et tavainimene mõtleb sellest väga sarnaselt keskaegse *impetus*'e-teooriaga, mille sõnastas prantsuse munk Jean Buridan (1295–1363). Selle naiivse teooria kohaselt hakkab keha liikuma siis, kui temasse sisestada liikumise tendents ehk *impetus*, mis sunnib keha mingi trajektooriga liikuma, kuni see tendents ära kulub ja lõpuks haihtub. Miks üles visatud kivi maa peale tagasi kukub? Sellepärast, et temasse sisestati tendents liikuda üles, mille haihtudes võtab võimust loomupärane kalduvus kukkuda tagasi maapinnale. Üks ülesanne, mis erinevad liikumisteooriad inimese peades proovile paneb, on kujutatud järgmisel joonisel. Vastajalt tahetakse teada, millise liikumistrajektooriga jätkab kuul, mis siseneb spiraalikujulisse torusse ühest ja paiskub välja teisest otsast (McCloskey, Kohl 1983). Välja on pakutud kuus võimalikku kuuli liikumisteed. Valedest vastustest on kõige populaarsem variant C, mis pakub trajektooriks teed, mis

natuke meenutab eelnenud spiraalikujulist liikumist. Seega mööda toru liikudes sai kuul spiraalikujulise *impetus*'e, mis jätkub mõnda aega ka pärast spiraaltorust väljumist. Ainuõige vastus on muidugi variant A, milles keha jätkab peale spiraalikujulisest torust väljumist liikumist ühes kindlas suunas. Huvitav, et selle vea teevad tihti isegi üliõpilased, kes on Newtoni füüsikat õppinud. Seega ei olegi nii lihtne igapäevases situatsioonis füüsikaprobleemi ära tunda. Lihtsam on seda lahendada kujundliku probleemina, mis kahjuks aga kallutab meid tihti vale vastuse poole.

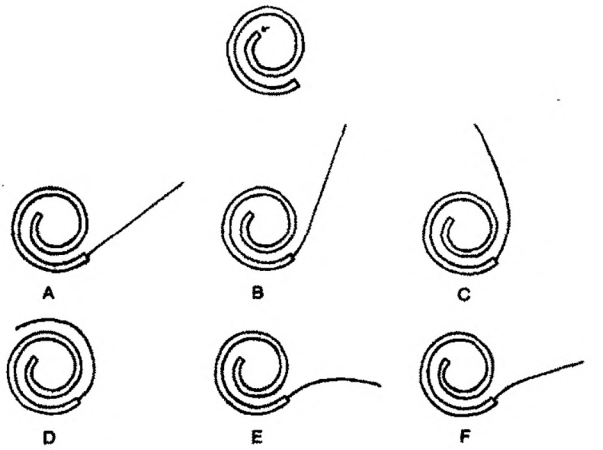

Joonis 1. Allikas: McCloskey, Kohl 1983.

Kõik viitab sellele, et meil on sama ülesande lahendamiseks kaks eri viisi. Üks neist annab täpse vastuse, kuid selleni jõudmine on mõnikord vaevarikas ja võtab palju aega. Aga on olemas ka teine viis, mis on ebatäpne, ent see-eest väga kiire, ei vaja seadistamist ja sellega on väga lihtne ümber käia. Ilmselt need kaks süsteemi olid meeles möödunud aasta Nobeli majanduspreemia laureaadil Robert Thaleril, kes koos oma kolleegi Cass Sunsteiniga pakkus välja idee kahest mõtlemise süsteemist: automaatsest ja reflektiivsest (Thaler, Sunstein 2008). Automaatset mõtlemist on raske kontrollida, kuid selle eest toimib ta erilist pingutust nõudmata. Automaatne mõtlemine on kiire, põhineb konkreetse-

tel seostel ja inimene ei pruugi selle toimumisest isegi teadlik olla. Vastandina vajab reflektiivne ehk kaalutlev mõtlemine pidevalt juhtimist ja seadistamist; on aeglane, kuna nõuab läbiarutamist ja reeglitest kinnipidamist. Tegelikult meenutavad Thaleri-Sunsteini mõtlemise kaks süsteemi teise nobelisti Daniel Kahnemani *Kiiret ja aeglast mõtlemist* (Kahneman 2013/2011), kes üsna sarnaselt iseloomustab kiiret ja aeglast mõtlemise toimimise viisi. Kahnemani kiire või automaatne mõtlemise süsteem ei hooli väga palju sellest, kui täpne on lahendus. Tähtis on, et lahenduseni jõutaks võimalikult kiiresti, ilma suure vaimse pingutuseta ja hea, kui tulemus on ligilähedaselt tõene. Tüüpiline on, et lahenduse otsimiseks kasutatakse kasulikke, ent ebatäpseid rusikareegleid, heuristikaid ja muid lähendusvõtteid, mis annavad kiire ja sageli piisavalt täpse tulemuse. Aga just kiiruse tõttu teeb automaatne mõtlemine vigu, ei märka ilmseid vastuolusid ega pea alati kinni loogikareeglitest.

Seega keelel põhinev, pidevat jälgimist nõudev ja aeglaselt kulgev mõtlemissüsteem, mis on eriti hea keeruliste abstraktsete probleemide lahendamiseks, ei asenda alati konkreetset, intuitiivset ja kiiret mõtlemist.

5. KUI ON OLEMAS TEADUSLIK MÕTLEMINE, MIKS EI VÕIKS OLLA KUNSTILIST JA USULIST MÕTLEMIST?

Ma loodan, et ei tee liiga oma õpetajale ja heale kolleegile Peeter Tulvistele, kes oma raamatus *Mõtlemise muutumisest ajaloos* tuli välja järgmise mõttega. Lev Võgotski (1896–1934), kes oli Tulviste juhendaja Aleksandr Luria mentor, pani tähele, et üheks parimaks viisiks lapse mõtlemise eristamiseks täiskasvanu omast on vaadata, kuidas on mõisted moodustatud (Võgotski 2014/1934). Enamik igapäevamõisteid on moodustatud prototüübi alusel (Rosch 1973). Asjad jagunevad loomulikul viisil liikidesse ja igal sellisel liigil on oma tüüpiline esindaja. Teised asjad, mis kuuluvad samasse kategooriasse, on seal oma läheduse tõttu prototüübile ehk kõige iseloomulikumale esindajale. Näiteks rästas või kuldnokk on rohkem linnud kui jaanalind, kellele tuleb

igaks juhuks lisada linnu nimetus, et oleks aru saada, kellega on tegu.

Üheks viisiks teada saada, kas inimene kasutab igapäevaseid või teaduslikke mõisteid, on uuritavalt küsida, mis on ühist kahel sõnal: näiteks koer ja kass, uks ja aken, ratas ja auto, pliiats ja paber, ja nii edasi. Vastuseid analüüsides võib aru saada, kas inimene mõtleb igapäevaselt või kasutab üldistavat mõtlemist, liigitades asju abstraktsete kategooriate alla, nagu koduloom, maja osad, liiklusvahend, kirjatarbed jne. Hea kolleeg Aaro Toomela leidis, et väga suur osa täiskasvanud inimesi kipub eelistama konkreetseid käegakatsutavaid omadusi kahe sõna puhul, mis neid ühendab, isegi siis, kui nad on hulga aastaid koolis käinud (Toomela 2003). Seepärast pole väga üllatav, et samad konkreetseid omadusi eelistavad inimesed teevad rohkem vigu intelligentsitesti ülesandeid lahendades, kus on vaja aru saada mõnest abstraktset mõistest või märgata mõnd üldist omadust, mis kaht asja omavahel seob (samas).

Tulles tagasi küsimuse juurde, kas peale teadusliku on olemas ka teisi spetsiifilisi mõtlemisliike, võiks Peeter Tulviste arutluskäigu võtta kokku selliselt. Kuna teaduslike mõistete omandamine viib teadusliku mõtlemiseni, siis võiks ju arvata, et ühe kindla valdkonnaga tegelemine viib sellele valdkonnale omase mõtlemise kujunemiseni (Tulviste 1984).[4] Seega võib näiteks kunstiga tegelemine nõuda kunstilist mõtlemist. Usuga tegelemine võib luua ja nõuda erilist, vaid usule omast mõtlemist. Metafoorina on see isegi mõeldav, ent kui küsida, milles seisab kunstilise või usulise mõtlemise eripära, siis on raske midagi konkreetset nimetada. Kui vastanduses ära kaotada teadusliku mõtlemise olulisemad tunnused — abstraktsus, reflektiivsus, diskursiivsus jne —, siis saamegi igapäevase konkreetse mõtlemise, aga mitte midagi uut ja omanäolist.

[4]Muidugi ei tunta Tulvistet maailmas mitte tema eestikeelse, vaid palju põhjalikuma ingliskeelse raamatu põhjal (Tulviste 1991).

6. RELIGIOON JA VAIMNE VÕIMEKUS

Näiteks meilgi populaarse iseka geeni kontseptsiooni looja Richard Dawkins arvab, et religioon on eelkõige intelligentsuse puudumine (Dawkins 2011/2006). Kuna inimkond näib iga järgmise põlvkonnaga veidi targemaks minevat — seda nimetatakse Flynni efektiks (Flynn 2007, 2012) —, siis ennustab see pigem, et koos inimeste targemaks muutumisega on usk määratud hääbumisele.

Kuigi religioon — protestantism — pani majanduse korralikult tööle, pole ratsionaalses ja sekulaarses ühiskonnas kuigi palju ruumi usulisele autoriteedile, mis paratamatult surub alla inimese vaba tahet. Kindlasti teavad paljud maailma väärtuste uuringu põhjal tehtud kaarti, mille panid kogutud andmete põhjal kokku Ronald Inglehart ja Christian Welzel (Inglehart, Welzel 2005). Väärtused — asjad ja põhimõtted, mida inimesed peavad elus oluliseks — on kujutatud kaardil, mille horisontaaltelg näitab, millisele kohale mingi maa paigutub ellujäämise-eneseväljenduse teljel. Teine, vertikaaltelg paigutab maad pingeritta alates traditsioonilisest kuni kõrgelt ilmalik-ratsionaalsete maadeni. Me teame ka seda, et jõukad riigid, mis on kõrgel kohal inimarengu tasemes — rikkad riigid, kus inimesed on haritud ja elavad kaua —, peavad oluliseks eneseväljenduse ja ilmalikkuse-ratsionaalsusega seotud väärtusi (samas).

Pole vähimatki kahtlust, et nõukogude võim oli üsna kole, kuid modernismi ühe eesmärgi ta täitis väga hästi — hävitas traditsioonilise ühiskonna ja koos sellega austuse igasuguse kõrgema autoriteedi vastu. Teise eesmärgiga — ellujäämise murede asendumine eneseväljendusega — jäi ta küll hätta ja nüüd on meie peamiseks probleemiks, kuidas sellel mõõtmel järele jõuda peamiselt protestantliku minevikuga Euroopale.

Richard Lynn oli üks esimestest, kes äratas ellu Tartu moraalistatistika loojate idee, et mõnede sündmuste esinemine ja sagedus ühiskonnas kõneleb midagi inimeste moraali ja isiksuse kohta (Lynn 1971). Koos Soome politoloogi Tatu Vanhaneniga (1929–2015) oletasid nad, et üheks maailmas valitseva ebavõrdsuse põhjuseks on inimeste vaimne ebavõrdsus. Kui marksis-

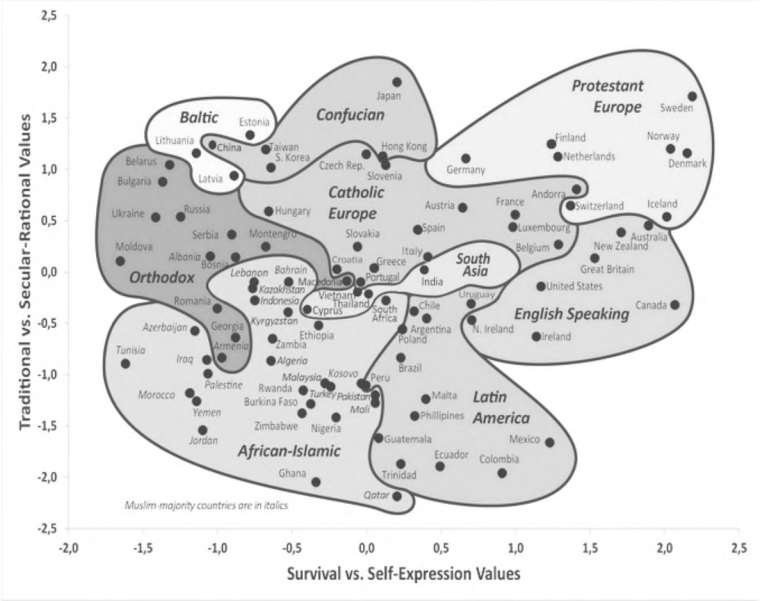

Joonis 2. Allikas: Inglehart, Welzel 2005.

tid arvavad endiselt, et baas määrab pealisehituse ehk majandus määrab ära inimese vaimse seisundi, siis Lynn ja Vanhanen pakkusid välja vastupidise põhjuslikkuse. Seal, kus inimeste keskmine vaimne võimekus on madalam, on väga raske üles ehitada jõukat, demokraatlikku ja inimeste võrdsust tagavat ühiskonda (Lynn, Vanhanen 2006). Vastupidine põhjuslikkus riivab kõigi inimeste bioloogilise võrdsuse ideed, mida ei ole hetkel põhjust arutada.

Kuidas me teame, milline on mingi riigi või rahva keskmine intelligentsus? Üheks võimaluseks on anda mõni levinud IQ-test täita suurele hulgale mingil maal elavatele inimestele ja seejärel leida nende tulemuste keskmine. Näiteks Helle Pullmann testis oma doktoritöö jaoks üle kuue tuhande Eesti kooliõpilase, kasutades nende vaimse võimekuse hindamiseks juba eespool mainitud Raveni progresseeruvaid maatrikseid (Pullmann 2005). Võrdlus eakaaslastega teistes maades näitas, et Eesti laste vaimne või-

mekus on samal tasemel või natuke parem kui sellistes arenenud maades nagu näiteks Inglismaa ja Island (Pullmann jt 2004).

Paljudele ootamatult, kuid intelligentsuse uurijatele ootuspäraselt selgus, et koolilaste akadeemiline edukus, mida hinnatakse selliste uuringutega nagu PISA, TIMSS ja teised, annavad väga sarnase tulemuse sellega, mis on saadud traditsiooniliste intelligentsustestidega. Näiteks PISA ja intelligentsuse uuringute maade keskmised tulemused on omavahel seotud korrelatsiooniga 0,82–0,83 (Rindermann 2007). Nii suur seos tähendab seda, et pole suurt vahet, kas kasutada mõnda akadeemilist või hoopis IQ-testi. Seega mõõdavad akadeemilised ja vaimse võimekuse testid peamiselt ühte ja sama asja — kui taibukad on mingi maa lapsed ja täiskasvanud lahendamaks keerulist mõtlemist nõudvaid ülesandeid.

Kuidas aga määrata usklikkuse keskmist taset? Üks lihtne viis on inimeste käest küsida, kui usklikuks (või mitteusklikuks) nad ennast peavad. Näiteks Gallup korraldab kogu maailma hõlmavaid küsitlusi ja paljude muude asjade kõrval küsitakse inimestelt ka just seda. Või siis, kui suurt osa mängib usk nende elus. Nii saame teada näiteks, et Tšehhis peab ennast ateistideks 30% elanikkonnast, samal ajal kui Armeenias vaid 3%.[5] Phil Zuckerman kogus kokku rahvusvaheliste küsitluste andmed usu ja ateismi kohta kokku 50 riigist või territooriumilt (Zuckerman 2007). Selle uuringu põhjal on Eesti maailma üks ateistlikumaid riike, kus ligi pool vastanutest (49%) ei usu jumalasse. Rohkem ateiste on vaid Rootsis, Taanis, Norras ja Soomes.

Kui vaadata, kuidas ateistide protsent seostub riigi keskmise vaimse võimekuse tasemega ehk IQ-ga, siis on see seos päris suur. Korrelatsioon usu ja IQ vahel on 137 riigi andmete põhjal 0,60 (Lynn jt 2009). Teine hiljuti ilmunud kokkuvõttev töö intelligentsuse ja religiooni seoste kohta kinnitab, et negatiivne seos religiooni ja intelligentsuse vahel on hästi korratav. Ühtlasi ei sõltu seos sellest, kas seda uurida indiviidi või rühma (ühiskonna) tasandil (Zuckerman jt 2013). Nagu korrelatsiooni puhul ikka

[5] www.wingia.com/en/news/losing_our_religion_two_thirds_of_people_still_claim_to_be_religious/290/.

kõneleb seos üsna vähe põhjuste kohta, kuidas selline seos tekib. Miron Zuckerman koos kolleegidega on pakkunud seose kujunemiseks kolm usutavat stsenaariumi.

Esimene võimalus on selline, et intelligentsematel inimesetel on madalam konformsuse ehk järeleandlikkuse tase, mis teeb neile usuliste dogmade vastuvõtmise raskemaks. Teisisõnu on targemad inimesed pigem kahtlevad ja kriitilised igasuguste, muu hulgas ka usuliste autoriteetide suhtes. Teise võimalusena pakuti välja mõtlemistüübi erinevus. Kõrgema IQ-skooriga inimesed on analüütilisema mõtlemisega, samal ajal kui intuitiivse ja konkreetse mõtlemisega inimestel on lihtsam religioosseid uskumusi omaks võtta. Kolmas võimalus on see, et intelligentsetel inimestel on väiksem vajadus nende funktsioonide järele, mida usk inimeste elus täidab. Näib, et usk pakub inimestele suuremat enesekontrolli, turvalist seotust ja eneseupitamist.[6] Intelligentsemad inimesed saavad nende asjadega hakkama ka ilma usuta kõrgematesse jõududesse (Zuckerman jt 2013).

Praegu pole selge, milline neist kolmest või mõnest muust siin mainimata stsenaariumist õigeks osutub. Võimalikke skeeme, kuidas kõrgem intelligentsus inimesi usust loobuma paneb, on peale juba mainitute mitmeid. Samuti pole Zuckermani rühma poolt mainitud stsenaariumid üksteist välistavad. Ent kõik see, mida me teame intelligentsuse või ühiskonna arengusuuna kohta, näib viitavat pigem sellele, et pole mõtet kõnelda religiooni ja mõtlemise erilisest kombinatsioonist, vaid pigem sellest, et nüüdisaegne ühiskond areneb päris hästi ka ilma igasuguse religioonita.

[6]Näiteks vastas 93% ameeriklastest küsitlusele turvalise sõiduoskuse kohta, et nad on keskmisest autojuhist paremad (Svenson 1981). Äsja ilmunud töö näitas, et ennast kristlaseks tunnistavatest inimestest usuvad keskmisest natuke rohkem, et nad on teistest paremad (Gebauer jt 2017). Usu üheks ülesandeks näibki olevat võimalus tunda ennast väljavalituna ja enamusest paremana.

7. KOKKUVÕTE

Minu sõnum on paljudele pettumus. Mingit ühe inimtegevuse valdkonna spetsiifilist mõtlemist ei ole ilmselt olemas. Mõtlemine on vahend, mis on üsna ükskõikne selle suhtes, millele seda rakendada. Kahjuks niisamuti, nagu pole olemas kunstilist mõtlemist, pole olemas ka teistest mõtlemisvormidest erinevat religioosset mõtlemist. Selles tähenduses pole ka erilist teaduslikku mõtlemist, kuigi verbaalne, abstraktne ja reflektiivne mõtlemine on kõige rohkem edu toonud teaduslike probleemide lahendamisel, mis on tagajärjena tundmatuseni muutnud meie igapäevast elu. Kui John Bardeen, William Shockley ja Walter Brattain poleks avastanud transistorit, oleks seda teinud keegi teine ja üsna varsti. Üldine probleem, kuidas ühe signaali abil juhtida teist elektrisignaali, oli hästi teada ja paljud osalesid võidujooksus, et seda ülesannet lahendada. Pole aga mingit kahtlust, et varem või hiljem oleks transistor ikkagi avastatud, mis oleks muutnud maailma samal moel mugavamaks, lõbusamaks ja paremini korraldatuks.

Teadusliku mõtlemise võidukäik inimeste peas ja ühiskonnas tervikuna ei tähenda, et intuitiivne ja kujundlik mõtlemine oleks kuhugi kadunud. Väljapaistev Prantsuse matemaatik Jacques Hadamard (1865–1963) küsis ligikaudu 100 teadlase, peamiselt füüsiku käest, kuidas nad tulid oma suurima avastuse peale (Hadamard 1945). Kuigi paljud küsitletutest tunnistasid, et avastused tulid neile spontaanselt tihti mingi nägemuse või piltliku kujundi näol, eelnes sellele alati suur hulk tööd ja võimalike kombinatsioonide läbimängimist.

Abstraktne ja teoreetiline mõtlemine, mida me tihti teaduslikuks nimetame, võib olla üsna mannetu mõne praktilise ja elulise ülesande lahendamisel. Elukauge ja praktilistes asjades saamatu teadlane on kirjanduse ja anekdootide lemmikkangelasi. Ent see on vaid kinnitus rahvatarkusele, et pikaajaline harjutamine ja kõhutunne on parimad abimehed, kui läheb pannkoogi küpsetamiseks või põneva raamatu kirjutamiseks.

Kirjandus

A l l i k, Jüri 1999. Sigmund Freudi elu ja töö. — S. Freud. *Inimhinge anatoomiast*. Tlk A. Lill. Tartu: TÜ Kirjastus

A l l i k, Jüri 2016. Why was Emil Kraepelin not recognized as a psychologist? — *Trames: Journal of the Humanities and Social Sciences*, Vol. 20 (70/65), No. 4, pp. 369–391. doi:10.3176/tr.2016.4.04

A l l i k, Jüri, Tiia T u u l m e t s 1991. Occupancy model of perceived numerosity. — *Perception & Psychophysics*, Vol. 49, No. 4, pp. 303–314

B a r r o, Robert J., Rachel M. M c C l e a r y 2003. Religion and economic growth across countries. — *American Sociological Review*, Vol. 68, No. 5, pp. 760–781. doi:10.2307/1519761

B e c k e r, Sascha O., Ludger W ö s s m a n n 2009. Was Weber wrong? A human capital theory of protestant economic history. — *Quarterly Journal of Economics*, Vol. 124, No. 2, pp. 531–596

B o a s, Franz 2013/1938. *Primitiivne teadvus*. Tlk M. Rennebaum. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus

C l a r k, Gregory 2007. *A Farewell to Alms: A Brief Economic History of the World*. Princeton: Princeton University Press

D a w k i n s, Richard 2011/2006. *Luul jumalast*. Tlk K.-L. Lass. Tallinn: Valgus

D e h a e n e, Stanislas 2011. *The Number Sense: How the Mind Creates Mathematics*. Rev. and updated ed. New York: Oxford University Press

D i a m o n d, Jared M. 2012. *The World until Yesterday: What can We Learn from Traditional Societies?* New York: Viking

D z h a f a r o v, Ehtibar N., Hans C o l o n i u s 2011. The Fechnerian idea. — *American Journal of Psychology*, Vol. 124, pp. 127–140

D u r k h e i m, Émile 1952/1897. *Suicide, a Study in Sociology*. London: Routledge & Kegan Paul

E v e r e t t, Caleb 2017. *Numbers and the Making of Us: Counting and the Course of Human Cultures*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press

E v e r e t t, Daniel 2009. *Don't Sleep, there are Snakes: Life and Language in the Amazonian Jungle*. London: Profile Books

F l y n n, James R. 2007. *What is Intelligence?: Beyond the Flynn Effect*. Cambridge: Cambridge University Press

F l y n n, James R. 2012. *Are We Getting Smarter?: Rising IQ in the Twenty-First Century*. Cambridge: Cambridge University Press

G e b a u e r, Jochen E., Constantine S e d i k i d e s, Alexandra S c h r a d e 2017. Christian self-enhancement. — *Journal of Personality and Social Psychology*, Vol. 113, No. 5, pp. 786–809. doi:10.1037/pspp0000140

G e l m a n, Rochel, Charles Ransom G a l l i s t e l 1978. *The Child's Understanding of Number*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press

G e l m a n, Rochel, Charles Ransom G a l l i s t e l 2004. Language and the origin of numerical concepts. — *Science*, Vol. 306, No. 5695, pp. 441–443. doi:10.1126/science.1105144

G r i e r, Robin 1997. The effect of religion on economic development: A cross national study of 63 former colonies. — *Kyklos*, Vol. 50, No. 1, pp. 47–62. doi:10.1111/1467–6435.00003

H a d a m a r d, Jacques 1945. *An Essay on the Psychology of Invention in the Mathematical Field*. Princeton: Princeton University Press

I n g l e h a r t, Ronald, Christian W e l z e l 2005. *Modernization, Cultural Change, and Democracy: The Human Development Sequence*. New York: Cambridge University Press

K a h n e m a n, Daniel 2013/2011. *Kiire ja aeglane mõtlemine*. Tlk J. Linnart. Tallinn: Tänapäev

K a l b e r g, Stephen 1980. Max Weber's types of rationality: Cornerstones for the analysis of rationalization processes in history. — *American Journal of Sociology*, Vol. 85, No. 5, pp. 1145–1179

L a a g u s, Aino, Jüri A l l i k 1977. Küps ja toores eesti rahvausundis. — *Acta et commentationes universitatis Tartuensis (Studia metrica et poetica II)*, nr 420, lk 21–39

L e B o n, Gustave 1936/1896. *Hulkade psühholoogia*. Tlk K. Martinson. Tartu: Noor-Eesti

L e d e r e r, David 2013. Sociology's "One Law": Moral statistics, modernity, religion, and German Nationalism in the suicide studies of Adolf Wagner and Alexander von Oettingen. — *Journal of Social History*, Vol. 46, No. 3, pp. 684–699. doi:10.1093/jsh/shs128

L é v i - S t r a u s s, Claude 1969/1962. *Totemism*. Tr. by R. Needham. Middlesex: Pelican Book

L é v i - S t r a u s s, Claude 1969/1964. *The Raw and the Cooked*. 1st U.S. edn. New York: Harper & Row

L é v i - S t r a u s s, Claude 2001/1962. *Metsik mõtlemine*. Tlk K. Sisask. Tallinn: Vagabund

L é v i - S t r a u s s, Claude 2012. *Strukturaalantropoloogia: Valik artikleid*. Koost. M. Tamm. Tlk A. Saar. Tallinn: TLÜ Kirjastus

L é v y - B r u h l, Lucien 1923/1922. *Primitive Mentality*. London: George Allen & Unwin

L i n d e n f e l d, David 1978. Oswald Külpe and the Würzburg school. — *Journal of the History of the Behavioral Sciences*, Vol. 14, No. 2, pp. 132–141 doi:10.1002/1520–6696(197804)14:2<132::AID-JHBS2300140206>3.0.CO;2–4

L y n n, Richard 1971. *Personality and National Character*. Oxford: Pergamon Press

L y n n, Richard, Jüri A l l i k, Paul I r w i n g 2004. Sex differences on three factors identified in Raven's Standard Progressive Matrices. — *Intelligence*, Vol. 32, No. 4, pp. 411–424 doi:10.1016/j.intell.2004.06.007

L y n n, Richard, John H a r v e y, Helmuth N y b o r g 2009. Average intelligence predicts atheism rates across 137 nations. — *Intelligence*, Vol. 37, No. 1, pp. 11–15. doi:10.1016/j.intell.2008.03.004

L y n n, Richard, Tatu V a n h a n e n 2006. *IQ and Global Inequality*. Augusta, Georgia: Washington Summit Publishers

M c C l o s k e y, Michael, Deborah K o h l 1983. Naive physics: The curvilinear impetus principle and its role in interactions with moving objects. — *Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory, and Cognition*, Vol. 9, No. 1, pp. 146–156. doi:10.1037/0278–7393.9.1.146

M õ t t u s, René, Jüri A l l i k, Anu R e a l o 2011. *Intelligentsuse psühholoogia*. Tartu: TÜ Kirjastus

O e t t i n g e n, Alexander K. von 1868. *Die Moralstatistik und die christliche Sittenlehre: Versuch einer Socialethik auf empirischer Grundlage*. Erlangen: A. Deichert

O g d e n, Robert M. 1951. Oswald Külpe and the Würzburg School. — *The American Journal of Psychology*, Vol. 64, No. 1, pp. 4–19

P e t e r s o n, Cameron R., Lee Roy B e a c h 1967. Man as an intuitive statistician. — *Psychological Bulletin*, Vol. 68, No. 1, pp. 29–46

P i a g e t, Jean 1953/1936. *The Origin of Intelligence in the Child*. London: Routledge & Kegan Paul

P u l l m a n n, Helle 2005. *The Development of Intelligence and Personality Traits among Estonian Schoolchildren*. Doktoritöö, Tartu Ülikool. Tartu: TÜ Kirjastus

P u l l m a n n, Helle, Jüri A l l i k, Richard L y n n 2004. The growth of IQ among Estonian schoolchildren from ages 7 to 19. — *Journal of Biosocial Science*, Vol. 36, No. 6, pp. 735–740. doi:10.1017/s0021932003006503

R a d c l i f f e - B r o w n, Alfred R. 1951. The comparative method in social anthropology. — *The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*, Vol. 81, pp. 15–22

R a i d v e e, Aire, Agne P õ l d e r, Jüri A l l i k 2012. A new approach for assessment of mental architecture. — *PLoS ONE*, Vol. 7, No. 1, p. e29667. doi:29610.21371/journal.pone.0029667

R i n d e r m a n n, Heiner 2007. The g-factor of international cognitive ability comparisons: The homogeneity of results in PISA, TIMSS, PIRLS and IQ-tests across nations. — *European Journal of Personality*, Vol. 21, No. 5, pp. 667–706. doi:10.1002/per.634

R o s c h, Eleanor H. 1973. Natural categories. — *Cognitive Psychology*, Vol. 4, No. 3, pp. 328–350. doi:10.1016/0010–0285(73)90017–0

R u s s o K r a u s s, Chiara 2017. Back to the origins of the repudiation of Wundt: Oswald Külpe and Richard Avenarius. — *Journal of the History of the Behavioral Sciences*, Vol. 53, No. 1, pp. 28–47. doi:10.1002/jhbs.21833

S v e n s o n, Ola 1981. Are we all less risky and more skillful than our fellow drivers? — *Acta Psychologica*, Vol. 47, No. 2, pp. 143–148. doi:10.1016/0001–6918(81)90005–6

Z u c k e r m a n, Miron, Jordan S i l b e r m a n, Judith A. H a l l 2013. The relation between intelligence and religiosity. — *Personality and Social Psychology Review*, Vol. 17, No. 4, pp. 325–354 doi:10.1177/1088868313497266

Z u c k e r m a n, Phil 2007. Atheism: Contemporary numbers and patterns. — M. Martin (ed.). *The Cambridge Companion to Atheism*. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 47–68

T h a l e r, Robert H., Cass R. S u n s t e i n 2008. *Nudge: Improving Decisions about Health, Wealth, and Happiness*. New Haven: Yale University Press

T o o m e l a, Aaro 2003. Relationships between personality structure, structure of word meaning, and cognitive ability: A study of cultural mechanisms of personality. — *Journal of Personality and Social Psychology*, Vol. 85, pp. 723–735. doi:10.1037/0022–3514.85.4.723

T u l v i n g, Endel 2007. *Mälu*. Teine, täiend. trükk. Tartu: TÜ Kirjastus

T u l v i s t e, Peeter 1984. *Mõtlemise muutumisest ajaloos*. Tallinn: Valgus

T u l v i s t e, Peeter 1991. *The Cultural-Historical Development of Verbal Thinking*. Commack, N.Y.: Nova Science Publishers

V e r n a n t, Jean-Pierre 1982. *The Origins of Greek Thought*. Ithaca, N.Y.: Cornell University Press

V õ g o t s k i, Lev 2014/1934. *Mõtlemine ja kõne*. Tlk P. Tulviste. Tartu: Ilmamaa

W a g n e r, Adolf 1864. *Die Gesetzmässigkeit in den scheinbar willkührlichen menschlichen Handlungen vom Standpunkte der Statistik*. Hamburg: Boyes & Geisler

W e b e r, Max 2007/1905. *Protestantlik eetika ja kapitalismi vaim*. Tlk J. Isotamm. Tallinn: Varrak

W i t t r o c k, Björn 2000. Modernity: One, none, or many? European origins and modernity as a global condition. — *Daedalus*, Vol. 129, No. 1, pp. 31–60

JÜRI ALLIK (1949) on lõpetanud Tartu ülikooli psühholoogina 1973, psühholoogiakandidaat 1976 (Moskva), psühholoogiadoktor 1991 (Tampere); akadeemik (2010). Olnud TÜ psühhomeetria ja psühhofüüsika labori juhtivteadur 1989–1992, psühhofüüsika korraline professor 1992–2002, alates 2002 eksperimentaalpsühholoogia korraline professor. *Akadeemias* on ta avaldanud artiklid "Goethe, Hering ja Land: Väljakutse *establishmendile*" (1989, nr 3, lk 473–492), "Mis meeletu püüdlus: Isiklik vaade Francis Crickile" (1990, nr 11, lk 2363–2379), "Intsest ja selle tõlgendused" (1993, nr 9, lk 1893–1915), "Hämmastav hüpotees teadvuse kohta" (1996, nr 9, lk 1853–1870), "Kes kardab Virginia Woolfi?" (2002, nr 11, lk 2408–2422), "Ajas rändamine ja kronesteesia" (koos Endel Tulvinguga; 2003, nr 5, lk 915–937), "Georg Friedrich Parrot ja teadvustamata järelduste teooria" (koos Kenn Konstabeliga; 2005, nr 3, lk 456–471), "Maailm keelepeeglis" (2011, nr 4, lk 618–629), "Hea teadlase retseptiraamat" (2013, nr 4, lk 624–641), "Vene hinge otsingul" (koos Anu Realoga; 2013, nr 8, lk 1413–1458), "Publitseerimise huvitav maailm" (2014, nr 9, lk 1550–1575) ja "Eesti teaduse lugu" (2015, nr 6, lk 963–985; nr 7, lk 1210–1229) ning kolm arvustust.

EESTI KIRJAKEELE 100 AASTAT

Reet Kasik

Kirjakeel selle sõna tänapäevases tähenduses — keele ühtseim, üldrahvalikult kasutatav keelekuju — muutub ühiskonnas oluliseks siis, kui keel peab hakkama täitma valitsemise, juhtimise, hariduselu jms ülesandeid. Seetõttu pidas vast sündinud Eesti Vabariik ühe esimese ülesandena vajalikuks muuta Tartu ülikool eestikeelseks. Tähtsaimaks eesmärgiks seati eesti teadus- ja hariduskeele arendamine ning eestikeelse haritlaskonna loomine, et riik saaks toimida ja areneda eestikeelsena. Eesti kirjakeele sada aastat tähendab ühtlasi eestikeelse ülikooli sadat aastat. Ma ei usu, et meil ilma eestikeelse ülikoolita oleks tänapäevani püsinud 100-aastast Eesti Vabariiki.

Muidugi ei sündinud eesti kirjakeel üleöö koos Eesti riigiga. Aktiivne emakeelne kultuurielu oli tekkinud Eestis rahvusliku liikumise ajal 19. sajandi viimasel kolmandikul. Selle juhtkujudeks olid ajalehtede toimetajad, rahvakoolide õpetajad ja eestlastest eestimeelsed pastorid. Jakob Hurda eestvedamisel loodi Tartus Eesti Kirjameeste Selts, kus seati üheks eesmärgiks kogu Eesti ala keelekasutuse ühtlustamine. Tolleaegne eestlane oli harilikult murdekeelne ja murdeülene keelemõtlemine oli talle üsna võõras. Kirjakeele ühtlustamisvaidlustes oli alguses küsimus selles, missuguseid murdejooni kirjakeeles eelistada, missugused kõrvale jätta. Hiljem laienes väitlus kirjakeele arendamise suundi ja meetodeid hõlmavaks.

Artikli aluseks on Tartu ülikooli keelepäeval "Selle maa keel" 12. märtsil 2018 peetud ettekanne.

Praeguseks üle saja aasta kestnud eesti kirjakeele teadliku arendamise tunnuseks on ikka olnud avalikkus ja kollektiivsus. Algusest peale on suur osa vaidlustest peetud ajalehtede ja ajakirjade vahendusel ning väheste õppinud keeleteadlaste kõrval on arvamusi ja ettepanekuid esitanud ka praktiliste keeleküsimuste vastu huvi tundvad keelekasutajad: toimetajad, õpetajad jt. 20. sajandi algul koondus see tegevus Eesti Kirjanduse Seltsi keeletoimkonna ja ajakirja *Eesti Kirjandus* ümber. Noored kultuuriharrastajad, eriti kirjanikud, leidsid, et eesti keel on maha jäänud moodsa kultuuri nõuetest, eesti keele sõnavara on väike ja vaene. Üks vaidlusteema oli, kust uusi sõnu hankida ja missugused uued sõnad sobivad eesti keelde, millised mitte. Johannes Aavik pooldas laensõnu ja ammutas neid võõrkeeltest, rahvakeelele toetuv Johannes Voldemar Veski eelistas omapäraseid tuletisi ja murdesõnu. Teine valdkond, mille üle vaieldi, oli kirjakeele ehitus ja grammatikareeglid: missuguseid variante grammatiliste vormide laiast valikust kirjakeeles aktsepteerida, mille alusel see valik teha ja kuidas suhtuda keeleuuenduslikesse ettepanekutesse, millel rahvakeelset tausta ei ole.

Eesti Vabariigi sünni ajaks oli Johannes Aaviku eestvedamisel juba mitu aastat kestnud keeleuuendusliikumine ja Johannes Voldemar Veski oli samal 1918. aastal Eesti Kirjanduse Seltsi keeletoimkonna ülesandel valmis saanud *Eesti õigekirjutuse sõnaraamatu*.

Tartus oli küll tugeva teadusbaasiga saksa-, hiljem venekeelne ülikool, aga ülikooli kasvandikud ja õppejõud ei lisanud oma panust Eesti avalikku ellu ega kultuuri. Nad tulid enamasti võõrsilt ning suundusid hiljem õppejõududeks-professoriteks Saksamaa, Venemaa ja teistegi riikide ülikoolidesse ja uurimisasutustesse. Tõsi, juba 1803. aastal loodi Tartu ülikoolis eesti keele lektoraat ning esimest korda ajaloos sai eesti keelest ülikooli õppeaine. Aga kogu 19. sajandi ning ka 20. sajandi kahel esimesel kümnendil õpetati eesti keelt üksnes praktilise grammatikakursusena, mis oli mõeldud peamiselt pastoreiks pürgivatele muulastele. Kui eesti keele lektoril oli avaramaid keele- ja kultuurihuvisid, tuli tal neid rahuldada väljaspool ülikooli, töötades kaasa eesti seltsides. 1838. aastal oli ülikooli juurde küll rajatud Õpetatud Eesti

Selts, aga see ühendas peamiselt võõrkeelseid ülikooli õppejõude ja professoreid ning selle tegevus oli saksakeelne. Eestikeelset teadust ega teadlaskonda ei olnud olemas.

19. novembril 1918. aastal võttis Ajutine Valitsus vastu seaduse riigi keele kohta ja 4. juunil 1919. a sätestas Asutav Kogu Eesti Vabariigi valitsemise ajutises korras, et riigikeeleks on eesti keel. Sama aasta lõpul avati eestikeelne Eesti Vabariigi Tartu Ülikool, kus olid ette nähtud eesti keele, läänemeresoome keelte ja uurali keelte professori ametikohad ning eesti keele lektori koht. Keegi ei olnud inimesi selleks ette valmistanud. Eesti keele professoriks kinnitati 59-aastane Jaan Jõgever, kes oli Tartu ülikooli lõpetanud slaavi filoloogia alal, olnud kümme aastat ülikooli praktilise eesti keele lektoriks, avaldanud eesti keele õpperaamatuid ja artikleid keeleajaloo alalt. Tema kõrvale eesti keele lektoriks valiti 46-aastane Johannes Voldemar Veski, kel polnud ülikooliharidust, aga kes oli töötanud mitme väljaande ja ajalehe keeletoimetajana ning kujunenud eesti kirjakeele asjatundjaks. Tol ajal töötas ta Eesti Kirjanduse Seltsi teadusliku sekretärina, Treffneri gümnaasiumis eesti keele õpetajana ja oli äsja valitud õigekeelsusesõnaraamatu täiendatud trüki toimetajaks. Uurali keelte professori kohusetäitjaks kinnitati Helsingi ülikooli magistrina lõpetanud 29-aastane Julius Mark ja läänemeresoome keelte professoriks kutsuti tol ajal juba mainekas eesti keele uurija, 34-aastane soomlane Lauri Kettunen.

Sellise õppejõudude koosseisuga alustati tööd. Autoriteediks kujunes Lauri Kettunen. Juba järgmisel aastal asutasid üliõpilased ja õppejõud tema eestvõttel Emakeele Seltsi, eeskujuks soomlaste Kotikielen Seura. Põhikirja järgi oli Emakeele Seltsi ülesandeks äratada huvi eesti keele tundmise, arendamise ja uurimise vastu, aidata kaasa eesti keele kasutamisele riigikeelena ja ülemaalise suhtluskeelena. Tähtsal kohal oli õigekeelsus ja korrektse eesti keele arendamine. Emakeele Seltsi tööga liitus teiste hulgas üliõpilane Andrus Saareste, kes oli alustanud õpinguid Helsingi ülikoolis, tulnud sealt 1919. aastal üle Tartu ülikooli ja lõpetas selle 1921. aastal magistrikraadiga eesti keele alal. Kolm aastat hiljem, 1. novembril 1924. aastal kaitses ta Tartu ülikoolis selle õppeasutuse kõigi aegade esimese eesti keele alase doktoriväitekirja.

Viis päeva pärast tema väitekirja kaitsmist suri esimene eesti keele professor Jaan Jõgever ja ülikooli nõukogu valis Saareste eesti keele professoriks. Samal aastal valiti ta ka Emakeele Seltsi esimeheks, sest Lauri Kettunen siirdus tagasi Helsingisse. Saareste kätte koondus eesti keele alase töö juhtimine, sest tema kõrvale polnud kedagi võrdväärset seada. Alustas ju eesti keeleteadus Tartu ülikoolis 1919. aastal peaaegu nullist. Saareste ja Marga põlvkonnale järgnev sugupõlv alles hakkas ülikoolis õppima. Siia kuulusid hilisemad tuntud keelemehed Julius Mägiste, Oskar Loorits, Ernst Nurm, Elmar Muuk, kellest said ka Emakeele Seltsi aktiivsed liikmed. 1922. aastal hakkas selts välja andma ajakirja *Eesti Keel*, siingi oli eeskujuks Kotikielen Seura ajakiri *Virittäjä*.

Rahvusliku ärkamisaja väitluste, keeleuuendusliikumise, Eesti Kirjanduse Seltsi keeletoimkonna ja Emakeele Seltsi tegevuse kaudu kinnistusid eesti kirjakeele reeglid 1920. aastatel. Ajakirjas *Eesti Keel* 1922. aastal peetud vaidluses Lauri Kettuneniga sõnastas Andrus Saareste kokkuvõtlikult keelearenduse programmi: "Praegune aeg seab meile tungivalt ette uued nõuded: võimalikult kindel ja korralik riigikeel, mis hõlpsasti kõigile õpitav, mis oma avaldusvahendite rikkuse ja painduvuse, lihtsuse, selguse ja täpipealsusega mitte üksnes kunstnikkude, vaid ka õpetlaste, praktiliste elu tegelaste ja muude kodanikkude nõuetele vastab." Tähelepanu väärib siin pedagoogilise printsiibi (õpitavuse ja lihtsuse) esiletõst ning teadus- ja halduskeele arendamise nõue. Ülikoolis hakati kohe moodustama terminoloogiakomisjone ja koostama oskussõnastikke.

Teine küsimus oli kirjakeele ühtlustamine ja normimine. 1920. aastatel vaieldi ägedalt selle üle, millal ja kui tugevasti eesti keelt normida. Otsustav pööre tugeva normimise poole oli *Eesti õigekeelsuse-sõnaraamatu* I köite ilmumine 1925. aastal. See fikseeris nn ametliku keele. 1928. aastal saatis haridusministeerium koolidele ringkirja korraldusega õpetada rahvakoolides normitud kirjakeelt ja 1929. aastast võeti Emakeele Seltsi üleskutset järgides suuremate ajalehtede toimetustesse ja kirjastustesse tööle keeletoimetajad, kelle ülesandeks oli viia käsikirjade keel vastavusse normikeeles kehtivate nõuetega.

1930. aastate alguseks oli Eesti keelesituatsioon kindlustunud. Ametliku tunnustuse oli saanud Johannes Voldemar Veski ja eriti Elmar Muugi õigekeelsuse suund. Kirjakeelt õpetati koolides põhiliselt Elmar Muugi keeleõpikute järgi. Üldkasutatav oli sama autori *Väike õigekeelsuse sõnaraamat*, mille tihti ilmuvad uustrükid arvestasid Eesti Kirjanduse Seltsi keeletoimkonna viimaseid õigekeelsusotsuseid. Suur osa keeleuuendajate ettepanekutest oli leidnud tee nn ametlikku keelde ja õigekeelsussõnaraamatutesse, äärmuslikumad ettepanekud jäid kõrvale. Valmis sai ka kolmeosaline *Eesti õigekeelsuse sõnaraamat*, mille põhikoostaja Johannes Voldemar Veski meenutas hiljem Emakeele Seltsi aastaraamatus (1969), et tema soov oli selle sõnaraamatuga rahvakeele stiihiat kindlatesse raamidesse juhtida ning kirjakeelt kavakindlalt arendada.

Sama kümnendi lõpul ilmusid ka esimesed ülevaateteosed ja teoreetilised käsitlused. Johannes Aavik avaldas 1936. aastal *Eesti õigekeelsuse õpiku ja grammatika*. Tegemist on praktilisi vajadusi silmas pidava keelekasutuse käsiraamatuga, aga samal ajal on raamatus mitme grammatikavaldkonna süstemaatiline analüüs, kõige rohkem vormiõpetuse osas, ent ka õigekirjutusest. Valter Taulilt ilmus 1938. aastal *Õigekeelsuse ja keelekorralduse põhimõtted ja meetodid*, mis 1968. aastaks küpses põhjalikult läbitöötatud ja rahvusvahelist tähelepanu äratanud keelekorraldusteooriaks. Selleks ajaks oli Tauli aga juba Uppsala ülikooli eesti keele dotsent Rootsis. Ka enamik teisi Tartu ülikooli keeleteadlasi oli maailmasõja käigus Eestist põgenenud, Elmar Muuk oli hukkunud Vene vangilaagris.

Pärast maailmasõda oli Tartu ülikool uuesti samas olukorras kui vabariigi algusaastal. Ülikool jätkas eestikeelsena, aga inimesi ametikohtade täitmiseks ei olnud. Ainus Eestisse jäänud keeleteaduse doktor oli Paul Ariste, temast sai soome-ugri keelte professor. Eesti keele professoriks kinnitati 72-aastane Johannes Voldemar Veski, kes pidas selles ametis vastu veel ligi kümme aastat, kuni 1955. aastal sai professoriks äsja doktorikraadi kaitsnud Arnold Kask. Pärast sõda allutati kõrgharidus ja teadus Nõukogude Liidu süsteemi järgi eri valdkondadesse ning ülikooli eesti filoloogia osakonna kõrvale loodi teadusasutusena Kee-

le ja Kirjanduse Instituut, mille keelesektoreid juhtisid ikka Veski ja Kask, sest kõik tulevased keeleteadlased õppisid alles ülikoolis. 1952. aastal viidi instituut Tallinna ja koos sellega lahutati ülikoolist ka Emakeele Selts. Keele ja Kirjanduse Instituudi üheks ülesandeks määrati suure õigekeelsussõnaraamatu koostamine, mida Veski ja Kask olid juba paar aastat koostanud ülikooli teadusliku uurimistööna. Käsikirja pikkadel aruteludel selgus, et sõnaraamatu koostamine ei ole üksnes keeleline, vaid eeskätt ideoloogiline küsimus. Selle üle, missugused sõnad võivad, peavad või ei tohi sõnaraamatus esineda, ei saanud otsustada üksnes keeleteadlased. Sõnaraamatust ilmuski nelja aasta jooksul üksnes kaks vihikut ja töö jäi pooleli *k*-tähe juurde. Suure asemel otsustati koostada hoopis *Väike õigekeelsuse sõnaraamat*, mis ilmuski kaks aastat hiljem (1953).

Üks keelekorralduse põhiküsimusi on keelenormi olemus ehk see, kas keelekorralduslikud otsused on kohustuslikud või soovituslikud. Teise maailmasõja järgne kitsarinnaline keelekorraldus esitas kõik normid kohustuslikuna. Kontrollitud ühiskonnas kontrolliti ka keelekasutust, lubatud vormid olid need, mis õigekeelsussõnaraamatus kirjas. Mingit avalikku arutelu eesti kirjakeele üle ei olnud; ei olnud ka ühtki väljaannet, kus sellist oleks võinud pidada. Keeleküsimusi lahendati Keele ja Kirjanduse Instituudi sõnaraamatute sektoris ja Riikliku Kirjastuse keeletoimkonnas. Enne sõda olid Aavik, Muuk, Saareste, Tauli jt esindanud keelekorralduses eri suundumusi, sõjajärgsete juhtide vaated lähtusid põhijoontes Johannes Voldemar Veski seisukohtadest. Ideaaliks seati rahvakeelsus ja range normimine. Enamik keeleuuenduse poolt keelde toodust kuulutati rahvakeelest hälbivaks keeleliseks esteeditsemiseks, eesmärgiks seati paralleelvormidest vabanemine. Sisuliselt oli tegemist kirjakeele vaesestamisega. Esimesed pärast sõda koostatud normingute kogumid — *Väike õigekeelsuse sõnaraamat* (1953) ja *Õigekeelsuse sõnaraamat* (1960) — olid rangete normidega ega arvestanud kuigi palju tegelikku keelekasutust ega keele muutumist.

Kui 1958. aastal hakkas ilmuma ajakiri *Keel ja Kirjandus*, tekkis seal kohe poleemika õigekeelsusreeglite ja normingute üle. 1960. aastatel kerkis esile nooremate, teaduslikult haritud,

teooriat ja üldkeeleteadust tundvate keeleteadlaste ja keelekorraldajate põlvkond, kelle esindajad rõhutasid keeleuurimise olulisust keelekorralduse ja õigekeelsussõnaraamatute koostamise eeldusena. Ülikoolides hakati 1970. aastatel tegema uuringuid eri vanuses ja eri piirkondades elavate inimeste tegeliku keelekasutuse kohta. Uurimused kinnitasid arvamust, et keelekasutus on aastakümnete jooksul palju muutunud ja normimine pole keelemuutusi piisavalt arvesse võtnud.

1979. aastal moodustati aastapäevad tegutsenud keelekorralduse ja keeleõpetuse komisjon professor Huno Rätsepa juhtimisel, peeti suurt tähelepanu äratanud keelekorralduskonverents ja moodustati vabariikliku õigekeelsuskomisjoni uus koosseis, mis hakkas seniseid jäiku norme lõdvendama, lähtudes ülikoolides läbi viidud keelekasutusuuringute tulemustest. Keelekasutajad ootasid, et normidesse võiks suhtuda paindlikumalt, et keelekorraldajad hakkaksid süstemaatiliselt jälgima keelemuutusi ning lähtuma oma töös üha põhjalikumalt keele rikkalikest varudest ja võimalustest. Keele ja Kirjanduse Instituudis hakati andma keelenõu ja koostama keelehoolderaamatuid. Eesmärgiks oli hoolitseda eesti keele kasutusvaldkondade säilimise ja keelekvaliteedi eest.

Probleemiks oli muidugi vene keele pealetung ja mõju. Keelekorraldajad oli valvsad venepärasuste märkamisel ja vältimisel. Keele kvaliteeti püüti vene keele mõjudest võimalikult puhtana hoida, aga riigi keelepoliitikale ei suutnud keeleteadlased mõju avaldada. Teaduslikud kraadid kinnitati Moskvas, alates 1970. aastate teisest poolest tuli väitekirjad kirjutada vene keeles. Tartu ülikoolis moodustati 1975. aastal vene keele ja kirjanduse kateedri kõrvale vene keele õpetamise metoodika kateeder, kuigi eesti keele kateedreid oli endiselt üks. Keele ja Kirjanduse Instituudi põhisuundadesse lisati 1973. aastal keelekontaktide ja kakskeelsuse uurimine ning moodustati senise sõnaraamatute sektori alusel juurde keelekontaktide (eesti-vene ja vene-eesti kakskeelsuse) sektor. Eesti keele osa ametlikus ja avalikus asjaajamises muutus üha piiratumaks ja ka näiteks Tartu ülikooli 350. aastapäeva juubeliaktus 1982. aastal peeti vene keeles.

Surutusest päästis meid Eesti iseseisvuse taastamine. Juba enne seda, 1989. aastal, võeti vastu keeleseadus, mis sätestas Eesti asualal riigikeeleks eesti keele. Otsustavalt muutusid ja laienesid keeleteadlaste uurimis- ja avaldamisvõimalused ning rahvusvahelised sidemed, mis peegeldusid nii teadustulemuste hulgas kui ka sisus. Tartu ülikool lõi lisaks eesti keele ja üldkeeleteaduse professoritele juurde mitu keeleuurimisega tegelevat professorikohta, keeleuurimisasutusena arenes välja Tallinna ülikool, kus samuti on nii eesti keele kui rakenduslingvistika professuur. Keele ja Kirjanduse Instituut jagunes kaheks, keeleuurimiskeskusena jäi tegutsema Eesti Keele Instituut. 1990. aastate keskel ilmus instituudis koostatud kaheköiteline *Eesti keele grammatika*. Osade kaupa hakkasid lõpuks ilmuma aastakümneid koostatud suured sõnaraamatud: *Eesti murrete sõnaraamat* ja *Eesti kirjakeele seletussõnaraamat*. Avaldati sünonüümisõnaraamat, fraseoloogia sõnaraamat ja mitmeid oskussõnastikke. Eesti Keele Instituudis tegeldakse ka elektrooniliste sõnaraamatute koostamise metoodika ja tehnoloogia probleemidega.

Tartu ülikooli keeleteaduslikke uurimusi hakati 1996. aastal välja andma sarjana "Eesti keele õppetooli toimetised", mida kümne aasta jooksul ilmus 30 köidet. Oma uurimustesarja lõid ka Eesti Keele Instituut ja Tallinna ülikool.

Kirjakeele korraldusega, keelemuutuste jälgimisega ja õigekeelsussõnaraamatute koostamisega tegeleb Eesti Keele Instituudi keelekorraldusosakond, kellele on normingute arutamisel ja keelemuutuste hindamisel toeks Emakeele Seltsi keeletoimkond. Iseseisvuse taastanud Eestis on õigekeelsussõnaraamatu täiendatud uustrükid ilmunud 1999., 2006. ja 2013. aastal. Nende kõrval on välja antud kirjakeele käsiraamatuid ja asjakohaste heakeele nõuannetega keelehoolderaamatuid. Tänapäevane õigekeelsussõnaraamat on suunav ja seletav sõnaraamat, mis ei piirdu keelenormide fikseerimisega, vaid annab ka hinnanguid ja soovitusi, mis on hea, mis on halb keel. Uueaegsed õigekeelsussõnaraamatud on paindlikud ja rikkaliku materjaliga ega ole enam selliseid põhimõttelisi poleemikaid esile kutsunud nagu nõukogudeaegsed rangete keelenormidega eelkäijad.

Eesti keeleuurimise paradigmas on aastakümnete jooksul toimunud mitmeid olulisi muutusi ja avardumisi. Kui sõjaeelses ja ka sõjajärgses Eestis tegeldi peamiselt murdeuurimise, keeleajaloo ja kirjakeele arengu probleemidega, siis 1960. aastatel siirdus pearõhk tänapäeva eesti keele struktuuri uurimisele. Alates 1990. aastatest lisandusid keele struktuuri uurimisse funktsionaalne ja tüpoloogiline tahk. Kiiresti on arenenud kognitiivne keeleteadus, uuritakse keele omandamist ja mõistmist, tähenduse ja vormi vahekorda. Ka keelekasutust on hakatud uurima paljudest eri aspektidest ja mitmekesiste meetoditega, tegeldakse pragmaatika, sotsiolingvistika ja tekstianalüüsiga. Uusi võimalusi keeleteaduslikuks tööks, eesti kirjakeele uurimiseks ja kirjeldamiseks, samuti sõnaraamatute koostamiseks pakuvad elektroonilised tekstikorpused. Tartu ülikoolis hakati eesti keele tekstikorpust koostama 1991. aastal, praeguseks on olemas hulk erineva mahuga ja materjaliga keelekorpusi, mida nii uurijad kui ka huvilised saavad vabalt kasutada keeleveebis (www.keeleveeb.ee). Viimase poolsajandi jooksul mitmekordseks kasvanud eesti keele uurijate hulk on lõiminud eesti keeleteaduse rahvusvahelise lingvistikaga ja tõstnud selle silmapaistvale kohale Eesti rahvusteaduste hulgas.

Sajandivahetusel toimus suurem pööre teaduskorralduses. Üleminek teaduse projektipõhisele rahastamisele tõi kaasa põhjalikke muutusi teadustöö kavandamisel ja tulemuste publitseerimisel. Tekkis aastaaruannetel põhinev konkureerimissüsteem, mille tagajärjel mitmekordistus avaldatud artiklite hulk, samas vähenes põhjalikumate, pikaajalise uurimistöö vilju kajastavate kokkuvõtlike uurimuste ja tervikkäsitluste kirjutamine. Ka doktorikraadi taotletakse üha sagedamini artikliväitekirjaga, mis enne 1990. aastaid oli eesti (keele)teaduses tundmatu dissertatsioonivorm. Avaldamiskohtade hierarhiseerimine ja ingliskeelsete väljaannete eelistamine hindamissüsteemis on laiendanud avaldamisgeograafiat ja viinud suure osa eesti keeleteadusest Eestist välja, mille tõttu tekkis olukord, et kodumaal ei olnud enam võimalik saada eesti keeles üldpilti eesti keele uurimisest ja selle tulemusest. Eesti keeleteadlased said rahvusvaheliselt tuntuks, eesti keele struktuuri ja kasutuse üle arutleti võrdlevalt rahvusvahelis-

tes väljaannetes ja rahvusvahelistel foorumitel, aga Eestis jäi suur osa uuemaid uurimistulemusi tundmatuks.

Keeleteaduses on olukord siiski parem kui teistes teadusvaldkondades. Õppetoolide toimetised on avaldamiskohana kaotanud väärtuse ja lõpetanud ilmumise, sest neid teadustööde hindamisel ei arvestata. Seevastu pikaajalise traditsiooniga eestikeelsed väljaanded *Keel ja Kirjandus* ning *Emakeele Seltsi aastaraamat* on lisatud rahvusvahelisse perioodiliste väljaannete andmebaasi ja neis avaldatud artiklid võetakse arvesse ka teadusaruannetes. On lisandunud rahvusvahelise kaaluga väljaanded *Rakenduslingvistika Ühingu aastaraamat* (2005) ning *Eesti ja Soome-Ugri Keeleteaduse Ajakiri* (2013), kus avaldatakse ingliskeelsete uurimuste kõrval ka eestikeelseid.

Viimasel kümnendil on eestikeelse keeleteaduse väärtustamisel toimunud teatud pööre. "Eesti keele arengukava 2011–2017" esitas eesti keele uurimise ühe eesmärgina eesti keele akadeemiliste tervikkäsitluste koostamise. Seda tööd toetavad haridus- ja teadusministeerium ning riiklik programm "Eesti keel ja kultuurimälu" ja monograafiate väljaandmine on kavandatud Tartu ülikooli kirjastuses sarjana "Eesti keele varamu". Viimase kolme aasta jooksul on sarjas ilmunud kolm köidet, mis põhjalikult ja uusimatele uurimustulemustele tuginedes kirjeldavad nüüdiseesti keele sõnamoodustust, hääldust ja lauseehitust. Lähiaastatel on ilmumas veel mitu koostamisel olevat monograafiat.

Kollektiivse tööna on teoksil uus eesti keele teaduslik grammatika, mida samuti rahastatakse riiklikust programmist. Eelmine põhjalik eesti keele kirjeldav grammatika ilmus 1995, selle ilmumisest möödunud aastate jooksul on nii teoreetiline keeleteadus kui ka eesti keele uurimine jõudsalt arenenud. On tekkinud uued uurimissuunad, eesti keele kohta on koostatud tekstikorpusi ja uurimine on muutunud korpuspõhiseks. Korpuspõhine uurimine võimaldab paremini jälgida eri valdkondade tegelikku keelekasutust ja eesti keele kasutuses toimuvaid muutusi.

Niisiis võib kinnitada, et eesti kirjakeele kvaliteediga ja selle uurimisega on kõik korras. Eesti kirjakeele uurimine ja korraldamine ei ole kunagi olnud nii professionaalsel ja heal tasemel kui

praegu. Aga probleem on jälle nagu nõukogude ajalgi keelepoliitikas, kus keeleteadlaste sõna kuigi kaugele ei kosta.

Eesti keele kasutusvaldkondade hulk, mis 1990. aastate algul jõudsalt kasvas ja laienes, on hakanud kiiresti ahenema. Mitmed keelekasutusvaldkonnad majandusest teaduse ja kultuurini kasutavad üha rohkem inglise keelt. Eriti ohtlik kirjakeele arengule on, kui üha rohkem ülikooli erialasid vahetab keelt ning eestikeelne teadus ja kõrgharidus hakkab taandarenema. Hariduse ja teaduse keel on kirjakeele olulisemaid osi, mis toidab teisi allkeeli — ajakirjanduskeelt, ilukirjanduskeelt, ametikeelt jt.

Rahva püsimajäämine ja eneseusk sõltub emakeelsest haridusest. Riigi ja rahva kestmiseks on vaja emakeelset ülikooli, millest kasvab peale uus eestikeelne haritlaskond. Just selles on meie kõrghariduse jõud ja mõte. Haritlane on kirjakeele kandja. Kui eesti haritlase keelelisi väärtushinnanguid kujundab emakeele asemel mingi teine keel, siis on vähe lootust eesti kirjakeele püsimisele maailma täisväärtuslike elujõuliste kirjakeelte hulgas.

REET KASIK (1946) on lõpetanud Tartu Ülikooli eesti filoloogina 1969, filoloogiakandidaat 1973, filoloogiadoktor 1994. TÜ vanemõpetaja 1972–1977, dotsent 1977–2008 ja vanemteadur a-st 2007, eesti keele professori kohusetäitja ja eesti keele õppetooli juhataja 1992–1995, eesti ja üldkeeleteaduse instituudi emeriitdotsent a-st 2010; olnud Oulu Ülikooli eesti keele lektor 1974–1976, Turu Ülikooli eesti keele lektor 1988–1992 ning Helsingi Ülikooli eesti keele külalisprofessor 1995–1999, 2007–2009.

INGMAR JÄRVE. Kitsas (2014, kuivnõel)

LUULET

Indrek Hirv

*

Nagu ööliblikas
nagu kuldöölane
olen ma ärkvel

ning mulle on antud näha
läbi seinte ja südamete
läbi pimeda öö

ning see mida ma näen
saab mu veenides
vaimuks

*

Vihma sajab
palmimaja katusele
taevas värisevad juba
selle kevade heledad lilled

unised hallid puud
katavad uudistavaid pilvi
tuhkhallid müürid
avavad mälestuste väravaid

kivist ja klaasist linn
kasvab pilvede poole
valgetest majadest linn
selle kevade valguse poole

*

Terav pilvealune päike
puude tagant
sel sügisel on punast rohkem
mägi upub
vastu õhtut
omaenese verre

pajude hall teispool jõge
helendavad mantlid ja teklid

nad viipavad hämarusest
nad annavad meile märku
nii nagu viimased roosid
botaanikaaia kaares

*

Kui sa magad
oled sa tõesti kaugel —
kaugel omaenese öös

su süda hõljub unes
nagu paat järvel
otsides tuttavat randa

ning ärgates kõnnid sa
kergel kõikuval sammul
mööda puiesteid siia-sinna

suure varju salamärk
öömusta tuka all
heledal laubal

*

Külmavärinad tulevad
ülevalt tähtede vahelt
ja lakuvad jäiste keeltega
mu põlveõndlaid ja selga

meri tõukab
iga uue lainega
uue klimbi kõrri

mu üksindus
vajutab varbad liiva
ja tunneb siis kuidas
juuksed tõusevad püsti
tähtede poole

*

Tähed hulguvad
mööda taevalaotust
nagu mina
siin all

vahel tundub
et nad teavad kuhu minna —
siis ma võtan
neile sappa

ja siis tuleb ikka välja
et eksleme niisama
ilma sihi ja lõputa
nagu igavik

*

Igavikust ei pääse enam tagasi
ei edasi ega tagasi
igavik on nagu võlumets

mõni hõljub juba praegu
oma ilusate sisemaastike kohal
omaenese pilvedes

mõni ei vaevugi ajama rada
läbi inimeste mõnitava kadalipu
vaid tõuseb

naeratades omaenese taevasse
igavikusära silmis
igavikulõhn sõõrmetes

*

Nüüd oled sa siis varsti sealpool —
niisama üksi kui ennegi
sama üksi kui mina siinpool

nii üksi nagu täht
kaugel sealpool
heledat taevast ja pilvi

täht mille kauge tõmme
veab meid vastupandamatult
maistelt radadelt eksi

*

ühele vanale sõbrale

Küllap alguses on imelik
enam mitte elada
mitte mõelda päevale ette
mitte silmi pesta
ja kohvi juua
mitte tunda muret
oma maa ja rahva pärast

vaadata üles
pilvitusse taevasse
ja lasta mahajäänud pilvedel
jalataldu silitada

see heledate pilvede
kerge puudutus
taldade all
on siis veel viimane
mis tuletab meelde
sombus ja ududes
sügistalvist eestimaad

HELEDAM KUI PÄEV

(Katkend)

Mirko Bonné

Tõlkinud Piret Pääsuke

Sellest ajast, kui ta veel poisike oli, mäletas ta valgust, mida nägi hulk aega hiljem uuesti ainult oma linna vaksalis, ja sedagi vaid teatud päevadel. Ta mõtiskles tihti selle üle, millest küll tuli, et näiteks ühel päeval aprilli lõpul oli selline helendus, aga mai algul ei olnud. Kuid ta lihtsalt ootas meeleldi ja kui sõitis siis lõunapausi ajal metrooga sadamast peavaksalisse, tundus rõõm seda suurem, kui valgus oli üllatavalt olemas.

Kord gümnaasiumi ajal oli ta näinud sedalaadi helendust ühel vanal maalil, mille ees maastikumaali näitusel oli kunstiõpetaja seisatanud, selleks et jutustada klassile veidi impressionistidest ja nende eellastest. Pilt, mitte väga suur ja pigem silmapaistmatu, autoriks Camille Corot, kujutas hilissuviseid puid, papleid, ebaakaatsiaid, kauguses künkaahelik ja esiplaanil põlluserv, kus üks maamees lõikas vilja ja kleidiga naine, põll ees ja tanu peas, vaatas meest. “Nisupõld Morvanis” — keegi ei teadnud, mida see tähendab, kuni tema parim sõber Moritz selgitas, et Morvan on üks piirkond Burgundias, Kesk-Prantsusmaa graniidilaam. Corot’ maalil näis kõik valgusest üle ujutatuna, just nagu vaataksid läbi

---

Mirko Bonné. *Lichter als der Tag: Roman*. 2. Aufl. Frankfurt am Main: Schöffling & Co., 2017, S. 9–38. **© Schöffling & Co. Verlagsbuchhandlung GmbH., Frankfurt am Main 2017.**

akna suvepäeva, mis on ammugi möödunud ja samas praeguseni edasi kestab.

Taevas linna kohal ei paistnud Raimund Merzile kunagi tohutu ega hoopiski lõputu, isegi siis mitte, kui see oli niisama helesinine nagu pildil nisupõllu ääres seisva naise kleit. Silmapiiril, sadama ja Elbe pool oli igatahes sagedasti näha roosakat kuma, ja juba poisieas, kui ta oli koos teiste lastega jooksnud üle sarasmaa tee, ei suutnud ta Hamburgi taeva toredusest isu täis vaadata. Raimund Merz polnud eriti midagi taga igatsenud, kui läks pärast abituuriumi ja tsiviilteenistust paariks semestriks Inglismaale aega raiskama, näiliselt bioloogiat õppima; see koduigatsus, õigemini valguseigatsus ei olnud aga vähenenud, kui ta umbes kahekümne viieselt tagasi tuli ja napiks aastakümneks Berliini kolis, sest naine pidas oma ja ka tema arengule kasulikuks elada mõnda aega seal, kus elasid kõik, kes tahtsid enda ja oma eluga midagi ette võtta. Merzis polnud sellist iseenda ümber tiirlevat auahnust.

Floriane oli temaga Inglismaale kaasa tulnud. Sellal kui tema jättis õpingud sinnapaika ja hakkas erilise innuta ajalehtedele kaastööd tegema, õppis Floriane Birminghamis stomatoloogiat ja oma ema soovitusel kohe ka üldmeditsiini. Algusest peale oli selge, et Florist saab lõualuukirurg. Merz seevastu vaatas taevast ja pilvi. Aeg-ajalt näidati talle ust. Selles olid britid vilunud.

Elamiseks ei vajanud nad palju, nad tundsid Floriga teineteist juba nii ammu. Igasugusest tahtest edasi jõuda aga Merzi masti mees keeldus. Üksnes valgusest tundis ta üha sagedamini puudust, kuid ei Midlandsis ega Berliinis polnud säärast kohta, kus taevas oleks säranud nõnda kui varem sarasmaal, isegi mitte Müggelsee ääres, kus nad Berliinis elades matkamas, süstaga sõitmas ja ujumas käisid ning kus nad hiljem, kui Flori juba hästi teenis, suvekodu üürisid.

Hamburgi peavaksali terasest ja klaasist katuse all paistis igatsetud valgus vahest kaheksal või kümnel päeval kuus, kuid siis nõnda, nagu oleks ta kurikuulsa lörtsiilma eest sinna alla tõmbunud ja tallele pandud. Valgus näis ootavat — mitte ainult reisijaid, kes väljusid rongist ja jahmusid sellest heledusest, sellest toredu-

sest, millega hansalinn neid tervitas; valgus oli heategu kohalikele, sellistele nagu tema, kes lonkisid hommikuti enne kontorisse minekut või pärast tööpäeva lõppu perroonidel, justkui oleksid nad erariides rongisaatjad.

Selles valguses tundis Merz, et temasuguse jaoks on ilmselt vähe midagi, mille nimel tasub tõesti elada. Lapsed — jah. Sõprus — jah. Ja võib-olla et armastus, ja võib-olla mälestused. Helenduses oli mingi mõistatuslik, soe poolehoid, ning paljutki, mida ta oli kogenud, mõistis ta vaid seetõttu, et see oli toimunud selles valguses.

Paar päeva pärast seda, kui ta noorem tütar oli saanud 11-aastaseks, sõitis Merz koos temaga kesklinna ja saatis ta rongi peale. Linda klass läks ekskursioonile Schwarzwaldi, Kinzigtali õppetallu. Kakskümmend kolm last ja kolm õpetajat, lisaks terve hulk erutatud vanemaid, enamasti emad, ootasid rahvast täis perroonil kiirrongi, milles oli lastele ja nende järelevaatajatele pool vagunit reserveeritud. Oli esmaspäeva hommik septembri algul, kuid südasuve lõppu polnud veel näha. Järjekordsele lämmatavalt palavale nädalale pidid taas kord järgnema pikad päevad peaaegu talumatult kõrge temperatuuriga.

Kui rong lõpuks saabus, oli vaja kähku tegutseda. Merz pidi pingutama, et saaks Lindat selles kirjus saginas korra veel tagasi hoida ja emmata. Ent kui siis tüdruk vaguniuksel seisis, mõjudes kuidagi eksinuna, ja pisarad talle silmi tõusid, võttis ta julguse kokku ja andis isale musi, olgugi et seestpoolt sellele otsemaid pilkava huilgamisega reageeriti. Lindyl polnud koolis kerge. Kaasõpilased ja nende vanemad suhtusid temasse vaenulikult, sest ta oli mõne korra varastanud ja seejuures vahele jäänud. Keegi ei osanud seletada väikese ja õrna Linda Annabella Merzi kleptomaanlikku kalduvust, isegi koolipsühholoog näis abitu ning andis nõu jääda esialgu rahulikuks ja äraootavaks.

Merz lehvitas Lindyle ja et see tütrele meeldis, jooksis ta nägusid tehes liikvele läinud rongi kõrval kaasa. Otsekohe hakkas ta higistama, kuid jooksis edasi, ja kuigi kurb tüdruk tumendatud aknaklaasi taga enam ammu ei paistnud, jooksis ta edasi ja jooksis ja jooksis ja jooksis rongi kõrval vaksalist välja.

Hingetuna jäi ta seisma. Ta vaatas rongile järele, kuni viimane vagun Berliini värava juures kadus, siis võttis taskust telefoni ja saatis Florianele sõnumi, et kõik on korras ja tütreke teele asunud.

Hulk aega seisis ta veel perroonil hommikuse päikese käes, silmitses tuulevaikuses liikumatult rippuvaid plakateid muuseumi fassaadil ja ootas Florilt tagasisidet. Ent mingit vastust ei tulnud. Ta tajus veel Lindy põgusat musi huultel ja tundis korraga tütrest suurt puudust. Ta kujutas ette, kuidas Floriane vastuvõtu ennelõunases saginas tema sõnumit luges ja mõne sekundi pärast, järgmise patsiendi pärani aetud suukoopa kohal need kolm lauset juba unustas. Tal oli Lindast kahju. Miski lapse hinges pidi teda painama ja viima aina sagedamini selleni, et ta võttis asju, mis talle ei kuulunud. Poistest ja tüdrukutest, kellelt Linda oli kleepsualbumi, sulepea või viimati mingi mängukonsooli kiibi varastanud, Merzil kahju polnud. Klassis hüüti Lindyt harakalapseks. Nii nagu tütrest oli Merzil kahju ka iseendast. Ta tundis, kuidas vana mure, millest keegi teadlik polnud, talle kurku tõusis. Ja põhimõtteliselt vaid sellepärast hakkas ta liikuma, ja ainult selleks, et mõtteid kurvastusest eemale juhtida, läks ta sel ennelõunal veel kord vaksalihalli ja sellesse valgusesse.

Üks autoreisirong, mis oli täis Skandinaavia numbrimärkidega suuri haagissuvilaid, mürises läbi vaksali ja edasi Altona poole, seal ilmselt hakati neid maha laadima. Monstrumi lärm oli uskumatu, see vaevas Merzi niivõrd, et ta pööras kõrvale ja hoidis kõrvu kinni.

Niimoodi seisis ta mõnda aega eskalaatori juures, mis viis üles vestibüüli. Lakkamatult voogas temast inimesi mööda; sajad sõitsid üles, sajad tulid alla, otsekui oleksid nad needsamad inimesed. Mitte keegi neist ei paistnud märkavat valgust, ja temagi sulges millalgi silmad, sukeldus pimedusse ja avas silmad alles siis, kui tsementpõrand enam ei värisenud.

Ta hingas sügavalt sisse. Ja see oli see silmapilk… just siis, kui vaid mõne sammu kauguselt mööda veerenud rongi mürin ja ragin andis järele ning ta nägi taas valgust ja tundis ammust lahkumisvalu ja muret selle pärast, et mahajäetustunnet ei anna leevendada muu kui mõtete mujale juhtimise, edasi minemise, edasi

tegutsemisega… sel silmapilgul sõitis Inger eskalaatoril alla. Ta nägi naist, aga naine ei vaadanud tema poole, vaid kõrvale, üle rööbaste perroonide poole. Merz tundis ta otsekohe ära, reageeris ometigi kiirelt, pööras kõrvale, läks edasi, eskalaatorist mööda, tunneliteni. Ta tõttas suunas, mis osutus umbteeks, ilma väljapääsuta, ilma sissepääsuta. Ta taipas, et käitub silmatorkavalt, kellelgi polnud sellest süngest tunnelist midagi otsida; niisiis jäi ta seisma, otsekui oleks film seisatud.

Naine ei järgnenud talle. Ta seisis hämaruses ja vaatas naisele järele. See oli Inger, kahtlemata. Inger läks edasi perrooni keskele, ei pööranud tema poole, ei paistnud eneselt küsivat, kas oli võinud eksida. Inger polnud teda ära tundnud, tõenäoliselt üldse mitte märganudki.

Ei kohvrit ega seljakotti, Ingeril polnud pagasit. Üle õla kandis ta ainult õhukest punast käekotti, täpselt sama värvi kui ta küünelakk. Ja seljas oli tal hele suvekleit, liiga lai, sellel olid näha kummaliselt kahvatud mooniõied. Ta juuksed olid ikka sellised nagu Berliinis — pikad ja lahtised, Merzile ei tundunud need ainult enam nii blondid, mitte enam nii täiuslikult blondid. Inger oli vanemaks saanud, ta hirm vananemise ees polnud suutnud seda takistada.

Merz järgnes talle turvalise vahemaa järel. Naise juustes oli mingi sära, mida ta uskus veel hästi mäletavat — kuniks nägi, et Inger oli lükanud pealaele päikeseprillid, mis peegeldasid valgust. Merz vangutas pead, naeratas ja tundis end seeläbi kindlamalt, otsekui oleks naeratus kiivrivisiir.

Aegamisi andis närvilisus järele, pinge taandus uudishimu ees, mida ta polnud enam ammu nii ägedalt tundnud. Ta nautis seda, et Inger teda ei näe, aga tema naist küll. Ja esimest korda küsis ta endalt, millist rongi naine ootab, kuhu ta sõita tahab. Inger kadus ühte kioskisse.

Merz jäi seisma ja tõmbas taskust mobiili, ilma kõhklemata, see tundus talle endale nagu kätte õpitud liigutus. Ei mingit vastust Florilt. Ta seisis turvalisse kohta sõiduplaanitahvli taha ja tegi näo, nagu kontrolliks üle, millal väljub esmaspäeva hommikul kiirrong, millega Bruno ja tema peavad järgmisel nädalal

Stuttgarti sõitma. Ooteaeg, mille jooksul ei adunud ta muud kui oma käitumise seikluslikku absurdsust.

Ta pilk langes kuulutustetahvlile. Sellelt perroonilt ei väljunud üldse ükski rong, siia pidi peagi üks saabuma — hilinenud öine rong Budapestist.

Budapest–Viin–Praha–Berliin–Hamburg.

Alles nüüd lubas ta seda endale. Esimest korda pärast nädalate, pärast kuude möödumist mõtles ta Moritzale, ilma et oleks seda mõtet otsekohe minema peletanud. Ta ei teadnud, kas nad olid veel abielus, aga kui olid, siis võis ju oletada, et Inger tuli rongijaama oma mehele vastu. Merzil turgatas pähe, et tuleb kannapealt jalga lasta... et ainult ei peaks nägema, kuidas naine Moritzat tervitab, nii nagu toona külas, kui nad tulid aeda eraldi, või hiljem Weißensee ääres või siis Köpenickis, kui Inger oli ateljees maalinud ja tuli neile järele ujuma.

Sõiduplaani varjus ajas Merz pea kuklasse, vahtis valgust, mis langes läbi klaaskatuse rongidele, rööbastele, reisijatele perroonidel. Ta tundis, kuidas teda haarab paanika, ja nõnda põgenes ta selle eest, mida ei tahtnud näha, ja sellele eelneva hirmu eest. Ta kiirustas minema, tagasi eskalaatori juurde ja inimeste sekka, kus võis end kindlana tunda. Pettejäreldus.

Vitriinide vahelt, mille hõbedane ja kuldne sädelus teda pimestas, jõudis ta ootesaali ja märkas kohe, et miski ei klapi. Valjuhäälditest tulev muusika, mida seal aastaid lasti, ikka ja alati üks ja seesama, oli sel hommikul täiesti teistsugune.

Kuulu järgi olevat ootesaalimuusikat vaja selleks, et vähendada uimastisõltlastes agressiooni ning nõnda narkareid kauplustest ja perroonidest eemal hoida. Kuid sellest polnud Merz iial aru saanud. Ikka tundis ta, et see nürimeelne mõjutamine on suunatud just temasugustele, et rahulolematud, trotslikud, ärrituvad olendid pidid selle muusikaga, mis õieti polnud muusika, rahu leidma, ja üsna sageli see õnnestuski ning Merzi masti mees tundis, et ärrituvus on talt röövitud ja ta on maha rahustatud. Sel ennelõunal aga mitte. Muusika oli teistsugune, see oli tõeline muusika, ka valjem, peaaegu ebameelivalt vali; rahustada või vaigistada see küll keda-

gi ei suutnud, ja veel miski polnud nii nagu tavaliselt, kuid mis see oli, seda ei osanud ta välja mõelda, kui läks kioskite, puhvetite, tubaka- ja lillepoodide vahelt edasi väljapääsu poole. Mönckebergstraßelt sõitis buss Hafencitysse. Kui ta järgmise peale saab, siis jõuab ta täpipealt toimetuse ennelõunasele koosolekule, kõik läheb oma tavalist rada, ja õhtul võiks ta Ingeri kohtamisest saadud šokki kirjeldada Florianele millegi tühisena, või veel parem, seda üldse mitte mainida, ja siis salamisi pudeli valge veini juures jälgida, kuidas see haihtub õhku ja lõpuks ka endal ununeb.

Igatahes märkas ta alles nüüd, kui palju noori inimesi viibis ootesaalis, mitte ainult noorukeid, vaid isegi lapsi, olgugi et suvevaheaeg oli ju ammu läbi. Suurt ja kõrget kelpkatusega ruumi täitis vali kõnekõmin, peaaegu lärm. Milline sagimine, mõtles ta. Ja ta küsis parasjagu endamisi, kas seda segadikku annab seletada mitme kooliklassiga, kes pidid minema Kunstihalli või näitusele kaasaegse kunsti galeriis ning olid ilmselt äsja rongist väljunud, kui kõik hoobilt muutus.

Muusika vaikis keset takti ja vahetult tema ees jäi üks rühm õpilasi lihtsalt seisma, otsekui oleks keegi aja ja koos sellega kõik muugi peatanud, nii et Merz suutis vaevu hoiduda neile otsa tormamast. Ta põikas kõrvale kohmakate poiste ja tüdrukute eest, kes peaaegu kõik olid musta värvi riietes, imestas küll selle üle, aga sammus edasi läbi rahvahulga, kui paremal, vasakul, tema ees ja tema taga, kõikjal musta riietunud noorukid olid liikumise pealt otsekui kangestunud, ilmselt jäänud seisma sel silmapilgul, kui muusika katkes.

Tegelikult, nagu ta nüüd märkas, oli tema üks vähestest, kes üldse veel liikus. Ja kõik need kümme-kaksteist imestajat ja veel paar sammu edasi koperdajat, kelle hulka ta kuulus, olid vanemad nendest, kes korraga pulkkangelt paigal seisid, näod ilmetud ja liikmed tardunud.

Kes veel liikus, oli vana, kes mitte, oli noor. Nii see paistis. Siiski sai kiirelt selgeks, et mäng käib teisiti. Ainult see, kes kaasa ei mänginud, liigutas end veel. Kes reegleid mõistis, seisis paigal.

Seal oli ka täiskasvanuid, kes end ei liigutanud. Nad püsisid kuskil servas, poodide ees, ja erinevalt lastest mõjusid nad ku-

judena, valgete ja kirjude kivikujudena, aga paistsid ometi hästi teadvat, mis siin toimub. Üks nendest ilmselt asjasse pühendatutest oli tema kunagise lähedase sõbra Moritza naine ja tema oma naise endine sõbranna. Inger.

Suurte kahvatute mooniõitega kleit seljas, seisis ta ühe lillepoe ees; polnud olemas tausta, millelt ta poleks esile tõusnud. Miski temas liikus — silmad. Ta pilgud jälgivad mind, mõtles Merz, põigeldes paigal seisva rahva vahelt läbi, kuni korraga hakkas muusika edasi mängima ja kõik läksid jälle liikvele, otsekui poleks midagi juhtunud.

Glockengießerwalli väljapääsu kohale rullisid samal hetkel mitu poissi ja tüdrukut lahti musta loosungi; suurte valgete tähtedega oli sinna kirjutatud: VARI, TOLM JA TUUL. Mida see pidi tähendama? Üks pikka kasvu, silmatorkavalt kõhn, pika heleda hobusesabaga tüdruk eraldus väikesest grupist ja tormas Ingeri käte vahele.

Kõik oli möödas. *Flashmob* sai läbi ja see teismeline, kes oli koos kümnete klassi- ja koolikaaslastega selles osalenud, võis olla üksnes Pippa. Köpenickis Müggelsee ääres oli Inger juba last oodanud, sellest oli möödas neliteist aastat, mil nad olid üksteist viimati näinud.

"Sul on selline nägu peas, nagu oleksid koos kummitusega liftis sõitnud," ütles Bruno talle trepil, kui nad pärast koosolekut koos lõunale läksid. "Sa peaksid värsket õhku hingama."

Tegelikult oleks Merz tahtnud jääda jahutatud toimetuseruumidesse ja end ennelõunal mahamagatuga kurssi viia. Kuid ta märkas, kui väga oli Ingeri kohtamine teda kurnanud, ja olgugi et ta tundis roidumust, oli ta rõõmus, et saab rääkida kolleegi ja sõbraga asjadest, mis ta mõtted mujale viivad.

"Miks sa nii sünge oled, kas sa nägid Hamburgi spordiklubi bussi? Ma loodan, sa oled teadlik, et järgmisel nädalal sõidame koos nende inimeste juurde, kes räägivad ainult švaabi keelt. Palun, ära jäta mind üksi!"

Bruno ajas teda naerma, millal iganes suutis, kõige meelsamini naljadega kroonilise allakäigu poole suunduvast Hamburgi jalgpalliliidust.

"Pealegi puhub all sadamas värske briis, ausalt! Selle kuumusega mõjub väike tuul hästi. Niisiis, läksime!"

Nad jalutasid mööda Baumwalli ja sealt edasi Portugali kvartalisse. Inimesed lamasid Micheli aasa koltunud rohul või istusid kiiskavas septembripäikeses tänavakohvikute laudade ääres. Peaaegu kõik olid möödunud puhkusest päevitunud, tumedad prillid ees, seljas vaid hädavajalik, ajasid juttu. Paljud naersid. Merzile paistis, et tema on ainus, kes haub süngeid mõtteid — nii talle tundus, kui nad ootasid kaht sändvitši ja tellitud jooke. Jah, pagan võtaks, ta oli kummitust näinud!

"Vari, tolm ja tuul," ütles ta kõlatult, ilma pikemalt mõtlemata, ja vaatas üle tänava külastajaid täis kohvikulaudu sealsel kõnniteel, need paistsid peegelpildina, milles temagi figureeris, kuid võinuks samahästi puududa. Pilt oli ka ilma temata täielik.

Ta küsis Brunolt: "Ütleb see sulle midagi: "Vari, tolm ja tuul"?"

Portugallasest kelner asetas lauale kaks klaasi ja amforakujulise veepudeli. Helesinise klaasi pind pärlendas tillukestest veemullidest ja seal, kuhu mõned tilgad lauale voolasid ning väikese mineraalveetiigi moodustasid, istus tiivuline putukas, keda oleks võinud herilaseks pidada. Aga seda sirelane polnud, olgugi et püüdis ennast kaitstes herilaseks maskeeruda.

Sõber mõtles järele. "Ma ei teadnudki, et sind barokkluule huvitab."

"Kas see kõlab sinu jaoks barokkluulena, sa hale paljulugenud kavalpea?" Lauale oli ilmunud taldrik kahe sändvitšiga. "Kelner tõi need või?" küsis Merz ja vaatas ringi — ühtki kelnerit polnud kuskil näha. Ta kallas neile vett klaasidesse ja sirelane vurises minema, ta tundis, kuidas peopesa läks jahedaks ja märjaks.

"Sellepärast tahan ma alati siia lokaali tulla, siin juhtub veidraid asju," ütles Bruno muretult naerdes. "Vari, tolm ja... Meelde tuli! See on selle Hamburgi õuemale ühingu moto, mis nende nimi nüüd oligi?"

“HaMa liit.”

“Just!”

Üks naine läks mööda ja tervitas Brunot. Tal oli vaevu midagi keha katmas, see-eest aga jalas kuldsed sandaalid.

“Tere, Elfi,” ütles Bruno. “Nõndaks, ma arvan, et see on ühest… Flemingi, või siis Gryphiuse luuletusest. Igatahes — head isu, kulla mees — kõlab see kui miski õige vana. Paarsada aastat. Kust sul see pähe tuli?”

“Elfi?” küsis Merz ja vangutas naeratades pead.

Bruno pööras ringi ja vaatas brünetile järele, ning Merz nägi, et nainegi pöördus ja viipas põgusalt Brunole, naeratades ja tuttavlikult.

“Ta on üksildane, võluv ja väga tark,” lausus Bruno tõsiselt. “Raha on tal kah. Ma ei saa temast sotti.”

“Võib-olla tahab ta abielluda,” ütles Merz. “Tahab pere luua, ja maja roheluses ja teist mere ääres.”

“Arvad või?” Bruno pööras ringi. Aga naine oli juba kadunud.

Kui Bruno mõne aasta eest tööle võeti ja tema tuppa koha sai, oli Raimund Merz oma uue kolleegiga vesteldes kaua maad ja ilmad kokku luisanud, niipea kui Bruno päris tema nädalalõpuplaanide, naise, laste, vaba aja veetmise kohta. Pikka aega oli tal olnud tunne, et sellele DeWittile võib sama vähe endast usaldada kui ülejäänud toimetusele. Ja ülejäänud maailmale.

Aga see oli täiesti muutunud.

Millalgi oli ta mõistnud, et vastupidiselt kõikidele ootustele oli Brunost saanud tõepoolest ta sõber, küll kriitiline — kriitika oli Bruno amet —, kuid siiras. Ja kui nad siis lõpuks hakkasid omavahel avameelselt rääkima, oli ta suure vaevaga vanasid valesid niimoodi sirgeks painutanud, et neid sai enam-vähem tegelikkusega ühitada. Floriane, kelle ta Bruno ees oli Marianneks ristinud ja osteopaadiks teinud, oli sel viisil olnud mõnda aega ortopeed, kuni Merz veendus, et võib teda rahulikult lõualuukirurgiks nimetada.

“Kust sa selle Marianne võtad? Minu naise nimi on Floriane. Nii on see alati olnud, usu mind, ma tunnen teda juba tükk aega.”

Tegelikult polnud ju nii hull olla lõualuukirurg. Maamunal, mis nähtavasti ei saanud tiirelda ümber päikese, ilma et loendamatul hulgal selle elanikke poleks kannatanud jubedate valude käes, oli lõualuukirurgidel kahtlemata vajalik, mõnikord isegi trööstiv funktsioon. Ometigi näis Merzi masti mehele säärane banaalne tõdemus või üleüldse see, mida tavaliselt tõe all mõisteti, sageli kummaliselt vaieldav, niipea kui see avalikult välja öeldi. Ikka ja jälle andis ta seetõttu järele vajadusele mingi tõsiasi kas täiesti maha salata või seda vähemalt veidi muuta ja nõnda kaitsta.

Kaitsta mille eest? Selle üle mõtles ta iga päev.

Kogu sellest valetamisest oli tal kohutavalt kõrini. See muutis elu nii pingutavaks. Merz rõõmustas väga, kui ühel päeval soovitas Bruno tal lõpuks ometi tõega lagedale tulla. Kas tal oli kaks naist, kas tal oli üks, kaks, kolm või enam tütart? Merz isegi ei mäletanud enam, mida kõike oli ta Brunole pajatanud. Tookord kasutas ta juhust ja palus vabandust kolleegilt, kes oli ülekaaluline, lühikeste jalgadega ja hõredate juustega, kuid tõmbas naisi magnetina ligi ja oli temalegi seletamatul moel südamelähedaseks saanud.

"Oled sa kunagi kuulnud usaldamisest? See võiks ehk sullegi meeldida, härra Merz!" Bruno virutas keset koosolekuruumi naerdes ta õla pihta. See tegi veel tükk aega haiget.

Sestpeale ta enam või peaaegu enam ei luisanud sõbrale. Bruno sai temast teada kõike või mitte midagi. Nad rääkisid omavahel palju, enamasti jalgpallist ja muusikast. Merz jutustas valgusest ja sellest, mida see talle tähendab. Ta jutustas sarasmaast ja metsistunud aiast. Isegi Moritzast ja Ingerist. Bruno omakorda kirjeldas, mis talle ühe või teise naise juures meeldis ja kuidas ta oli nad vallutanud või siis lasknud ennast vallutada — mida ei juhtunud sugugi harva. Iial ei rääkinud ta armusuhetest halvustavas toonis.

Nad lobisesid, nad vaikisid, nad naersid ja jõid end koos purju, kuid nad võisid olla ka tõsised, rääkida filmidest, vanadest või uutest, ületamatust lõhest, mis eraldas Genesise varast loomingut hilisemast, sportlaste hullumeelsusest, poliitika hullumeelsusest, inimeste hullumeelsusest, ja vahetevahel teadis Merz: kui üld-

se oli olemas inimene, kellega koos sai ta nutta, nutta maailma hullumeelsuse või omaenese elu hullumeelsuse üle, siis oli see nõnda elavaloomuline Bruno, kes polnud abielus, kellel polnud lapsi, kes elas Elbe kaldal uksehoidjaga kõrghoones kliimaseadmega kolmetoalises korteris ja libises seal ühest suhtest teise.

Maabumissilla ääres seisis Krusenstern. Esiti ei uskunud Merz oma silmi, aga siis nägi ta Vene neljamastilise ahtris nime; vana Padua kere tõusis mustvalgena Elbe sinast esile. Poisieas oli ta selle õppelaeva suure plastmudeli kokku pannud ja ära värvinud, mitu kuud paelus purjekas tema fantaasiat, kuid tõelist laeva polnud ta kunagi näinud. Korraga, nelikümmend aastat hiljem, seisis see tema ees.

Kui nad läbi Speicherstadti tagasi toimetusse läksid, kummalgi pintsak käsivarrel ja silmad kiiskavas valguses kissis, jutustas ta Brunole *flashmob*'ist hommikupoolikul ja ütles, et kui ta just ei eksi, siis nägi ta peavaksalis kunagist õige lähedast sõbratari.

"Hmm. Kui lähedast?" päris Bruno.

"Väga lähedast," vastas Merz.

"Nii lähedast?" Bruno surus pöidla- ja nimetissõrmeotsa tugevasti vastamisi.

"Veel lähedasemat," ütles Merz.

Ingeri nime ta parem ei reetnud ja tüdruku vaikis hoopis maha.

Neli sõna loosungil olit tõepoolest pärit ühest 375 aasta vanusest barokksonetist. Andreas Gryphiuse luuletuse pealkiri oli "See kõik on edev" ja koopiast, mille Bruno tema kirjutuslauale pani, luges Merz veel samal pärastlõunal kogu salmi: "Ah, ei miski see, mis oivaline tundub meil, / muud ole kui kehv tühisus, kui vari, tolm ja tuul."

Õhtul võttis ta julguse kokku ja jutustas kohe koju jõudes Florianele hommikusest kohtumisest. Nende vanem tütar Priska kattis söögitoas lauda, Flori sulges nimetissõrmega Merzi suu, kuid vaevalt olid nad köögis omapead, õhutas naine teda rääkima ja tema kirjeldas isegi pilke, millega ta oli Ingerit oma arust peavaksali vestibüülis jälginud.

Floriane küsis: "Aga sa ei läinud tema juurde ega rääkinud temaga, või siiski?"

Merz ilmutas nördimust, oligi nördinud: "Loomulikult mitte!"

Siis tuli Priska tagasi kööki ja nad rääkisid Linda klassiekskursioonist, Merzi järgmise nädala komandeeringust koos Bruno DeWittiga ja sellest, et Stuttgardist Kinzigtali pole sugugi mitte pikk maa. Ta võiks, ütles Merz, hiirekesele vabalt külla sõita.

Sõstrapõõsastele on kuumus tõesti liiast, leidis Floriane. Tema meelest oli parem jätta murukastja ka ööseks tööle. Merz küsis, millal võib oodata teadet Lindy klassijuhatajalt, kuid ei saanud vastust.

"Kui suureks on Pippa kasvanud," ütles ta niipea, kui Priska oli uuesti esikusse kadunud.

Floriane poolt kostis vaid hingamise häält.

"Ma ei tundnud teda algul kohe äragi."

Flori poolt ei kostnud enam midagi.

Alles tüki aja pärast ütles ta — ja Merz kuulis ta madalast häälest ärritust: "Palun vahetame teemat. Ma ei või, ei taha, ei kavatse end sellega siduda. Jumal hoidku! Sa ei tea, kui rõõmus ma olen, kui ükskord ometi jahedamaks läheb."

Nad sõid. Sel ajal kui Priska jutustas oma erutavast päevast — nad olid koos paralleelklassiga käinud lennujaama uudistamas —, vaatas Merz välja aeda, kus hekid, põõsad ja lehtla olid peaaegu kuldsest valgusest üle ujutatud. Õhus oli õhtulgi veel kesksuviste kuumade pärastlõunate virvendust ja ka täna polnud kuskil näha ühtki lindu, otsekui oleksid nad kõik ammugi janusse surnud, tuvid, tihased, rästad. Kus olid sõstrad? Punased justkui punane küünelakk, mõtles Merz. Ja lehed kõik koltunud, erandi-tult. Miski ei muutu enam iial heaks. Seda võib taluda, mina võin seda taluda. Aga heaks, heaks ei muutu see enam iial, kõik on katki, kõik läks juba ammugi katki, ja ainus, mida ma teha saan, on see unustada ja teeselda, nagu poleks see nii.

Kurbus oli hommikust peale ringi luuranud, nüüd haistis see oma võimalust ja tuli ligi; ta kallas endale veel veini.

Ta naine ja ta tütar vestlesid. Tema oli mõtetes, ei kuulanud, ei saanud seetõttu aru, millest nad rääkisid.

"...ja siis hakkasite kõik tantsima, lihtsalt niisama?" küsis Floriane. "Poisid ka?"

Prissy säras. Ta torkas ühe makaroni kahvli otsa, keerutas kahvlit õhus ja lasi makaronil siia-sinna tantsiskleda ja tiirutada.

"Jah! Kõik!" ütles ta vaimustatult. "Algul seisime kõik niisama terminalis ja tegime näo, nagu hakkaksime piletit vormistama või oleksime kellelegi vastu tulnud. Paaril meist oli isegi ratastega kohver või seljakott kaasas. Ja õpetajatel CD-mängija. Täpselt kell kümme panid nad selle mängima. Väga kõvasti! Keset terminali. Meil oli selleks luba. Ja kõik me hakkasime tantsima, metsikult läbisegi, mõned sedamoodi, nagu olid tantsukoolis õppinud, enamik lihtsalt niisama nagu minagi. Ja kõik reisijad kassade juures ja stjuardessid, kes mööda läksid, ajasid silmad punni!"

"On teil ikka ideed," ütles Floriane. "Midagi sellist poleks meil iial pähe tulnud. Või kuidas?" Ta vaatas Merzi poole, ta naeratas, aga ainult suuga, mitte silmadega. See polnud tõeline naeratus, vaid mask, mida proua dr Lepsius kandis iga päeva kaheksa tundi oma vastuvõtus, selleks et keegi ei näeks tema nägu, tema väsimust ja võõrastust.

Tummalt raputas Merz pead. See ei pidanud paika, mis Flori ütles. Kuid ta oli liiga väsinud, et sõnasõda alustada. Neile oli mõndagi pähe tulnud, just Florile, kes ei lasknud iial õpetajatel või asjatundjatel endale midagi ette kirjutada, ja niipalju aega ei olnud sellest ju ometi ka möödas. Igatahes polnud õnneks nemadki osanud tulevikku näha.

Priska ütles välja, mida ta isa mõtles: "Varem lihtsalt ei tehtud *flashmob*'e. Siis toimusid avalikkuses teistsugused üritused. Demonstratsioonid, selge see. Aga ka kunstnike korraldatud *happening*'id näiteks. Või poliitilised istumisstreigid."

"Ja igasugu muud värki," ütles Floriane.

Ise oled süüdi, et abiellusid hambaarsti tütrega, mõtles Merz ja jõi. Kohustuste ja inimliku kooseksisteerimisega pidi Florile kaasnema korralik sissetulek, seetõttu oli tema jaoks enesestmõistetav, et mõlemad tütred, Priska Marie ja Linda Annabella, lähe-

vad pärast abituuriumi õppima meditsiini, stomatoloogiat — nii nagu nende ema, nagu vanaema. Midagi muud ei tulnud kõne allagi.

"Ma teeksin meeleldi kord ka sellises *die-in*'is kaasa," ütles Merz trotslikult ja kujutas ette, kuidas Bruno ja tema kukutaksid end lõunapausi ajal Magellani terrassidel bürootöötajate summas maha, otsekui oleksid rabanduse saanud.

"Surnud! Kaks *Tag*'i kaastöötajat Hafencitys kokku kukkunud" kõlaks artikli pealkiri.

"*Nice*," ütles Priska. "Lennujaamas oleksin ma ka heameelega *die-in*'is kaasa teinud, aga õpetajad seda muidugi ei lasknud. Uhh! Liiga õudne. Allakukkunud lennukid ja nii edasi. *Nine-Eleven*. Lennujaama turvamehed ei lubanud isegi üht *freeze*'i teha. Oeh. *Awkward*."

"Mis friisi?" Flori kissitas silmi, raputas mõistmatult pead.

Prissy vaatas abiotsivalt tema poole ja pööritas silmi.

Merz ütles: "*Freeze*'i puhul jäävad kõik just nagu kivistunult seisma ega liiguta ennast enam. *Freeze* on vastand tantsulisele *flashmob*'ile. On nii, eks?"

Priska noogutas. Tal oli tugevalt arenenud õiglusmeel, seepärast küünitas ta ema poole ja musitas teda põsele.

"*Love you*," ütles ta.

"Tänan, jälle sain targemaks," ütles Floriane.

Merz silmitses oma naist — tema rusutust, mis tuli kõrvalejäetuse tundest. Selline oli ta juba noore tüdrukuna olnud. Flori silmis olid lapsed omaette liik, ka nende lapsed: "Neandertallaste järelkasv." Ta ei mõistnud lapsi ja lapselikust trotsist ei tahtnudki ta neid üldse mõista, lõppude lõpuks polnud tedagi varem keegi mõista tahtnud. Lapsed olid tulevik, aga muidu? Nad tekitasid temas hirmu; Linda, nende harakalapse kohta ütles Floriane sageli, et ta on segane.

"Minu meelest on tantsimine küll parem kui suremine," naeris ta. "Kui kaua kogu see värk siis kestis? Selline *flashmob* käib enamasti pigem kiiresti, arvan ma."

"Nojah, pool minutit. Siis tuli loosung. Ja siis saigi läbi ja kõik tegid näo, nagu poleks midagi juhtunud. See oli omakorda tõesti äge."

"Ja see loosung," küsis Merz, "mis selle peal oli?"

"Üks lühike lause Wolfgang Borchertilt," ütles Priska. Ta kehitas õlgu ja tõusis lauast. "Seda tuli *flashmob*'i jaoks — huuh! — ette valmistada. Heinrich Heine gümnaasiumilt: kaks-kolm kuulsat ütlust Heini Heinelt. Wolfgang Borcherti koolilt: kaks-kolm lauset Wolfgang Amadeus Borchertilt. Alla kirjutanud: sahtlite ametkond. Oeh. *Awkward*."

"Kord on pool elu," lausus Merz tarbetult.

Priska halastamatu kommentaar kõlas: "...ja teine pool on töö, selge, paps."

"Mis seal loosungil siis oli?" küsis Floriane.

Tütar oli juba esikus, kui hüüdis veel: "No mis ikka? "Ütle ei!" Oeh. *Say no*." Prissy naeris pilkavalt ja peagi seejärel lendas üleval tema toauks kinni.

Laua ääres küsis Floriane, otsekui oleksid nad telekas: "Veel salatit?" Seejuures vaatas ta Merzile otsa, tõstis käed ja sosistas: "Mis sinuga lahti on? Kas ma peaksin muretsema?"

Võib-olla oli põhjus igapäevase ja ööpäevaringse kindlustatud eksistentsi monotoonsuses, pigem aga hilise keskea kinnijooksnud olukorras, jah, tsementi valatud viltuminekus, kui abikaasa ja isa, Raimund Merzi masti kogenud mees arvestas peaaegu iga tund sellega, et kõik võib kokku variseda ja varemed justkui vaht ojasängis allavoolu kaduda.

Tasumata jäänud ürgvanad arved olid ilmselt süüdi selles, et kolm päeva pärast esimest taasnägemist loobus ta igasugusest ettevaatusest ja asus Ingerit otsima. Täie teadvuse juures ja samas otsekui arutuna tormas ta ülepeakaela vastu riskile, mis teda algusest peale üksiti joovastas ja meeleheitele ajas.

Kas nad tõesti olid viimati kohtunud Berliinis?

See oli juhtunud viimasel õhtul Müggelsee ääres, paar kilomeetrit Köpenickist lõunas, nende ühiselt üüritud suvila aias. Sestpeale polnud Moritza ja Ingeri ning Flori ja tema vahel enam

mingit kontakti olnud, ja tema oli kõik need aastad endale kindlaks jäänud, tegemata vähimatki katset midagi Rauchide kohta teada saada.

Varasemast polnud alles enam ühtki sõpra, kes kunagi olid olnud nii Moritza kui ka tema sõbrad, ja nõnda oli Floriane tema lähikonnas ainuke inimene, kes Rauche mäletas, naine tundis aga veelgi vähem huvi selle vastu, mis on kunagistest sõpradest ja lapsest saanud. Flori polnud kunagi õieti tahtnud Pippast rääkida, enda arvates olid tal selleks vägagi kaalukad põhjused. Miks peaks tütar olema teistsugune kui tema ema?

Sel neljapäeval esimest korda nende nime otsimootori lahtrisse sisestanud, koges Merz hämmastust, sest päring ei andnud mingit tulemust. Neil polnud firmat, bürood ega ateljeed. Paistis, et suur arhitekt — kelleks Moritz oli alati saada tahtnud — polnud isegi mitte väike. Ja Ingergi polnud nähtavasti kunstnik või mingi vabakutseline ega kuskil ametis. Ligi viieteistkümne aasta jooksul polnud kumbki kunagi esile tõusnud, nad ei olnud mingi ühingu liikmed ega registreerunud kuhugi sotsiaalsesse võrgustikku.

Mitte kellenagi esile tõusta ja mitte kellenagi jälle kaduda — seda võis respekteerida. Ainult et vahepeal võiks vähemasti püüda ka teiste jaoks olemas olla, kedagi aidata või kuulata. Kuid kes seda ikka tegi — tema ise sama vähe nagu ta naine, Flori sama vähe nagu Inger, kes oli täpselt samuti alati ainult oma asjadest hoolinud.

Tema maalid, tema kasutädi, tema mees ja hiljem laps.

Ja Moritz? Kuidas oli ta alati kelkinud oma isa edulooga, eriti veel siis, kui Tankla-Rauch oli ammugi kõik kaotanud! Moritz nägi selles võimalust raputada endalt maha talle väidetavalt peale surutud ettevõtlikkuse ambitsioonid ja suurustles sestpeale eduka vastuhakuga. Internetist aga ei leinud Merz temast ainsatki fotot, kunagisest tanklaketist oli ainult paar teralist ülesvõtet kollektsionääride kogutud luitunud, pooleldi mõranenud valgustahvlitest, millelt võis lugeda ammu unustatud firmanime: Rauch & Kossleck.

Kus elas see, kes polnud mitte keegi?

Nähtavasti olid vähemalt Inger ja Pippa mingil ajal Berliinist tagasi tulnud ja kuhugi Hamburgi kirderajooni kolinud, sest miks oleks tüdruk muidu käinud Alsteri ääres koolis?

Pippa oli ainus, kelle kohta otsimootor midagi leidis. Paistis, et ta oli mõnda aega tegelenud vigursõiduga jalgrattal. Ta oli pildistanud oma plüüskoerte kogu, kõik pildid hoolikalt allkirjadega varustanud ning suuruse ja värvi järgi sorteeritult ühele kaisuloomade oksjoni lehele üles laadinud. Kas Moritz oli teda selle juures aidanud? See oli tõesti liigutav. Liiatigi oli mitme armsa foto peal näha taustal väikese koerasõbra ema. Naine naervate silmadega, mille kohal oli ikka veel see ammune kaunis vari, oli ilmselgelt Inger.

Segaduses ja närviline pärast seda, kui oli hommikul need fotod netist leidnud, sõi Merz sel piinavalt kuumal neljapäeval koos Bruno DeWittiga Hafencitys lõunat. Ilma et ta oleks seda Brunole öelnud, vihastas ta tuhatoosi pärast nende ees, see ilmselt hõõgus kaane all omaette ja levitas jõledat haisu. See oli nimelt too haisev tuhatoos, millega varsti algas seikluslik pärastlõuna.

Bruno jutustas reportaažist, mida ta juba mitu nädalat kirjutas. Barbizoni koolkonna maastikumaal, see ajas ahastama. Liiga kaua oli ta vajalikke taustauuringuid edasi lükanud.

“Ma elan õigupoolest keset 19. sajandit,” rääkis ta. “Ja minu ümber,” ajas ta käed laiali, “ei saa olla muud kui Fontainebleau mets.” Bruno tõusis püsti. “Ma näen enda ees pidevalt põldusid, mägedevahelist teed või puudesalu, samas aga tean, et need on ainult vanadel maalidel, Daubignyl ja Rousseaul. Öösiti lamab mu kõrval kõige kütkestavam naine nii, nagu jumal ta lõi — ja mida teen mina? Ma mõtlen Antoine Chintreuili pilvedele.”

“Sinu meelest on Fritzi Feddersen kütkestav?” Merz oli nõutu. “Sa ei mõtle seda ometi tõsiselt. Ta ei ole naine, vaid meie juriskonsult.”

“Ta on mõlemat, Raimund Merz.”

Juhtus harva, et Bruno üldse nalja ei mõistnud. Ohates kadus ta majja tualeti suunas ja otsekohe keeras Merz tuhatoosi lahti, et näha, mis seal sees tossab. Bruno mainitud kunstnike nimed tiirutasid ta mõtetes justkui kajakad, mõne silmapilgu jooksul kahet-

ses ta, et ei tunne ühtki Daubigny või Rousseau ega ka tolle André või Antoine Chintreuili maali. Fontainebleau mets. Kus see asub?

Tuhatoosist see hais ei tulnud. See oli kaetud kroomlakiga, Merz nägi oma nägu kaanel peegeldumas, taevasina ja tõepoolest ka pilvi. Ta torkas näpuotsa konide vahele halli pulbrisse, ja nii nagu varem, justkui oleks ta uuesti kuueteistkümnene, tõmbas ta äkilisel ajel tuhka vasakule ja paremale silmalau alla, nagu ta aegajalt oli koos Moritzaga vaheajal kooliõues teinud, kui nad tahtsid mõnda õpetajat endast välja viia. Bruno tuli tagasi, võttis istet. Merz langetas käe näo eest ja silmitses sõpra võimalikult tuhmi pilguga, otsekui kummitus helesinises särgis.

"Mis sellest, et ta on juriskonsult, taevas hoidku. Ja luba endale öelda: see on ainult õiglane, et selles vastu puud põrutanud maailmas elab nõnda imeline olend nagu Fritzi Feddersen. Sest ilma temasuguste inimesteta oleks elu… Heldene vägi, sul on täitsa surma nägu peas!"

Mõni ime. Kui ta kunagi üldse elas, siis oli see ammu. Oleks ta olnud siiras, oleks ta pidanud seda Brunole ütlema. Selle asemel vahtis ta teisele vaid petlikult sügavatest silmakoobastest vastu. Merz naeratas kurnatult. Ta kannatas.

Veidi aega hiljem küsis ta ülejäänud töönädala endale vabaks. Sekretär Mellyle pidi ta lubama, et läheb jalamaid oma perearsti juurde. Merz tunnetas kaastundeta uudishimu kolleegide poolt, kes soovisid talle kõike head, teadmata, milles oli asi. Bruno võttis tal õlgade ümbert kinni. Näiteks see! Saatis ta alla ukse juurde, oli kuidagi mõtlik ja napisõnaline, ning Merz teadis — või aimas —, miks. Nelja päeva pärast oleksid nad pidanud koos Stuttgarti sõitma, selleks et Bruno intervjueeriks kunstigaleriis ühe näituse kuraatorit ja vaataks reportaaži jaoks paari maali. Impressioniste. Kuraator Kullmann oli väidetavalt erakordne nähtus, noor, jõudis kõikjale, sealjuures aga sugugi mitte karjerist. Viimasel õhtul vaataksid nad pealegi Hamburgi spordiliidu karikamängu Stuttgardi vutimeeste vastu. Viimased olid küll üksnes neljanda liiga mängijad, kuid tuua sealt ülekaalukas võit — see oleks ehk Hamburgi omasid pärast hooaja nurjunud algust

kannustanud. Bruno arvates olnuks kõik muu naeruväärne, lausa nutmaajav.

Peale pallimängu vaatamise — mis teda eriti ei huvitanud — polnud Merzil Stuttgardis õieti midagi teha. Ta ei pildistanud, ei olnud sinasõber ülesvõttetehnikaga, muuseumide vastu polnud ta kunagi suuremat tõmmet tundnud, ka švaabide ja badenlaste omavaheline nagelemine oli talle ükstapuha. Sellel reisil oleks ta üleliigne, kuigi vaevalt üleliigsem kui muidu. Tal polnud mingit ülesannet ega mingit funktsiooni peale härra DeWitti saatmise. Bruno oli nõudnud, et Merz tuleks kaasa, lasknud Mellyl isegi jalgpallipiletid kuludesse kanda.

"Niisiis esmaspäeval?" küsis Bruno ja vaatas sügavalt sõbra tuhkhallidesse silmadesse.

"Annan endast parima," vastas Merz jõuetult. "Fritzi Feddersen ja meie vastu puud põrutanud maailm — sellest pean ma kõigepealt üle saama." Siis pöördus ta minekule. Aga ta tõstis veel korraks käe ja hüüdis Brunole: "Näeme esmaspäeva hommikul vaksalis. Kummitused on sõnapidajad."

MIRKO BONNÉ

Kui Bonné oleks vein, ei tohiks tema üle esimese sõõmu järgi otsustada. Ta ei ole mingi lihtne lauavein, vaid üsna eriline märjuke. Ka mitte selline, mille bukett kohe veenaks. Keeruline vein, mis vajab aega ja millel on ebatavaline koostis. Ilmselt on tema kallal ametis olnud auahne ja katsetamisaldis viinamarjakasvataja.

Ent Bonné ei ole muidugi mingi vein, vaid Saksa kirjanik Hamburgist. Tunnistan, et esimesel lugemisel ei veennud ta ka mind, aga õnneks lugesin edasi ja õppisin Mirko Bonnéd hindama kui autorit, kes pole küll kerge kost, kuid tõotab suurimat naudingut sellele, kes oskab tast mõnu tunda.

Mirko Bonné (1965) pole Saksamaal ega teisteski saksa keelt kõnelevates maades sugugi tundmatu autor. Juba kolm korda on ta olnud Saksa raamatuauhinna[1] kandidaat. 2009. aastal jõudis tema romaan

[1] Saksa raamatuauhind kuulub Saksamaa Liitvabariigi tunnustatuimate kirjandusvaldkonna preemiate hulka. Auhind määratakse aasta pa-

Kuidas me kaome (Wie wir verschwinden) Saksa raamatuauhinna pikka nimekirja. Järgmine romaan *Ei enam ühtki ööd* (Nie mehr Nacht) oli 2013. aastal koguni lühinimekirjas. *Heledam kui päev* (Lichter als der Tag) pälvis 2017. aastal uuesti koha küll ainult pikas nimekirjas, kuid romaanist kirjutati kõigis tähtsamates ajalehtedes ja ajakirjades, rõhutades eelkõige autori kõrget kunstitaset ja tema proosa vihjelisust.

Mirko Bonné võib juba praegu tagasi vaadata mahukale loomingule, on ta ju kirjaniku ja tõlkijana tegutsenud 1990. aastatest saadik, ehkki vabakutseliseks nimetab end alles 2013. aastast. Ta debüteeris 1992. aastal kuuldemänguga *Roberta von Ampel*, kuid pühendus siis kiiresti värsside kirjutamisele ja avaldas viis luulekogu, osutudes katsetamisaltiks poeediks, kelle loomingut iseloomustab lüürilise traditsiooni vormirikkus. Aja- ja kultuuripiire ületades seovad tema luuletused teda selliste poeetidega nagu John Keats, Georg Trakl ja Günter Eich. Pärast aastatuhandevahetust pöördus Bonné üha enam proosa poole, kirjutades eelkõige romaane ja aeg-ajalt ka jutustusi, mis on koondatud kogumikku *Tulemaa* (Feuerland). Tema proosa — nagu lüürikagi — annab tunnistust autori hämmastavast kirjanduslike vormide ja võtete repertuaarist, mis esitab lugejale tihti suuri nõudmisi. Ka sisu poolest käsitleb see tähendusrikkaid teemasid. *Ei enam ühtki ööd* võtab näiteks üles õe ja venna vahelise armastuse motiivi, vihjates samal ajal Kreeka müüdile, milles laulja Orpheus järgneb oma surnud kallimale allilma. Ometi pole Bonné mingil juhul *poeta doctus* — nagu näiteks Thomas Mann —, kelle lugemiseks peaks käeulatuses olema 20-köiteline universaalleksikon. Bonnél on mõistmiseks vajalik info alati ära toodud.

Nii õpib romaani *Kuidas me kaome* lugeja nagu möödaminnes tundma mõningaid eksistentsialismi põhimõtteid ning saab üht-teist teada Albert Camus' ja Jean-Paul Sartre'i sõpruse ja suhete katkestamise kohta. Selline vaimse kultuuripärandi rohkus on kõike muud kui pelk poos; see on alati motiveeritud. Nii komistab lugeja romaanis *Heledam kui päev* kohe esimesel leheküljel ühele Prantsuse impressionisti Camille Corot' maalile. Otsekohe aga rahustab meid romaani minajutustaja ja peategelane, tunnistades pildi pealkirja kohta: ""Nisupõld Morvanis" — keegi ei teadnud, mida see tähendab", et siis selgitusega edasi minna, "kuni tema parim sõber Moritz selgitas, et Morvan on üks piirkond Burgundias, Kesk-Prantsusmaa graniidilaam." Raamatu lõpuks on lugeja kõnealuse pildi ja Corot', selle valgusemaalija kohta veel nii mõnda-

---

rimale saksakeelsele romaanile ja antakse iga kord kätte Frankfurdi raamatumessi alguses. Võitja saab 25 000 eurot, viis ülejäänud nn lühinimekirja jõudnud finalisti igaüks 2500 eurot. Ka koht eelvaliku pikas nimekirjas (20 teost) tähendab juba tunnustust.

gi teada saanud. Sest selle pildiga on sama lugu mis Tšehhovi püssiga. Anton Tšehhovi kuulsa ütluse järgi peab püss, mis esimeses vaatuses seinal ripub, viimases ka pauku tegema. Ehkki maal ei ole püss, saab sellest ometi *corpus delicti* ühes lemberomaani peidetud kriminaalasjas. Bonnél on see pilt aga veel palju enamat: sellest saab lausa tegevuse liikumapanev jõud, mis ajendab peategelast oma elust välja murdma ja teatud mõttes isegi päästab ta elu.

Kuid millest siis õieti jutt käib? Näiliselt on tegu romaaniga 50-aastase mehe keskeakriisist. Raimund Merz on abielus ja tal on kaks last — seda saame teada romaani alguses. Ta töötab ajakirjanikuna Hamburgi nädalalehes *Der Tag* ja tema naine Floriane on edukas lõualuukirurg. Kõik näib kulgevat parimal moel, kui poleks seda valgust juba esimeses lauses.

"Sellest ajast, kui ta veel poisike oli, mäletas ta valgust, mida nägi hulk aega hiljem uuesti ainult oma linna vaksalis, ja sedagi vaid teatud päevadel."

See valgus täidab kogu romaani ja kujuneb kontrastiks elule, milles Raimund Merz on end sisse seadnud. Romaan algab üsna süütu jutustusega sellest elust. Me seirame peategelast, kes viib ühe oma tütardest Hamburgi pearaudteejama, kust see asub koos klassiga teele Lõuna-Saksamaale Schwarzwaldi. "Kõik on korras," tipib Merz oma telefoni sõnumi ja saadab selle naisele. Kuid romaani täitva valguse taustal see näivus petab ning lehekülg lehekülje haaval hakkab perekonda ja karjääri, edukust ja täisväärtuslikku elu kujutav fassaad üha enam mõranema, tuues nähtavale peategelase hingekuristikud ja tumeda mineviku.

Mirko Bonné on virtuooslik autor, kelle puhul lugeja saab alles järkjärgult aru, mis tegelikult toimub. Samm-sammult toob tekst esile jäljeread ja terve motiivide ahela, mille tähendus saab lugejale selgeks vähehaaval; ka lugu ise teeb lahti rulludes üha uusi käänakuid ja pakub uusi avastusi. Nii on siin vaid näiliselt tegu 50-aastase mehe keskeakriisiga. Tegelikult on asi tema minevikus, mis on jutustuslikult erakordselt peenelt faabulasse põimitud. Me saame teada, et Raimund ja tema naine Floriane ning Raimundi parim sõber Moritz ja selle hilisem naine Inger moodustasid nooruses lähedase sõpruskonna. Neljakesi koos said nad tunda kooli- ja üliõpilaspõlve kogemusjanu: "Igaüks tahtis kirglikult loota ja oli samal ajal lootusest pimestatud."

Väga osavalt ja jõuliselt võtab romaan meid kaasa oma nelja peategelase teekonnale nii täitmata armusoovide trööstitusse kui ka täidetud soovide kuristikesse ja näitab, kuidas nelja nooruki ülemeelikusest ja elujanust areneb vale partneriga abiellumise tagajärjel kahe abielupaari "kivinenud ummikseis". Sõprusnelik laguneb, kui Moritzast ja

Ingerist saab armastajapaar, ning Raimund ja Floriane, kaks pettunut, sõlmivad oma armuhädas lohutus- ehk asendusabielu. Kuid noorusaja täitmata armusoovid ja varjul olnud hingehaavad murravad end paari argiellu. Floriane sõnastab selle hiljem ühe vestluse käigus Raimundiga väga täpselt:

"Me ei saa neist iial lahti," nentis ta mõne aja pärast ja seejuures oli tal korraga oma endisaegne, väga noor hääl. "Nad on nagu meie varjud."

Aga mitte ainult partneri valik polnud vale. Selle taga peitub taas kord midagi enamat. Tegu ei ole mitte ainult armastus-, vaid ka eluromaaniga, milles kõik neli endalt küsivad, kas nad on otsustanud õige elu kasuks. Kõik nad olid omamoodi kunstnikunatuurid. Isegi pragmaatiline ja sihiteadlik Floriane tahtis tegelikult kõige parema meelega tantsida ja end tantsu kaudu väljendada. Selle asemel järgib ta teed, mis on talle ette nähtud, ja saab nagu ta emagi lõualuukirurgiks. Ühelgi neist pole julgust oma teed minna ja kõik nad sõlmivad reetliku rahu oma elu ühiskondliku tõelusega. Ent selles abielu ja karjääri ja sotsiaalse elukorralduse korsetis hiilib neisse kõigisse tundmus, et nad elavad "ebatõelisuses". Ainult Raimundis on tõrksust, mis annab talle söakuse 50-aastaselt kõike otsast alustada.

Heledam kui päev ei jäta kedagi puudutamata, sest ridade vahel seisab väljakutsuvalt küsimus: millises elus me oleme end õigupoolest sisse seadnud, millistele piirangutele alludes me tegutseme ja millised unistused ja igatsused oleme reaalsustundele ohvriks toonud? Ning vaikselt sosistab meile romaan, et kunagi pole hilja oma elu muuta ja sellest välja astuda.

Klaus Dieter Neidlinger
Tõlkinud Kalle Hein

MALDAVUS

Martin Heidegger

Tõlkinud Henri Otsing

Esimene sõna, mille võin oma kodulinnas avalikult lausuda, saab olla vaid tänusõna.

Tänan kodumaad kõige eest, mis ta mulle pikale teele kaasa andnud. Seda, milles too panus seisneb, olen püüdnud selgitada noil vähestel lehekülgedel, mis esmalt avaldatud 1949. aastal, pealkirjaga "Väljatee",[1] mälestuskogumikus Conradin Kreutzeri sajanda surma-aastapäeva puhul. Tänan härra linnapea Schühlet tema südamliku tervituse eest. Iseäranis aga tänan veel selle kauni ülesande eest pidada tänasel pühal mälestuskõne.

Austatud pidulised!

Armsad kaasmaalased!

Me oleme kogunenud mälestuspühale kaasmaalase, helilooja Conradin Kreutzeri auks. Kuna peame austama inimest, kelle kutse oli teoseid luua, tuleb meil eelkõige väärilselt austada teost. Helilooja puhul sünnib see tooläbi, et lastakse heliseda tema kunsti teoseil.

Conradin Kreutzeri teoseist kõlab praeguse tunnini soololaul, koori-, ooperi- ja kammermuusika. Selles kõlamises on kunstnik

---

***Gelassenheit. Heideggers Meßkircher Rede von 1955*. Freiburg & München: Verlag Karl Alber, 2014, S. 9–26. 30. oktoobril 1955. aastal Messkirchis peetud mälestuskõne.**

[1] "Der Feldweg", hiljem ilmunud Martin Heideggeri teoste koondväljaande (MHGA) 13. köites: *Aus der Erfahrung des Denkens 1910–1976*. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann, 1983, S. 87–90. Meenutuse eestikeelne tõlge on Arnold Kuldvere tõlkes ilmunud ajakirja *Tulimuld* 1988. aasta 1. numbris, lk 27–28. *Tlk*.

ise kohal — meistri kohalolu *teoses* on tema ainus ehtne kohalolu. Mida suurem on meister, seda puhtamalt kaob tema isik loomingu taha.

Muusik ja laulja, kes tänasesse pidustusse panustavad, tagavad, et Conradin Kreutzeri looming hakkab meile sel tunnil kõlama.

Kas aga pidustus on seeläbi juba mälestuspidustus? Mälestuspidustuse juurde kuulub ju ometi, et me *mõtleme*.[2] Ent mida peame helilooja auks peetaval mälestuspidustusel mõtlema ja ütlema? Kas ei iseloomusta muusikat see, et ta juba oma helide pelga kõlamise kaudu "kõneleb" ega vajagi nõnda harjumuspärast keelt, sõnade keelt? Nõnda öeldakse. Ja ometi jääb püsima küsimus: kas pidustus on pillimängu ja laulmise läbi juba mälestuspidustus — pidustus, millel mõeldakse? Vaevalt küll. Seepärast on korraldajad programmi seadnud "mälestuskõne". See peaks meil tõesti aitama mõelda pühitsetava helilooja ja tema töö peale. Säärased mälestused elustuvad kohe, kui me taas Conradin Kreutzeri elulugu jutustame, tema teoseid loetleme ja neid kirjeldame. Sellise jutustuse kaudu võime kogeda palju rõõmustavat ja valulist, õpetlikku ja eeskujulikku. Kuid põhimas laseme säärasel jutul end vaid lõbustada. Säärase jutustuse kuulamisel pole sugugi tähtis, et me mõtleksime, s.t meenutaksime endale midagi, mis puutub vahetult ja järeleandmatult meist igaühe olemusse. Seepärast ei paku isegi mälestuskõne veel mingit panti, et me sel mälestuspidustusel mõtleme.

Ärgem petkem ennast. Me kõik — kaasa arvatud need, kes justkui ameti poolest mõtlevad —, kõik me oleme tihtipeale mõttevaesed [*gedanken-arm*]; kõik me oleme liigagi kergesti mõtlematud [*gedanken-los*]. Mõtlematus[3] on pelutav külaline, kes tänasest maailmast kõikjal läbi astub. Seda sellepärast, et tänapäeval võetakse iga asi kiireimal ja odavaimal teel teatavaks ning unustatakse samal silmapilgul niisama kähku. Nõnda jahib ka üks

[2] Saksakeelne "mälestus-" (*Gedenk-*) kuulub siin koos allpool leiduva "mälestamise" ja "mälestusega" (*Andenken*) nii keeleliselt kui mõtteterviku poolest kokku mõtlemisega (*Denken*). *Tlk.*

[3] *Gedankenlosigkeit*, ka 'mõttelagedus'. *Tlk.*

üritus teist. Mälestuspidustused muutuvad aina mõttevaesemaks. Mälestuspidustus käib mõtlematusega üksmeelselt ühes.

Olleski mõtlematud, ei hülga me ometi oma võimekust mõelda. Me tarvitame seda võimekust isegi tingimatult, kuigi erilisel viisil — nimelt laseme sel mõtlematuses sööti jääda. Aga sööti võib jääda ainult säärane, mis iseeneses on põhi kasvuks — nt põllumaa. Autotee, millel miskit ei kasva, ei saa ka kunagi söötis olla. Just nagu me ainult seepärast kurdiks jääda võime, et me kuuljad oleme; just nagu me seepärast vanaks jääme, et noored olime — nõnda võime vaid seepärast mõttevaesed või mõtlematud olla, et oma olemuse põhjas evib inimene võimekust mõtlemiseks, "vaimu ja aru", ning on mõtlemisele määratud.[4] Kaotada, või nagu öeldakse, "lahti saada" võime ainult sellest, mida me teades või teadmata evime.

Maadvõttev mõtlematus rahuneb niisiis asjade käigul, mis tarbib tänase inimese sisimat üdi: tänane inimene on *mõtlemisest paos*. See mõttepagu [*Gedanken-flucht*] on põhi mõtlematuse jaoks. Selle mõtlemisest paos olemise juurde kuulub aga, et inimene ei taha seda näha ega tunnistada. Tänane inimene suisa salgab selle mõtlemispaguluse maha. Ta väidab vastupidist. Ta ütleb — ja seda täie õigusega —, et ükski aeg pole nii laialdaselt planeeritud, nii mitmeti tudeeritud, nii kirglikult läbi uuritud kui praegune. Kindlasti. Sel taibu ja arutluse ponnistusel on oma suured rakendused. Ning vastav mõtlemine püsib asendamatuna. Aga samas püsib ka nõnda, et see mõtlemine on üht teatud laadi.

Säärase mõtlemise eripära seisneb selles, et me planeerides, uurides ja ettevõtet seades rehkendame aiva antud asjaoludega. Me seame nad vastavalt väljarehkendatud sihile määratud otstarbeks rehnungisse. Me rehkendame määratud tagajärgedele ette. See rehkendamine tunnusmärgitseb kogu planeerivat ja uurivat mõtlemist. Säärane mõtlemine jääb ka siis rehkendamiseks, kui ta ei opereeri arvudega ega lase käiku lugemismasinaid ja suurarvutussüsteeme. Rehkendav mõtlemine kalkuleerib. Ta kalkuleerib ikka uusi, aina lubavamaid ja samas odavamaid võimalusi. Rehkendav mõtlemine ei ole kunagi vagusi, ei tule kunagi meelestus-

[4] *Bestimmt*, ka 'häälestatud'. *Tlk.*

se [*Besinnung*]. Rehkendav mõtlemine pole meelestav [*besinnliche*] mõtlemine, ta ei ole mõtlemine, mis kõiges olemasolevas valdavat mõtet [*Sinn*] järele mõtleks.

Mõtlemist on niisiis kahte laadi, kusjuures mõlemad on omal viisil kunati õigustatud ja vajalikud: rehkendav mõtlemine ja meelestav järelemõtlemine.

Öeldes, et tänapäeva inimene on paos mõtlemisest, peame silmas just järelemõtlemist. Kostetakse aga vastu, et nüüd hõljub pelk järelemõtlemine äkitselt tegelikkusest üle. Ta kaotab pinna. See ei kõlba jooksvate asjaajamistega toimetulemiseks. See ei lisa midagi praktiliste toimingute tegemisse.

Ja lõppeks öeldakse pelga järelemõtlemise kohta, et kestev meelestus olla harjumuspärase mõistuse jaoks liialt "kõrgel". Säärases ettekäändes on õige vaid see, et meelestav mõtlemine teostub iseenesest sama vähe kui rehkendavgi mõtlemine. Meelisklev mõtlemine nõuab aeg-ajalt suuremat pingutust. Ta tahab pikemat harjutamist. Ta vajab veel peenemat hoolikust kui üksi teine ehtne käsitöö. Temaga peab suutma ka taluniku kombel oodata, kuni seemned tärkavad ja küpseks saavad.

Teisalt võib igaüks omal viisil ja omis piires järelemõtlemise teed järgida. Miks? Sellepärast, et inimene on olemuselt *mõtlev, s.t meelestav* [sinnende]. Niisiis ei tarvitse meil ka järele mõeldes mingil moel "kõrgustes" olla. Piisab, kui viibida ligidases ja meelestada endid ligimale — sellele, mis puutub meisse, igaühte siin ja praegu. Siin — sellel kodumulla killul. Nüüd — käesoleval ilmatunnil.

Juhul kui oleme valmis end meelestama, mida osutab meile see pidustus siis? Sel juhul märkame, et kodumaa pinnast on võrsunud kunstiteos. Kui tolle lihtsa tõsiasja üle järele mõtleme, siis peame samuti mõtlema sellele, et Švaabi pinnas on eelneval ja üle-eelneval aastasajal sünnitanud suuri luuletajaid ja mõtlejaid. Kui mõtiskleme edasi, siis ilmneb, et ka Kesk-Saksamaa on säärane pinnas — Ida-Preisimaa, Sileesia ja Böömimaa niisamuti.

Me jääme järelemõtlikuks ja küsime, kas ei kuulu iga eheda teose edenemise juurde ühe kodumaa pinnas juurdumine? Johann Peter Hebel kirjutas kord:

> Oleme taimed, kes — tunnistagem seda või mitte — peavad juurtega mullast tõusma, et suuta eetris õitseda ja vilja kanda.[5]

Luuletaja tahab öelda, et seal, kus edenema peab tõeliselt rõõmus ja terve inimteos, tuleb inimesel suuta kodumaise pinna sügavusest eetrisse tõusta. Eeter tähendab siin kõrge taeva — vaimu avali valla — vaba õhku.

Me jääme järelemõtlikumaks ja küsime, kuidas on praegusajal lood sellega, mida ütles Johann Peter Hebel? On veel inimese rahulist asu maa ja taeva vahel? Kas valdab üle maa veel meelestav vaim? On veel juuretusvõimelist kodumaad, mille pinnas inimene põliselt seisab, s.t on põlispindne?[6]

Paljud sakslased on oma kodumaa kaotanud, pidanud oma külad ja linnad maha jätma, on kodumaiselt pinnalt väljasaadetud. Lugematud teised, kelle kodukoht päästeti, rändavad siiski välja, siirduvad suurte linnade käitisse ning peavad end sisse seadma vabrikupiirkondade kõledusse. Nad on vanast kodumaast võõrdunud. Ja nood, kes kodumaale jäänud? Tihtipeale on nad veel kodumaatumad kui kodumaalt väljasaadetud. Tundide ja päevade viisi on nad lummunud raadio- ja teleülekannetesse. Iga nädal kannab film neid kummalistesse, tihti aga ainult tavapärastesse ettekujutuspiirkondadesse, kus kujustub maailm, mis maailm polegi. Kõikjal on tajuda "Illustreeritud Väljaannet". Kõik see, millega moodsad tehnilised uudisteinstrumendid inimest tund tunni järel ärritavad, ründavad, painavad — see kõik on inimesele tänapäeval isegi palju ligemal kui päris oma põllumaa ringi ümber aiamaa, ligemal kui taevas üle maa, ligemal kui päeva ja öö tun-

---

[5] J. P. Hebel. *Johann Peter Hebels Werke. Band III*. Zürich/Berlin: Wilhelm Altwegg, 1943, lk 314.

[6] Saksakeelne *bodenständig* (inglise keelde tõlgitud ka kui *autochtonic*) tähendab tavapäraselt pärismaisust või põlisust. Siin on aga eraldi viidatud liitsõna osasõnade tähenduslikkusele: *boden* — pind; *ständig* — pidev, seisev. Sestap tähendab sõna siin lõpuks põlist ja pidevat seismist oma kodupinnas, mille mõeldavateks vasteteks võiks olla pinnaseisev või ka pindpidev, igipõline või ka põlispaikne, põlispindne. Viimased kaks, moodustatud analoogina sõnale "põlismaine", näivad kõige avaramalt ja täpsemalt tabavat algupärandi tähenduskaskaadi. Mõeldamatu pole aga ka "alalhoidlikkus". *Tlk.*

nikäik, ligemal kui küla tavad ja kombed, ligemal kui kodumaise maailma pärimus.

Me jääme järelemõtlikumaks ja küsime: mis siin toimub — kodumaalt väljasaadetutega mitte vähem kui kodumaale jäänutega. Vastus: sisimas on nüüdse inimese *põlispindsus* ohus. Enamgi veel: põlispindsuse kadu pole esile kutsutud ainult välistest asjaoludest ega saatusest; ka ei põhine see ainult inimeste hooletusel ja pealiskaudsetel eluviisidel. Põlispindsuse kadu tuleb selle ajastu vaimust, millesse me kõik sündinud oleme.

Me jääme ikka järelemõtlikumaks ja küsime — kui asi nõnda seisab —, kas võib inimene, võib inimlik teos tulevikus veel kasvavas kodupinnas edeneda ja eetrisse, s.t taeva ja vaimu avarusse tõusta? Või saab kõik võetud planeerimise ja rehkendamise, organiseerimise ja automaatsete käitiste pihtide vahele?

Kui mõtiskleme tänasel pidustusel selle üle, mida pidustus meile ise mõista annab, siis märkame, et meie ajastut ohustab põlispindsuse kadu. Ning küsime: mis meie ajastus päristiselt loodub? Mis seda tunnusmärgitseb?

Hiljuti nimetati parasjagu algavat ajastut aatomiajastuks. Selle esileküündivam tunnusmärk on aatomipomm. Aga see märk on vaid esiplaan. Sest otsekohe mõisteti, et aatomienergia laseb end ka rahumeelsetel eesmärkidel kasulikuks teha. Seepärast on täna aatomifüüsikud ja selle tehnikud ametis aatomienergia rahuliku kasutamise kaugeleulatuvate plaanide teostamisega. Inglismaaga tipus on mõõduandvate riikide suured tööstuskontsernid juba välja rehkendanud, et aatomienergiast võib saada hiiglaslik äri. Aatomiäris nähakse uut õnneallikat. Aatomiteaduski ei seisa jõude. Ta kuulutab seda õnne avalikult. Nii selgitasid selle aasta juulis Mainau saarel kaheksateist Nobeli laureaati ühe teadaandega sõna-sõnalt:

> Teadus [s.t siin moodne loodusteadus] on tee inimese õnnelikuma eluni.

Kuidas on lugu selle väitega? Tärkab see meelestusest? Mõtlevad nad kordagi järele aatomiajastu mõtte [*Sinn*] üle? Ei. Kui me laseme endil rahulduda teadusega osundatud väite abil, siis jääme praeguse ajastu meelestusest nii kaugele kui üldse võima-

lik. Miks? Sest me unustame järele mõelda. Sest me unustame küsida, millel põhineb siis see, et teaduslik tehnika suudab avastada ja vallandada uusi energiaid looduses?

See põhineb tollel, et juba mõned aastasajad on käimas kõigi mõõduandvate ettekujutuste pööre. Sedakaudu liigutatakse inimene teise tegelikkusse. See radikaalne revolutsioon maailmavaates viib end täide uusaja filosoofias. Sealt kasvab inimese täienisti uus hoiak maailma sees ja maailmale. Nüüd näib maailm nagu ese, avatud rehkendava mõtlemise rünnakuile, millele miski enam vastu ei pea. Loodusest saab üksik hiiglaslik bensiinijaam, energiaallikas moodsa tehnika ja tööstuse jaoks. See inimese põhimõtteliselt tehniline suhe maailmatervikusse tekkis esmalt 17. sajandil Euroopas ja ainult Euroopas. Ülejäänud maailmajagudele jäi see pikka aega tundmata. Varasematele ajastutele ja rahvastele oli see täienisti võõras.

Moodsasse tehnikasse peidetud võim määrab inimese suhte sellesse, mis on. See valitseb tervet Maad. Inimene hakkab juba Maalt ära ilmaruumi tungima. Aga napilt paari aastakümne jagu on tänu aatomenergiale õpitud tundma nii üüratuid jõuallikaid, et nähtavas tulevikus on maailmanõudlus kõiksugu energiate järele igaveseks täidetud. Peagi pole uute energiate vahendamata hankimine enam seotud teatud maade ja maailmajagudega nagu söe ja nafta ja metsade puidu puhul. Nähtavas tulevikus võidakse igasse maanurka ehitada aatomijõujaam.

Tänapäeva teaduse ja tehnika põhiküsimus ei ole rohkemat kui: kust hankida piisavaid koguseid põletus- ja jõumaterjali? Otsustav küsimus kõlab nüüd: millisel viisil suudame ettekujutamatult suurt aatomienergiat taltsutada ja ohjata ning nõnda inimsust selle vastu kaitsta, et need hiidenergiad järsku — ka ilma sõjalise käsitsemiseta — mõnes kohas ei vallanduks, "käest ei lipsaks" ega hävitaks kõike?

Kui aatomienergia taltsutamine õnnestub, ja see õnnestub, siis algab tehnilises maailmas täiesti uus areng. Mida me praegu tunneme filmi- ja teletehnikana, liiklus-, iseäranis lennutehnikana, telekommunikatsioonitehnikana, meditsiinitehnikana, toidutehnikana, kujutab endast usutavasti vaid rabedat algusstaadiumi. Kee-

gi ei või teada tulevasi pöördeid. Tehnika areng aga hakkab aina kiiremini eest ära jooksma ega peatu kusagil. Tehniliste aparatuuride ja automaatide jõud kohandavad inimest kõigis olemasolu valdades aina kitsamalt. Võimud, mis inimest kõikjal ja igal tunnil, igasugusel kujul tehniliste süsteemide ja rajatistega nõudlevad, kütkendavad, tirivad ja trügivad — need võimud on juba ammu kasvanud üle inimese tahte ja otsustusvõimekuse, kuna nad pole inimeste loodud.

Aga vastselt kuulub tehnilise maailma juurde seegi, et tema kordaminekud saavad kiireimal teel tuntuks ja avalikult imetletuks. Nii võib siis igaüks seda, millele osutab see jutt tehnilisest maailmast, ise lugeda oskuslikult kaasaläkitatud illustreeritud ajalehest või kuulata raadiost. Aga üks asi on see, et me oleme midagi kuulanud ja lugenud, s.t pelgalt teame midagi, teine asi on, kas me kuuldut ja loetut mõistame ja selle üle ka mõtiskleme.

Käesoleva 1955. aasta suvel leidis Lindaus taas aset rahvusvaheline Nobeli laureaatide kohtumine. Sel kogunemisel ütles Ameerika keemik Stanley järgmist:

> Ligi on tund, mil elu antakse keemikute kätesse, kes võivad elusat substantsi oma soovi järgi lagundada, luua ning muuta.

Selline väide võetakse teatavaks. Isegi imetletakse teadusliku uurimise söakust ega mõelda seejuures midagi. Ei mõtiskleta, et siin valmistatakse tehnika vahenditega ette rünnakut elule ja inimese olemusele, millega võrreldes tähendab vesinikupommi plahvatus vähe. Just siis, kui vesinikupomm *ei* plahvata ja inimelu jääb Maale püsima, saabub aatomiajastuga maailma pelutav muutmine.

Seejuures pole päristiselt pelutav siiski see, et maailm muutub läbinisti tehniliseks. Kaugelt pelutavamaks jääb see, et inimene pole selle maailmamuutmise jaoks ette valmistatud, et me ei ole veel võimelised meelestavalt mõeldes jõudma asjakohasesse arutellu sellega, mis käesoleval ajastul päristiselt koitmas.

Mitte ükski üksikinimene, ükski inimrühm, ükski komisjon — ka nii tähtsatest riigimeestest, uurijatest ja inseneridest —, ükski majandust ja tööstust juhtivate inimeste konverents ei suuda aatomiajastu ajaloolist kulgu pidurdada ega juhtida. Mitte ükski

pelgalt inimeste organisatsioon pole suuteline oma valitsust kehtestama ajastu üle.

Nõnda oleks aatomiajastu kaitsetu ja abitu inimene siis alistatud tehnika peatamatule ülevõimule. Seda on ta siis, kui tänapäeva inimene kohkub toomast meelestavat mõtlemist pelga rehkendava mõtlemisega võrdväärsesse vastasmängu. Kui aga ärkab meelestav mõtlemine, siis peab järelemõtlemine olema katkematult ja silmapaistmatumalgi võimalusel töös — nii ka siin ja praegu ning just nimelt sel mälestuspidustusel. Sest see pidustus annab meile mõtiskleda midagi, mis aatomiajastul on erilisel viisil ohus — inimese tegevuse põlispindsus.

Seepärast küsime nüüd, kas ei võiks — kuna vana põlispindsus on juba kaotsi läinud — olla inimesele tagasi kingitud uus põhi ja pind; pind ja põhi, millelt võiks uuel viisil, ja isegi aatomiajastul, hakata edenema inimolemus ning kõik tema töö?

Milline oleks põhi ja pind tulevase põlispindsuse jaoks? Võibolla jääb see, mida me selle küsimusega otsime, väga ligidale — nii ligidale, et vaatame sellest liigagi kergesti üle. Sest tee ligidusse on meie, inimeste jaoks ikka pikim ja seega raskeim. See tee on järelemõtlemise tee. Meelestav mõtlemine nõuab meilt, et me ei jääks üheainsa ettekujutuse külge rippuma, et me ei tormaks üheröövpalises ettekujutussuunas. Meelestav mõtlemine nõuab, et me laskuksime säärasesse, mis esmapilgul enesega hoopis kokku ei sobi.

Teeme proovi. Meie jaoks on kõik tehnilise maailma seadmed, aparaadid ja masinad, ühed suuremal, teised väiksemal määral, asendamatud. Tehnilisele maailmale pimedalt vastu panna oleks rumal. Tahta tehnilist maailma kuradi kätetööna süüdi mõista oleks lühinägelik. Me tugineme tehnilise maailma esemeile; nad tõukavad meid isegi pidevalt jõuduvale parendamisele. Ent ootamatult oleme nii tugevasti tehnilise maailma külge sulatatud, et langeme selle orjusse.

Aga me võime ka teisiti talitada. Võime küll tehnilisi esemeid kasutada, aga samas kõigi vastavate kasutamiste juures ennast neist esemeist ometi nõnda vabana hoida, et me neist igal hetkel lahti laseme. Võime tehnilisi esemeid tarvitamisse võtta nii,

nagu neid võtma peab. Aga võime samas lasta esemeil neis endis rahuneda millenagi, mis sisimas ja päristiselt meisse ei puutu. Võime tehniliste esemete paratamatule kasutamisele öelda "jah" ning ühtaegu ka "ei" öelda, kuivõrd sellega keelame neile meid läbini hõivata ja nii meie olemust väänata, ähmastada ja viimaks kõrbestada.

Kui me aga sel viisil tehnilistele esemeile korraga "jah" ning "ei" ütleme, kas ei muutu meie suhe tehnilise maailmaga vastuoluliseks ja ebakindlaks? Täiesti vastupidi. Meie suhe tehnilise maailmaga muutub imetabasel viisil lihtsaks ja rahulikuks. Korraga laseme tehnilised esemed oma igapäevasesse maailma sisse ja jälle välja, seeläbi laseme neil endil rahuneda asjadena, mis pole midagi absoluutset, vaid jäävad ise hoopis millestki kõrgemast sõltuma. Ma sooviksin seda tehnilise maailma üheaegse jaatamise ja eitamise hoiakut nimetada ühe vana sõnaga: *maldavus*[7] *asjade suhtes*.

Selles hoiakus ei näe me asju enam ainult tehnilisena. Meie pilk selgineb ja märkame, et masinate tootmine ja kasutamine nõuab meilt asjadesse tõesti teist suhet, mis pole siiski mõttetu. Maaharimisest ja põllumajandusest on näiteks saanud motoriseeritud toidutööstus. Et siin — nagu ka teistel aladel — toimub sügavale ulatuv nihe inimese suhtes maailmasse ja loodusesse, on kindel. Mis mõte [*Sinn*] aga selles nihkes valdab, jääb hämaraks.

Kõigis tehnilistes sündmustes valitseb seega mingi mõte, mis anastab inimese teo ja tegematajätmise, mõte, mida ei leiutanud ega vorminud esmalt inimene. Me ei tea, mis on mõttes aatomitehnika pelutavusse kerkival isandlusel. *Tehnilise maailma mõte peidab end*. Kui paneme nüüd aga päriselt ja pidevalt tähele seda, et kõikjal tehnilises maailmas puudutab meid mingi peidetud mõte, siis seisame äkki selle vallas, mis end meie eest peidab ja veel nii, et meile vastu tuleb. Mis end säärasel viisil näitab ja korraga jälle tagasi tõmbub, on selle põhitõmme [*Grundzug*], mi-

[7] Saksakeelne *Gelassenheit* tähendab mittetahtelist hoidumist, korraga laskumist ehk sisselaskmist/-lastust (*einlassen*) asjasse ja lahtilaskmist/-lastust (*loslassen*) asjast. Tõlkevasteteks sobiks ka eestikeelsed "läbemus", "ollalaskvus" või ka "päralelaskvus". *Tlk*.

da nimetame saladuseks. Hoiakut, jõudu, millega end tehnilisse maailmasse peidetud mõtte jaoks avatuna hoiame, nimetan ma *avatuseks saladusele*.

Maldavus asjade suhtes ja avatus saladusele kuuluvad kokku. Nad pakuvad meile võimaluse täiesti teisel viisil maailmas viibida. Nad tõotavad meile uut põhja ja pinda, millel võime ohutult seista ja püsida tehnilises maailmas ja selle läbi.

Maldavus asjade suhtes ja avatus saladusele annavad meile väljavaate uueks põlispindsuseks. Ühel päeval võib see sobida isegi vana, rutakalt mahajäetud põlispindsuse tagasikutsumiseks nihestatud kujul.

Esmalt aga — me ei tea, kui kaua — on inimene siin maa peal ohtlikus kohas. Mispärast? Kas vaid seepärast, et ootamatult võib valla murda kolmas maailmasõda, mis päädiks inimkonna hävitamise ja maa põrmustamisega? Ei. Vallapääsenud aatomiajastul ähvardab üks kaugelt suurem oht — isegi siis, kui kolmanda maailmasõja oht on kõrvaldatud. Kummaline väide. Ent ainult seni kummaline, kuni me järele ei mõtle.

Kuivõrd kehtib äsja väljaöeldud lause? See kehtib sedavõrd, kui aatomiajastus lahtirulluv tehnikarevolutsioon inimest nii kütkestada, lummata, sõgestada ja pimestada võib, et ühel päeval on rehkendav mõtlemine *ainuke*, mis jääb kehtivusse ja kasutusse.

Milline suur oht siis läheneb? Kõrgeim ja edukaim taiplikkus plaanide ja leiutiste rehkendamises läheks siis kokku ükskõiksusega järelemõtlemise vastu — totaalse mõtlematusega. Ja siis? Siis oleks inimene oma omima, selle, et ta on nimelt järelemõtlev olend, ära põlanud ja minema visanud. Seetõttu on vaja seda inimese olemust päästa. Seetõttu on vaja järelemõtlemist ärkvel hoida.

Ainult et maldavus asjade suhtes ja avatus saladusele ei juhtu meiega kunagi iseenesest. Nad pole midagi juhuslikku. Mõlemad edenevad vaid katkematult südikas mõtlemises.

Võib-olla annab tänane mälestuspidustus tõuke just selleks. Kui tabame selle tõuke, siis mõtleme Conradin Kreutzerile, kuivõrd mõtleme tema teoste päritolule, tema Heubergi kodumaa juuretamisjõule. Ja *meie* oleme need, kes nõnda mõtlevad, kui

tunneme end siin ja praegu inimestena, kes peavad leidma ja ette valmistama tee aatomiajastus ja sellest läbi.

Kui meis ärkavad maldavus asjade suhtes ja avatus saladusele, siis tohime end seada teele, mis juhib uue põhja ja pinnani. Selles pinnas võiks jäävate teoste loomine lüüa uusi juuri.

Nii peaks muutunud viisil ja teisenenud ajastul uuesti tõeks saama see, mida ütles Johann Peter Hebel:

> Oleme taimed, kes — tunnistagem seda või mitte — peavad juurtega mullast tõusma, et suuta eetris õitseda ja vilja kanda.

SAATESÕNA

30. oktoobril 1955. aastal pidas Martin Heidegger kodukülas Messkirchis kõne mälestamaks omakandimeest Conradin Kreutzerit.[1] Kõne avaldati aastal 1959 pealkirja "Gelassenheit" all samanimelises kogumikus.[2] Hiljem on see tekst ilmunud ka Heideggeri teoste koondväljaande kuueteistkümnendas köites.[3]

Oma päevakajalisuses on kõne hilisele Heideggerile pigem erandlik, kuuludes mõistagi tema eksoteerilisemate teoste hulka. Ometi jätan siin kõrvale võimaluse vaagida Heideggeri eritlust ja ennustust tehnoloogia arengule ning sellest johtuvaid ühiskondlikke järelmeid. Tõlget saatma sobiks ennemini mõni viibe ümberpanemisel hämarduvaile tähendusväljadele ja seostuvatele teostele.

Pealkiri nimetab tuumsõna: maldavus, algupärandis *Gelassenheit*. Adjektiveeritud vorm *gelassen* kõlab saksa keele kõneleja jaoks argiselt — 'rahulik' või 'lahe', 'pingevaba'. Religioosses vallas lisandub tähendus 'hingerahu', seostudes otseselt Saksa hiliskeskaegse müstiku Eckharti nimega, kelle tekstide kaudu jõudis see sõna ka teoloogias juurduda. Õppinud esmalt teoloogiat, tundis Heidegger sõna ilmselt juba ammu, kuid seda tarvitab ja otseselt Eckhartiga dialoogi astub ta alles

---

[1] Samuti Messkirchis sündinud helilooja (1780–1849), kelle loomingut esitati ka näiteks Eesti esimesel laulupeol 1869. aastal.

[2] Martin Heidegger. *Gelassenheit*. Pfullingen: Günther Neske, 1959.

[3] M. Heidegger. *Gesamtausgabe. Band 16: Reden und andere Zeugnisse eines Lebensweges 1910–1976*. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann, 2000.

1942. aastal, kui kirjutab dialoogilise "Ἀγχιβασίη".[4] Vormgi polemiseerimas Platoni kirjeldatud filosofeerimismeetodi, maieutikaga, simuleerib see teos teed *Gelassenheit*'i saavutamiseni arutelu kaudu sellesama üle. Ning otsides pealkirjas nimetatud kreekakeelses sõnas vastet saksakeelsele, püüavad kõneluse osalised viimase päritolu ja kude järgides jõuda selle olemuseni.

Lühidalt, otsustav on sõna juures *lassen*-tüvi — eesti keeli "laskma". Kaks põhilist elementi *Gelassenheit*'i dünaamikas on seejuures *loslassen* 'lahti laskma', ja *einlassen* '(sisse) lask(u)ma' või 'hõivuma', üks viitab vabaks andmisele, teine millegi juurde asumisele. Kui piirduda siin vaid asjassepuutuvate tõlkevariantidega, siis kätkeb see sõna ühtaegu nii haardumist kui haardest vabastamist.

Sellele vastupöördelisusele *lassen*-tüves lisab omakorda mõõtme *ge*-eesliide (mäletan, kuidas Ülo Matjus palus seminari käigus visandada Heideggeri mõttefiguure paberile, tõestamaks kolmanda ja isegi neljanda mõõtme vajalikkust uuritava mõttestiku väljendamisel), mis viib *lassen*-dünaamikat mõistma korraga inimese p o o l s e n a ja - k o h a s e n a. Eesti keeli väljendub see siin kahe järelliitena: -vus ja -mus.

Gelassenheit'i tõlkeks sai valitud "maldavus", kuid nimetatud põhjusel väärib kaalumist ka "maldamus".[5] "Maldama", esinedes enamasti eitavas ühendis "ei malda (midagi teha)", on tähendusväljalt piisavalt kammitsemata, et võtta *Gelassenheit* kokku intuitiivseltki mõistetava häälestumusena ilma liigse mõistelisuseta. Ei tohiks siiski välistada ka samalaadseid moodustisi sünonüümidest "läbema" või "kärsima" — ühe vastena võiks pakkuda isegi sõna "laskmus". Viimane on küll pealtnäha etümoloogiliselt lähedal, kuid sellevõrra just kaugemal, sest eesti keeles ei järgi kõik *lassen*-dünaamikasse haaratud sõnamoodustised "laskma"-tüve (nt "hõivuma" ehk "millegagi hõivatuks osutuma"). Pealegi paneb see sõna täpsemini ümber saksakeelset sõna *das Lassen*.[6]

Heidegger oma omimas nõuab tõlgendusvaba käsitlust. Seejuures on aga oht muutuda suuvoodriks mingile valikule 102-st *Gesamtausga-*

---

[4]M. Heidegger. "Ἀγχιβασίη. Ein Gespräch selbstdritt auf einem Feldweg zwischen einem Forscher, einem Gelehrten und einem Weisen." — *Aus der Erfahrung des Denkens (1910–1976)*. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann, 2002.

[5]Seda vastet pooldas Tõnu Luik. Vt T. Luik. "Heideggeri tõlgitsevais jälgedes." — *Akadeemia*, nr 1, 1994, lk 89.

[6]M. Heidegger. *Sissejuhatus metafüüsikasse*. Tlk Ü. Matjus. Tartu: Ilmamaa, 1996, lk 39.

be köitest. Maldavusest on Heidegger ehk piisavalt vähe kirjutanud, et jätkata siin ühe (siiski refereeriva) mõttereaga. "Ἀγχιβασίη"-vestlus — Heideggeri hermeneutika etalon — jõuab ühe keskse peatuspaigana tõdemuseni, et tõeline keerukus on selles, et maldavus on miski, mis ei kuulu tahte valda ja mille saavutamine nõuab mittetahtmist (*Nichtwollen*).[7] Hää küll, aga mil muul moel kui tahte abil võib inimene teatud häälestuse ja seisundi saavutada?

Siin avaldubki Heideggeri mõtlemismeetodi[8] erinevus teaduslikust meetodist ja sellest läbistatud argiteadvusest, mis meie aega valdab. Juba Platoni esitatud Sokratesele on Heidegger meetodi poolest vastand: Platoni filosoof küsib ja küsitleb, et jõuda tõeni, Heideggeri mõtleja aga ootab ja vastab. See erinevus iseloomustab Heideggeri kriitilist suhtumist õhtumaisesse mõtlemisse laiemaltki. Euroopaliku objektiveeriva ja metafüüsilise mõtte arengu kulminatsiooniks peab ta seda, et kogu inimese mõtlemine muutub tehniliseks, rehkendavaks. Seepärast näeb ta ka tuumasõjas väiksemat ohtu kui inimese olemuslikus pinnakaotuses ja mõttepaguluses, milles "[l]oodusest saab üksik hiiglaslik bensiinijaam, energiaallikas moodsa tehnika ja tööstuse jaoks" (lk 855).

Tehnoloogia on niisiis tehnika kui teatud laadi mõtlemise sünnitis. Tehnika on olemuslikult aga esile-nõudmine, mis oma nõudes sätestab ka parameetrid. Säärane mõtlemine — nagu küsimine ja tahtminegi — on tulus, ent määrab otsitava juba ette ära. Tagajärjena ei suuda säärane mõtlemine avastada midagi mõtlemise enese jaoks, vaid ainult olemasolevaga rehkendada.

Heidegger aga, vastandades nõudvale rehkendamisele meelestava mõtiskluse, nimetab viimast inimesele olemuslikuks. Selles näeb ta päristist mõtlemist, ootavat vastamist olemuslikule kutsele. Ent rehkendamise suhtes pole ta üdini negatiivne. Küsimus ei seisne siin mitte ka kahe mõtlemise tasakaalus, vaid nende taasleidmises päristisel alusel. Ja säärane alushäälestus peakski olema maldavus, milles ütleme tehnilisele maailmale korraga "jah" ja "ei".

Tõepoolest, maldavus kätkeb siin jaatamist: tehnika sisenemist maailmasse ja maailma vallakätkemist rehkendavalt; inimese hõivumist

[7] M. Heidegger. *Gesamtausgabe. Band 77: Feldweg-Gespräche (1944/45)*. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann, 1995, S. 108–109.

[8] Heideggeri puhul pakub kreeka etümoloogia sõna "meetod" mõistmiseks võimaluse, mille puhul meetodipärasus ei määratle endale objekti. Vt Kaarel Vaidla. *Meetodi mõistmine Martin Heideggeri varase mõtlemise läbi*. Bakalaureusetöö; juhendaja Ülo Matjus. Tartu Ülikool, 2011, lk 11–12.

tehnoloogiaga ja vastupidi. Teisalt ka eitamist: tehnika klammerdumatut mööduda-laskmist, mõtlemist mittetehnilisel alusel. Ent maldavus pole konfliktne hoiak, ega ka seda võimalikku konflikti absurdistav.

Kuidas siis mõista üheaegset jaatamist ja eitamist? Heideggeri järgi, "jaa" ja "ei" "vahelisuses peatumine on ootamine" (GA 77: 123). Öeldud teisiti, adresseerides ka mittetahtmise paradoksaalsust: maldav on mõte, mis tärkab iseenda lõpust.*

Henri Otsing

*Martin Heideggerilt (1889–1976) on *Akadeemias* varem ilmunud: "Loov maastik: Miks me jääme provintsi?" (1989, nr 2, lk 293–296; tlk Ülo Matjus); "Küsimus tehnika järele" (1989, nr 6, lk 1195–1227; tlk Ülo Matjus); "Kunsti päritolu ja mõtlemise piiritelm" (1994, nr 1, lk 73–85; tlk Tõnu Luik); "Fenomenoloogia ja teoloogia" (1994, nr 9, lk 1915–1943; tlk Ülo Matjus); "Keel" (1999, nr 4, lk 711–729; tlk Vilja Kiisler); "Aja mõiste" (2003, nr 5, lk 1019–1041; tlk Eduard Parhomenko) ning "Identsus ja diferents" (2017, nr 1, lk 83–114; tlk Janar Mihkelsaar). *Toim.*

IIRIS JAASKA. Ilueliksiir (2017, litograafia)

FAAGITERAAPIA: UNUSTATUD TULEVIKUMEDITSIIN

Ülar Allas

Antibiootikumid on olnud moodsa meditsiini tugisambaks viimased 70 aastat. Nende abil on päästetud lugematul hulgal inimelusid. Paraku mõisteti juba mõne aja eest, et kunagine ettekujutus antibiootikumidest kui imerohust on osutunud vääraks (vt Allas 2016). Praegu leitakse üle kogu maailma ravimiresistentseid baktereid, mille vastu antibiootikumid on võimetud. Tekkinud olukord sunnib inimkonda otsima antibiootikumide asemel teisi ravivõimalusi. Paljulubavateks alternatiivideks peetakse antimikroobseid peptiide, vaktsiine, virulentsusevastaseid ravimeid ja faagiteraapiat (Czaplewski jt 2016; Allas, Tenson 2017). Eriti huvipakkuv on neist faagiteraapia, mida praktiseeriti maailmas laialdaselt 20. sajandi esimesel poolel. Selle vahepeal unustusse vajunud ravivormi ajalugu on täis vasturääkivaid tulemusi, ebaõigeid järeldusi, poliitilisi konflikte ja egode kokkupõrkeid. Viimastel aastatel on paljud teadlased asunud seisukohale, et hoolimata problemaatilisest minevikust võib faagiteraapia pakkuda suurepäraseid võimalusi nakkushaiguste ravimiseks ja ravimiresistentsete bakteritega võitlemiseks (Kutateladze, Adamia 2010; Sharma jt 2017).

Bakteriofaagid ehk lihtsalt faagid on viirused, mis nakatavad ja tapavad baktereid. Faagid on pisikesed (pikkus 20–200 nm) bakterite rakusisesed parasiidid. Nad saavad paljuneda vaid bakterite olemasolu korral. Samas ei nakata nad taimi, loomi ega inimesi. Arvatavalt leidub Maal 10^{31} faagipartiklit (Comeau jt 2008). Seega on tegemist kõige levinuma eluvormiga meie pla-

needil.[1] Faagid on evolutsioneerunud koos bakteritega rohkem kui 3,5 miljardit aastat ja neid kohtab kõikjal, kus leidub baktereid: pinnases, õhus, veekogudes ja soolestikus (Rohwer 2003). Nüüdseks on avastatud ja kirjeldatud üle 6000 erineva faagi (Ackermann, Prangishvili 2012).

Ravi seisukohast pakuvad huvi nn lüütilise elutsükliga faagid, millest enamik kuulub sugukondadesse *Myoviridae*, *Siphoviridae* ja *Podoviridae*. Faagid kinnituvad bakterirakkudele ja tekitavad nendesse poore, mille kaudu sisestavad bakterisse oma DNA. Nakatunud bakterirakk hakkab tootma faagi nukleiinhapet ja valke, millest moodustuvad uued faagipartiklid. Järgmiseks lagundavad faagide ensüümid bakteri rakuseina. Selle tulemusena vabanevad uued faagipartiklid, mis on omakorda võimelised uusi bakterirakke nakatama ja hävitama (Weinbauer 2004; Allas, Tenson 2017).

FAAGIDE AVASTAMISLUGU

Esimeseks avastatud viiruseks oli tubaka mosaiikviirus, mida hollandlane Martinus Beijerinck (1851–1931) kirjeldas 1898. aastal. Beijerinck võttis ka kasutusele sõna "viirus", tuletades selle ladinakeelsest sõnast *virus*, mis tähendab mürki. Tõendid baktereid nakatavate viiruste olemasolust hakkasid kogunema alles ligi 20 aastat hiljem. Võttes arvesse faagide laialdast levikut looduses ja bakterioloogia hoogsat arengut 19. sajandi lõpul, on selline ajakulu mõnevõrra üllatav. Siiski leidub ka varasemas kirjanduses teateid nähtustest, mis võivad olla seotud faagide tegevusega. Iidsetest aegadest on pandud tähele, et jõevesi aitab ravida nakkushaigusi (Keen 2012). Vana testamendi teises kuningate raamatus soovitab prohvet Eliisa pidalitõve all kannataval väepealik Naamanil paranemiseks seitse korda Jordani jões supelda (2Kn 5:10).

[1] Viirustel on olemas geneetiline materjal (DNA või RNA). Samuti on neil võime ennast taastoota ja loodusliku valiku mõjul areneda. Seetõttu peavad paljud autorid viirusi eluvormideks. Teisest küljest puudub viirustel rakuline ehitus, mida üldiselt peetakse elu eelduseks.

Esimesteks teaduslikeks bakteriofaage käsitlevateks kirjutisteks võib pidada Inglise loodusteadlase Ernest Hankini (1865–1939) teoseid. 1896. a märkas Hankin, et India jõed Ganges ja Yamuna sisaldavad tundmatut ainet, mis hävitab bakteriliike ja on eriti tõhus koolerat põhjustava mikroobi *Vibrio cholerae* vastu. See tundmatu aine läbis nn Chamberlandi portselanist veefiltri, mida teati kinni pidavat kõiki baktereid. Ühtlasi pani Hankin tähele, et keetmata jõevesi hävitab koolera tekitaja vähem kui kolme tunniga, kuid keedetud vesi minetab kõik antibakteriaalsed omadused. Hankin arvas, et jõgedes leiduv aine on keemilise olemusega ja võiks pidurdada koolera levikut nende hulgas, kes suplevad Gangese vees (Hankin 1896). Hankini vaatlused tegid Gangese üsna tuntuks ja jõevee erilisi omadusi mainib isegi Mark Twain oma reisiraamatus *Mööda ekvaatorit* (Following the Equator).

1898. aastal märkas Vene bakterioloog Nikolai Gamaleja (1859–1949), kuidas Siberi katku põhjustava põrnatõvebatsilli (*Bacillus anthracis*) rakud vees lüüsusid.[2] Lagundatud baktereid sisaldava veega oli võimalik hävitada sama liiki baktereid teistes veeproovides (Gamaleya 1898). Paljud teisedki uurijad kirjeldasid nähtusi, mis viitavad faagide olemasolule, kuid mitmesugustel põhjustel ei viinud nende katsed faagide tegeliku avastamiseni.

Enamik tänapäeva autoreid on seisukohal, et bakteriofaagid avastasid teineteisest sõltumatult Frederick Twort ja Félix d'Hérelle vastavalt 1915. ja 1917. a. Frederick Twork (1877–1950) oli Inglise bakterioloog, kes avastuse tegemise ajal töötas Londoni ülikooli veterinaarhaiglas. Üks tema uurimisvaldkondi oli viiruste kasvatamine kunstsöötmel. Tänapäeval teame, et tegemist on lootusetu ettevõtmisega, sest viirused saavad paljuneda ainult elusrakkudes. Twort tegi sadu katseid, kuid edu mõistagi ei saavutanud. See-eest märkas ta nähtust, mida kirjeldas ajakirja *Lancet* 1915. a detsembrinumbris avaldatud artiklis. Nimelt valas ta ühe katse käigus Petri tassile vedelikku, mida kasutati rõuge-

[2]Lüüs ehk lüüsumine tähendab orgaaniliste struktuuride, näiteks bakteriraku lagunemist.

tevastase vaktsiinina. Vedelik oli steriliseerimata ja seetõttu polnud ime, et tassil hakkasid kasvama bakterikolooniad. Kuid need nägid välja ebatavalised: vesised, limased ja läbipaistvad. Mikroskoobi all nägi Twort, et kummalistes kolooniates leiduvad bakterirakud on mandunud väikesteks graanuliteks. Ebatavalistest bakterikolooniatest võetud materjali abil oli võimalik ka normaalse morfoloogiaga kolooniaid vesiseks muuta. Twort järeldas, et tegemist on baktereid nakatava ollusega, mis paljundab end ise bakterite tapmise käigus. Ta märkis koguni, et "seda võib peaaegu pidada bakterite ägedaks nakkushaiguseks". Samas ei osanud Twort oma vaatlustulemusi lähemalt selgitada ning piirdus ainult kirjeldamise ja pealiskaudsete oletuste tegemisega. Ta kirjutas: "Nende tulemuste põhjal on keeruline teha kindlaid järeldusi. [---] Võimalust, et see on ultramikroskoopiline viirus, et saa kindlasti välistada, sest me ei tunne sellise viiruse olemust" (Twort 1915).

Taimi ja loomi nakatavate viiruste olemasolust oldi juba teadlik, kuid Twort ei olnud veendunud, et oli avastanud baktereid nakatava viiruse. Samas ta ka ei välistanud seda võimalust. Tworti kirjutisi lugedes jääb mulje, et ta ei pidanud baktereid lüüsivat substantsi iseseisvaks eluvormiks, vaid pigem ensüümiks, mida mikroobid ise mingil põhjusel eritavad (Twort 1922, 1949). Vahepeal oli alanud Esimene maailmasõda ja meditsiiniharidusega Twort asus täitma sõjaväearsti kohuseid. Teiseks teadustöö soikujäämise põhjuseks oli rahanappus. Tworti tööd peetakse tänapäeval moodsate faagiuuringute alguseks, kuid tol ajal ei pälvinud tema artikkel järgnenud viie aasta jooksul erilist tähelepanu.

Faagiteraapia ajaloo värvikaim kuju on kahtlemata Prantsuse-Kanada päritolu Félix d'Hérelle (1873–1949). Kui Tworti jaoks oli Petri tassidelt leitud ebatavaline materjal üksnes juhuslik leid, siis d'Hérelle'ile andis seesama materjal tööd kogu eluks.

1910. a viibis d'Hérelle Mehhikos, kus kohalikud elanikud näitasid talle tundmatu tõve all kannatavaid tirtsulisi. Haiguse põhjust uurides leidis d'Hérelle, et putukate seas möllab senitundmatu soolestikuhaigus. Ta isoleeris tirtsude diarröaeritisest[3] haigust põhjustava bakteri *Coccobacillus* ja avastas, et neid bak-

[3]Diarröa on kõhulahtisus. *Toim.*

tereid sisaldavat vedelikku taimedele pritsides saab terveid putukaid haigusega nakatada (d'Hérelle 1911).

Järgnenud aastatel rändas d'Hérelle Lõuna-Ameerikas ja Põhja-Aafrikas ning tegeles tirtsude nakatamisega. Oma mälestustes kirjutab d'Hérelle, et üksikutel juhtudel märkas ta midagi ootamatut: Petri tassidel kasvava bakterikultuuri sees leidus 2–3 mm läbimõõduga selgeid laike.[4] D'Hérelle valmistas neist laikudest võetud materjalist preparaadi ja uuris seda mikroskoobi all, kuid ei näinud midagi. Ta järeldas, et laikude teket põhjustav tegur peab olema väga väike, sest see läbis Chamberlandi veefiltri.

1915. a märtsis toimus Tuneesias suur tirtsude pealetung, mis ähvardas hävitada viljasaagi, ja d'Hérelle sai ülesandeks piirata putukate levikut, kutsudes nende seas esile epideemia (d'Hérelle 1915). Taas leidis d'Hérelle Petri tassidel selgeid laike ja pärast oma töö edukat lõpetamist jäi Põhja-Aafrikasse, et uurida laikude olemust. Ta näitas Petri tasse Tunise Pasteuri instituudi direktorile Charles Nicolle'ile, kes arvas: "See võib olla märk viirusest, mida kannavad bakterid — viirusest, mis on [putukate] haiguse tegelik põhjustaja, kuna bakter on vaid viiruse kandja" (d'Hérelle 1949).

D'Hérelle naasis Prantsusmaale 1915. a augustis. Tal paluti kohe asuda uurima düsenteeriaepideemiat, mis oli puhkenud Pariisi külje all Maisons-Laffitte'is paiknenud ratsaväeüksuses (d'Hérelle 1916). D'Hérelle lootis, et hiljutine kogemus tirtsulistega aitab tal mõista inimeste düsenteeria olemust. Ta valmistas haigete sõjaväelaste fekaalidest bakterivaba filtraadi. Saadud lahusele lisas ta samadelt haigetelt isoleeritud düsenteeriat põhjustavaid šigellabaktereid.[5] Osa saadud segust süstiti katseloomadele eesmärgiga luua düsenteeriavastane vaktsiin. Teine osa külvati Petri tassidele, et jälgida bakterite kasvu. Taas kord leidis d'Hérelle tassidel kasvavas bakterikultuuris selgeid laike. Ta püüdis neist võetud proovidega nakatada küülikuid ja merisigu, kuid loomad ei haigestunud.

[4] D'Hérelle kasutas nende tähistamiseks esialgu sõna *taches* (plekk, laik) ja hiljem *plaques* (plaat).

[5] Šigellabakterid on üldnimetus perekonda *Shigella* kuuluvate bakterite kohta, kes tekitavad inimesel düsenteeriat ehk šigelloosi.

Edasi keskendus d'Hérelle ühele patsiendile. Ta tegi kindlaks, et haiguse algstaadiumis leidus patsiendi fekaalides üksnes vähesel määral baktereid lüüsivat faktorit. Haiguse arenedes tekkis Petri tassidele suuremal hulgal selgeid laike. Kõige rohkem sisaldasid fekaalid baktereid hävitavat faktorit siis, kui patsient hakkas paranema.

D'Hérelle kirjeldab kaasahaaravalt, kuidas ta jõudis selle nähtuse olemuses selgusele:

> Hommikul inkubaatorit avades kogesin üht neist harvadest tugevatest emotsionaalsetest hetkedest, mis on tasuks teadlasele kogu tema vaeva eest: ma nägin kohe, et bakterikultuur, mis eelmisel õhtul oli olnud väga tihe, on täiesti selge. Kõik bakterid olid kadunud, lahustunud nagu suhkur vees. [---] Ma mõistsin hetkega: minu selgeid laike põhjustas tegelikult nähtamatu mikroob, bakteritel parasiteeriv viirus (d'Hérelle 1949).

D'Hérelle taipas kohe, et kuna avastatud viirused ründavad baktereid, hävitavad neid ja selle tulemusena levivad, võib neil olla kliiniline väärtus. Ta jätkab:

> Kui [hüpotees bakteritel parasiteerivast viirusest] tõele vastab, on tõenäoliselt öö jooksul need muutused toimunud ka eile raskes seisundis olnud haige mehe organismis. Tema soolestikus peavad düsenteeriabakterid olema parasiitide toimel lahustunud nagu minu katseklaasis. Ta peaks nüüd paranema. Ma tormasin haiglasse. Tõepoolest, öö jooksul oli tema seisund tublisti paranenud ja algas tervenemine (d'Hérelle 1949).

Teadusringkonnad said d'Hérelle'i avastusest ülevaate alles kaks aastat hiljem, 1917. a septembris, mil Pariisi Pasteuri instituudi direktor Émile Roux[6] tutvustas seda Prantsuse Teaduste Akadeemiale (d'Hérelle 1917). Reaktsioon jäi võrdlemisi ükskõikseks ja vaid mõni teadlane, teiste seas Emile Roux, pidas avastust oluliseks. "Nähtamatuid mikroobe" hakati nimetama "d'Hérelle'i fenomeniks". D'Hérelle ise oli 1916. a oktoobris

[6]Émile Roux (1853–1933) oli Prantsuse arst ja bakterioloog. Ta sai tuntuks difteeriavastase seerumi kasutuselevõtjana.

võtnud kasutusele termini "bakteriofaag", mille ta tuletas kreekakeelset sõnast *phagos* ('õgiv, õgard').

ENTUSIASM JA SKEPSIS

Frederick Tworti ja Félix d'Hérelle'i tähelepanekud panid aluse bakteriofaagide teaduslikule uurimisele. Kuid erinevalt Twortist veendus d'Hérelle kiiresti, et faage saab kasutada nakkushaiguste ravis. 1920. aastatel oli bakterite põhjustatud haiguste ravi praegusega võrreldes väga algeline. Tavalised ravimid põhinesid elavhõbedal, strühniinil ja kokaiinil. Süüfilise raviks kasutati arseenipõhist antibiootikumi salvarsaani. Seetõttu nähti faagiteraapias kauaoodatud võimalust haiguste vastu võitlemiseks.

1919. a vallandus Prantsusmaal lindude tüüfus, mida tekitab bakter *Salmonella gallinarum*. Haiguspuhang oli ennenägematult ulatuslik ja pakkus d'Hérelle'ile võimalust uurida faagide omadusi katsetes lindudega. D'Hérelle külastas Champagne'i piirkonna linnufarme, kuid ei täheldanud esialgu ühtegi tervenemisjuhtu. Ükski nakatunud lind ei elanud üle nelja päeva. Lindude väljaheited sisaldasid salmonellabaktereid, kuid mitte faage. Lõpuks leiti üks paranenud kana ja tema väljaheidetest eraldati faag, mis oli aktiivne haigustekitaja vastu. D'Hérelle jagas haigestumata kanad kahte rühma ja jootis ühte rühma veega, mis sisaldas faage. Seejärel lasti mõlemad haigestumata rühmad kokku haigete kanadega, et nakkus saaks loomulikul teel levida. Selgus, et faage saanud kanad nakatusid tüüfusesse väiksema tõenäosusega. Järgnenud nädalate jooksul liikus d'Hérelle ühest farmist teise ja manustas kanadele faage kas joogiveega või süstides. Faagidega töödeldud karjades esines märksa vähem surmajuhtumeid ja epideemiad vältasid vähem aega (d'Hérelle 1919). D'Hérelle'i katseid kanadega võib isegi tänapäeva nõuete järgi pidada korrektselt sooritatuks.

Teadaolevalt kasutati praktikas faagiteraapiat esimest korda 1919. aastal Pariisi Neckeri lastehaiglas, kus d'Hérelle koos pediaater Victor Henri Hutineliga valmistas faagipreparaadi raske düsenteeria all kannatavale 12-aastasele poisile. Päev enne kat-

set kontrollis d'Hérelle faagipreparaadi ohutust iseenda peal. Ta kirjutab:

> Enne inimkatseid pidin ma end veenma, et bakteriofaagi lahuste manustamine ei põhjusta reaktsiooni. Esmalt neelasin selliseid lahuseid kasvavates kogustes [---], siis süstisin endale naha alla ühe kuupsentimeetri 40 päeva vanust lahust (d'Hérelle 1926: 540).

D'Hérelle süstis ka oma kolleege ja pereliikmeid. Kuna mingeid tervisehädasid ei tekkinud, järeldas d'Hérelle, et preparaadid on inimesele ohutud. Faagipreparaati saanud haige poiss paranes mõne päevaga. Sama preparaati manustati suu kaudu veel kolmele patsiendile, kes kõik hakkasid paranema ühe ööpäeva jooksul (Summers 1999).

D'Hérelle ei kiirustanud katsetulemuste avaldamisega ja seetõttu ilmus esimene artikkel faagide edukast kasutamisest inimteraapias alles kaks aastat hiljem. Selle autoriteks olid Richard Bruynoghe ja tema õpilane Joséph Maisin, kes kasutasid faage stafülokokkide põhjustatud koeranaelte raviks. Nad süstisid faage paisete lähedusse ja täheldasid, et kahe päevaga vähenesid patsientidel paistetus, valu ja palavik (Bruynoghe, Maisin 1921).

Uudis senitundmatust raviviisist levis ning teadlased üle maailma asusid faage isoleerima ja "d'Hérelle'i fenomeni" uurima. Näis, et faagipreparaatide kasutamine on inimesele täiesti ohutu, kuid alati ei saavutatud oodatud tulemusi (Kutter, Sulakvelidze 2004). Esialgne entusiasm hakkas asenduma skepsisega. Paljud teadlased kahtlesid bakteriofaagide olemasolus. D'Hérelle kirjutab, kuidas üks kolleeg talle ütles: "Kui see bakteriofaag on tõesti olemas, oleksin ma seda oma teadlaseks olemise aja jooksul kindlasti märganud." Samuti meenutab d'Hérelle, et 1919. aastal külastas Pariisi Pasteuri instituuti keegi laborant New Yorgist. Neiu vaatles huviga, kuidas bakterikultuur lahustus 2–3 tunni jooksul pärast faagide lisamist. Kodumaale naastes korraldas ta oma kolleegidele samasuguse demonstratsiooni. Vastuseks oli kolleegide naer ja õnnitlused "Prantsusmaal nii toreda bakterioloogilise mustkunsti õppimise puhul". (D'Hérelle 1949.)

D'Hérelle kirjeldas faage kui immuunsusfaktoreid, kuid seda teooriat populariseerides sai ta endale võimsa vastase Belgia teadlase Jules Bordet' (1870–1961) näol. Bordet oli äsja (1919) saanud Nobeli meditsiinipreemia, olles kirjeldanud antikehade rolli immuunvastuses bakterite vastu. Faagide käsitamine immuunsusfaktoritena oli otsene väljakutse Bordet' elutööle ja valitsevale dogmale.

Bordet asus kohe koos kolleegidega faagide olemust uurima, kasutades hoopis teistsuguseid meetodeid kui d'Hérelle. 1920. aastal avaldatud artiklis seadis ta d'Hérelle'i avastused kahtluse alla. Esiteks väitis Bordet, et faagid ei ole iseseisvad elusolendid, vaid bakterite toodetud ensüümid. Ta arvas, et bakterid hakkavad enesehävituslikku ensüümi tootma inimese immuunsüsteemi mõjul (Bordet, Ciuca 1920). Samale seisukohale jõudis samal ajal ka jaapanlane Tamezo Kabeshima (1920).

Frederick Tworti 1915. a artikkel ajakirjas *Lancet* oleks võinud veel kauemakski tähelepanuta jääda, kui 1921. aastal poleks see juhuslikult sattunud Jules Bordet' kätte. Nüüd leidis Bordet võimaluse süüdistada d'Hérelle'i plagiaadis. Ta kuulutas, et hoopis Twort on nähtuse esmaavastaja ja d'Hérelle üksnes taasavastaja (Bordet, Ciuca 1921). Palju on vaieldud selle üle, kas d'Hérelle oli tegelikult Tworti varasemast artiklist teadlik. Praegu pole siiski mingeid tõendeid selle kohta, et d'Hérelle oleks Tworti avastuse "varastanud". Nagu eespool mainitud, märkas d'Hérelle bakterite lüüsumist juba aastaid varem Lõuna-Ameerikas ja Tuneesias viibides. Paraku ei maininud ta ebatavalist nähtust toonastes raportites, vaid tegi seda alles aastaid hiljem. Samasuguseid tähelepanekuid tegid usutavasti paljud teadlased, kuid ei pööranud sellele tähelepanu. Puhkenud vaidlus faagide avastajaau üle oli suuresti tingitud solvumisest ja isiklikest ambitsioonidest. Küsimusele, kes faagid tegelikult avastas, pole võimalik objektiivselt vastata.

Ägeda meelelaadiga d'Hérelle oli ego suuruse poolest Bordet'le vääriline vastane. Ta ei uskunud, et antikehadel oleks haigustest paranemisega mingit seost. Järgmises monograafias väitis d'Hérelle uhkelt, et on kummutanud varasemad teooriad immuunsuse kohta, ja nimetas Bordet' uurimusi "eksimuste aja-

looks" (d'Hérelle 1924). See taotluslik solvang ei jäänud märkamata ja Bordet koos kolleegidega vastas omakorda ligi kümme aastat kestnud rünnakuga d'Hérelle'i ja tema teooriate vastu. Bordet oli nobelist, kuulus ja autoriteetne teadlane. Mõistagi mõjutasid tema sõnavõtud avalikku arvamust. D'Hérelle põles soovist käia oma eeskuju Louis Pasteuri jälgedes, kuid tegelikult oli ta ilma palgata töötav ja isehakanud, kõigest keskharidusega uurija. Asjaolud töötasid Bordet' kasuks ja enamik teadusringkondi kaldus pooldama arusaama faagidest kui ensüümidest (Summers 2012). D'Hérelle'i fenomeni asemel hakati kõnelema Tworti-d'Hérelle'i fenomenist (pange tähele nimede järjekorda!).

D'Hérelle püüdis rünnakutele vastu hakata, kuid oli paratamatult kaotanud osa oma varasemast aupaistest. Meest, keda neli aastat peeti faagide ainuavastajaks, püüdsid vastased nüüd naerualuseks teha (Gratia 1922). Vähemalt ühel korral pidi d'Hérelle lausa kohtu poole pöörduma, et sundida Pasteuri instituudi aastaraamatu toimetajat avaldama tema vastulauseid (Summers 2012).

Bakteriofaage on aegade jooksul püütud tõlgendada mitmel moel. Seedeensüümide uurimisega tuntust kogunud Nobeli preemia laureaat John Northrop (1891–1987) väitis, et faagid on näide iseennast aktiveerivatest ensüümidest. Seega sarnanevad faagid tema arvates seedeensüümide trüpsiini ja pepsiiniga (Northrop 1939). Leidus ka teadlasi, kes pidasid faage geenideks (Muller 1922).

Ebasoosingusse langemine ei mõjutanud d'Hérelle'i teadusuuringuid. Ta otsis faagipreparaatide valmistamiseks paranevaid patsiente ja eraldas nende fekaalidest filtreerimise teel faagid, mida seejärel paljundas bakterikultuuris. 1920. aastal rändas d'Hérelle ringi Indohiinas ja katsetas faagiravi sadade kooleraja katkuhaigete peal. Katkusuremus oli suur ja sageli ei õnnestunud tal leida preparaatide valmistamiseks vajalikke tervenevaid patsiente. Sellistel puhkudel püüdis ta kohapeal haigust edasi kandvaid rotte ja valmistas vajaliku preparaadi näriliste fekaalidest (Kuchment 2011). D'Hérelle kirjutas, et tema unistuste maa

on Vietnam, kus on palju eksootilisi haigusi, mida saab uurida (Summers 1999).

1925. aastal asus d'Hérelle tööle Aleksandria karantiiniteenistuses, mis oli loodud selleks, et takistada koolera ja katku levikut Euroopasse. Suurimaks riskirühmaks peeti Mekast tagasipöörduvaid moslemitest palverändureid. Juulikuus diagnoositi neljal Aleksandria sadamasse jõudnud reisijal muhkkatk. D'Hérelle valis esimeseks patsiendiks 18-aastase noormehe ja süstis tema ülespaistetanud lümfisõlmedesse muhkkatku tekitava bakteri *Yersinia* vastast faagipreparaati. Juba järgmisel päeval oli noormehe seisund palju parem. Täielik paranemine võttis aega kolm nädalat (d'Hérelle 1926). Uskumatust tervenemisest andis teada suure lugejaskonnaga ajakiri *La Presse médicale*. Selle uudise mõjul tellis Mumbais paiknev meditsiiniinstituut d'Hérelle'ilt suure koguse faagipreparaate, et panna piir katku levikule Indias. Paraku ei teatud toona veel, et faagid on ääretult kitsa toimespektriga ja mõjuvad ainult kindla bakteriliigi või isegi -tüve[7] vastu. Preparaadid, mida Indias katsetati, pärinesid Indohiinast ega andnud oodatud tulemusi (Kuchment 2011).

1927. a kogus d'Hérelle Pandžabis andmeid 198 koolerahaige kohta. Nendest 74 said faagiravi ning selles rühmas oli suremus 8%. 124 patsienti said teistsugust ravi ja nende suremus ulatus 63%-ni (d'Hérelle 1946). D'Hérelle'i sõnul ei tahtnud kohalikud elanikud midagi kuulda uutest raviviisidest ja eelistasid rahvameditsiini. Seetõttu lubati tal ravida ainult lootusetult haigeid. D'Hérelle'i külaskäigu tulemusel asutati Indias keskused faagide tootmiseks ja pandi alus India faagiteraapia traditsioonile. Eriti keskenduti koolerale, mis oli usupühade ja palverändude ajal suureks probleemiks. Raportitest nähtub, et kooleravastaste faagide lisamine joogikaevudesse vähendas nii üldist suremust kui ka koolera sümptomite tõsidust ja kestust (Summers 1993). Kriitilise meelega uurijad märgivad, et d'Hérelle'i eksperimentides puudusid platseebokatsed. Samas on võimalik, et teadlane ei soovinud kedagi ilma jätta ravist, mis võis päästa inimelu.

[7] Bakteritüvede all mõeldakse bakteriliigi variante, mis on üksteisest geneetiliselt erinevad.

1920.–1930. aastatel toimus aktiivne arutelu faagide olemuse üle. Olukord lahenes tänu elektronmikroskoobi leiutamisele. Esimene tööstuslik elektronmikroskoop (nn hüpermikroskoop) konstrueeriti Berliinis firmas Siemens 1939. a. Aasta hiljem avaldati ajakirjas *Naturwissenschaften* kaks artiklit esimeste faagipartiklite kujutistega. Esimese artikli autor Helmut Ruska kirjeldas faage kui "pisikesi musti kehakesi" ja demonstreeris 14 000-kordse suurendusega tehtud fotosid, millel oli näha faagide kinnitumine bakterile ja sellele järgnev bakteri lüüsumine (Ruska 1940). Teise artikli autorid olid Ruskaga samas laboris töötanud Gustav Kausche ja Edgar Pfankuch, kes näitasid 25 000-kordse suurendusega saadud pilte faagipartiklitest (Pfankuch, Kausche 1940). Fotomaterjal ei taganud kohe d'Hérelle'i ideede õigeksmõistmist. Sõja tõttu oli teaduskirjanduse levimine tõsiselt häiritud. Näiteks USA raamatukogud lasid tellitud kirjanduse saata Šveitsi, et neid hoitaks seal sõja lõpuni. Ometi jõudsid pildid faagidest sõja keskel Prantsusmaale, kus need ka avaldati (Levaditi, Bonét-Maury 1942).

Põhja-Ameerika esimene elektronmikroskoop seati üles Toronto ülikoolis ning 1942. a saadi sealgi esimesi fotosid eri tüüpi faagidest, nende kinnitumisest bakterirakule ja paljude uute faagipartiklite ilmumisest pärast bakteri lüüsumist (Luria, Anderson 1942). Hoolimata poliitiliselt rahutust ajast olid nii Kanada kui ka Saksamaa teadlased üksteise tegemistega kursis (Ackermann 2011).

KAUBANDUSLIKUD FAAGIPREPARAADID

Praegusel ajal kulub uue ravimi turuletoomiseks 10–15 aastat (Stanton 2013). Kaubanduslikud faagipreparaadid ilmusid müügile väga kiiresti pärast avastamist. 1920. aastate lõpul asutas d'Hérelle Pariisis esimese faagipreparaate tootva firma Laboratoire du Bactériophage, mida hakkas juhatama tema väimees Theodore Mazure. Kompanii pakkus esialgu viit preparaati, millega soovitati ravida levinumaid bakteriaalseid haigusi, näiteks haavanakkusi (*Bacté-staphy-phage*), hingamisteede haigusi (*Bacté-rhino-phage*) ja düsenteeriat (*Bacté-intesti-phage*). Lisaks olevat

d'Hérelle mänginud mõttega luua preparaat *Bacté-gazzi-phage* kõhugaase tekitavate soolestikubakterite vastu (Summers 2001). D'Hérelle'i rajatud firmas toodeti faagidel põhinevaid ravimeid 1978. aastani.

Kõige laialdasem faagipreparaatide tootmine ja tarbimine toimus 1930. aastatel. Teiste hulgas valmistas faagidel põhinevaid tooteid tuntud kosmeetikafirma L'Oreal. Suur ravimifirma Eli Lilly pakkus inimkasutuseks vähemalt seitset faagiprodukti. Samuti äritsesid faagidega USA firmad Squibb and Sons ja Parke, Davis & Company ning sakslaste Antipiol (Rahman 2014). Bakteriaalse düsenteeria ravi faagide abil oli muutunud tavaliseks. Peale selle kasutati preparaate muu hulgas nahahaiguste, osteomüeliidi (luuüdipõletiku) ning kusetee- ja sisekõrvanakkuste puhul (Kutateladze, Adamia 2010).

Faagiteraapia tõhususe kohta laekus maailmast segadust tekitavaid teateid. Paljud bakterioloogid püüdsid d'Hérelle'i vaimustavaid tulemusi korrata. 1923. a teatasid Texase Baylori ülikooli teadlased 18 düsenteeriahaige lapse edukast ravimisest ja märkisid, et "bakteriofaagid pakuvad nakkushaigustevastases võitluses uue relvana tohutuid võimalusi" (Ho 2001). Aasta hiljem alustati Rio de Janeiros asuvas Oswaldo Cruzi instituudis düsenteeriavastaste faagide tootmist, kuid ilmnes, et preparaatide manustamine patsientidele annab vähe tulemusi. See oli üks esimesi tõsiseid faagiteraapia tagasilööke (Dublanchet, Bourne 2007). Hoolimata vasturääkivatest tulemustest kasvas faagiteraapia populaarsus plahvatuslikult. 1931. a raviti Hollywoodi filmitäht Tom Mix faagide abil terveks raskest kõhukelmepõletikust. Enne seda olid arstid andnud talle vähe elulootust. Ajakirjanduses nimetati faage "kasulikeks kehakesteks", "looduse laboratooriumi müstilisteks toodeteks" ja "pisikesteks inimkonna sõpradeks" (Kuchment 2011). 1925. a ilmus hilisema Nobeli kirjandusauhinna laureaadi Sinclair Lewise jutustus *Arrowsmith*, milles arst kasutab faage muhkkatkupuhangu taltsutamisel. Jutustust tunnustati Pulitzeri auhinnaga.

1930. aastatel jäi faagide olemus endiselt ebaselgeks ja faagiteraapial puudus teaduslik seletus. Faagipreparaatide kasutamine tugines uskumusele, et tegemist on imerohuga nakkushaiguste

vastu. Teadusajaloolane Gunther Stent kirjutab oma monograafias, et arstid lasid end veenda faagiteraapia tõhususes ja pöördusid faagiusku (Stent 1963). Sellegipoolest ei soovinud paljud arstid faagipreparaate kasutada, sest ei teadnud, mida nad oma patsientidele süstivad (Hausler 2006).

Faagipreparaate turustati üle maailma, kuid ravi tulemused olid vasturääkivad. Mõne patsiendi juures saavutati edu, kuna teiste puhul ei märgatud mingit mõju. D'Hérelle õppis üha paremini tundma faagide omadusi ja märkas, et faagipreparaadid võivad olla väga erineva aktiivsusega. Ta kirjutas: "Faagiteraapia on kõik-või-mitte-midagi-teraapia. Kui kasutada nõrka või mõõduka aktiivsusega faagikultuuri, ei avalda see patogeensetele bakteritele mõju ja ravi ei anna tulemust" (d'Hérelle 1949).

1930. aastatel kontrollis d'Hérelle mitmes firmas toodetud kommertspreparaate ja leidis, et need sisaldavad pahatihti bioloogiliselt mitteaktiivseid faage. Sageli lisasid tootjad preparaatidele pikema säilivuse tagamiseks ja bakterite steriliseerimiseks fenooli ja muid ühendeid, mis faage kahjustasid. Preparaadid valmistati enamasti faagidega lüüsitud ja filtreeritud bakterikultuuridest ning puudus igasugune teave, kui palju neis tegelikult faagipartikleid leidub. Alles hiljem hakati preparaate kontsentreerima (Schlesinger 1934). Mõnikord polnud preparaadid piisavalt puhtad. Nad võisid sisaldada patogeensete bakterite toodetud toksiine. Saastunud preparaadid tekitasid patsientidel mõnikord allergilisi reaktsioone (Debattista 2004).

Teises maailmasõjas kasutasid Saksamaa ja NSV Liit faage laialdaselt haavatud sõdurite ravimisel. NSV Liidule oli Teine maailmasõda üks viljakamaid faagiteraapia arendamise perioode. Sõda suurendas vajadust faagipreparaatide järele ja innustas arste töötama välja uusi manustamisviise (Krestovnikova 1947). Eriti palju kasutas Nõukogude armee faagipreparaate Talvesõjas Soome vastu (1939–1940; Kokin 1941). Samal ajal tootis Saksa farmaatsiakompanii Behringwerke preparaati polüfagiin, mis oli mõeldud düsenteeria raviks. Süstimiseks ja suukaudseks manustamiseks mõeldud faagipreparaadid kuulusid Põhja-Aafrikas sõdinud Saksa ekspeditsioonikorpuse standardvarustusse (Hausler 2006).

FAAGITERAAPIA HÜLGAMINE LÄÄNERIIKIDES

Peale faagide olemust puudutavate väitluste toimusid 1920.–1930. aastatel meditsiinikirjanduses emotsionaalsed arutelud selle üle, kas faagid üldse sobivad inimeste ravimiseks. D'Hérelle populariseeris aktiivselt laboris kasvatatud faagide kasutamist profülaktilise või terapeutilise vahendina bakteriaalsete nakkuste korral, kuid tema vastas seisid autoriteetsed kriitikud. D'Hérelle oli edukas eksperimentaator, kuid sotsiaalses suhtluses polnud ta kaugeltki nii andekas. Aastatega oli ta leidnud endale hulga vastaseid (Summers 2012).

Standardiseeritud meetodite kasutamine oli neil päevil teaduses veel vähe levinud. Eksperimentide statistilist analüüsi ja topeltpimedaid kontrollkatseid[8] tehti harva. Tavapärased olid väikesemahulised katsed ja juhuvaatlused. Sellises olukorras oli faagiteraapia tõhususe kindlakstegemine keeruline. Veelgi raskem oli hinnata faagide tõhusust profülaktikas. Oli ilmunud sadu faagiteraapiaalaseid artikleid, kuid sageli olid nendes kirjeldatud uuringud tänapäevase arusaamise kohaselt kehvasti korraldatud.

Tekkinud vasturääkivusi püüdis lahendada Ameerika Meditsiiniühing, avaldades oma ajakirjas korrapäraselt ülevaateartikleid. Nende eesmärk oli koondada ja analüüsida olemasolevaid andmeid ning teha kokkuvõtlikke järeldusi. Faagiteraapia kohta ilmus eri autoritelt kokku kolm ülevaateartiklit (Eaton, Bayne-Jones 1934; Krueger, Scribner 1941; Morton, Engley 1945), mis kõik kajastasid oma aja seisukohti, kuid paraku kandsid ka autorite isiklike eelarvamuste pitserit.

1934. a artikli autorid Monroe Eaton ja Stanhope Bayne-Jones töötasid läbi üle saja faagiteraapiat käsitleva artikli ja nentisid, et kogu ilmunud kirjandus on segadust tekitav ja vasturääkiv. Avaldatud oli nii positiivseid kui ka negatiivseid tulemusi, kuid sageli ei õnnestunud neid korrata. Viiruse bioloogiline olemus polnud selge ja puudusid kriteeriumid preparaatide puhtuse üle otsustamiseks. Autorid järeldasid, et faagiteraapia meditsiiniline väär-

[8]Topeltpime kontrollkatse tähendab, et ei haige ega arst tea, millisesse rühma haige on arvatud.

tus on kaheldav, ja soovitasid lisauuringuid (Eaton, Bayne-Jones 1934). Raport oleks pidanud soodustama uute ja hoolikamalt läbi mõeldud katsete korraldamist, kuid kriitilise tooni tõttu hoopis vähendas rahastajate huvi uuringute vastu.

1941. a ilmutas Ameerika Meditsiiniühing uue artikli. Autorid Albert Krueger ja Jane Scribner kirjutasid, et "vahepeal on laekunud palju uut informatsiooni nii faagide endi kui ka nende kliinilise kasulikkuse kohta". Albert Krueger oli John Northropi lähikondlane ja pooldas empaatiliselt arusaama faagist kui bakterite sünteesitud ensüümist. Veel tõdesid autorid: "On ilmne, et faagilahustel ei ole mõõdetavat eelist teiste tuntud ja heakskiidetud preparaatide ees" (Krueger, Scribner 1941). Uus ebasoosiv raport kahandas veelgi ameeriklaste huvi faagiteraapia vastu. Sellegipoolest soovitas teadusuuringute nõukogu 1942. aastal USA valitsusel rahastada faagiteraapiauuringuid, et riik oleks sõjaks valmis (Hausler 2006).

Seevastu 1945. aastal ilmunud ülevaateartiklis pööratakse eelmine dogma pea peale ja tunnistatakse kõhklematult faagide viiruslikku olemust (Morton, Engley 1945). Vahepeal ilmunud elektronmikroskoobi abil tehtud pildid veensid teadlasi, et faagid ei ole ensüümid. D'Hérelle oli sel ajal juba üle 70 aasta vana. Ta oli keeldunud tootmast Saksa armeele faagipreparaate, mistõttu teda hoiti Prantsusmaal koduarestis. Elu jooksul kirjutas ta faagiteraapiast 113 artiklit ja viis raamatut. Selle eest esitati ta kokku kümnel korral Nobeli preemia kandidaadiks, kuid see auhind jäigi tal saamata. See-eest pälvis d'Hérelle 1925. aastal Leeuwenhoeki medali, mida antakse välja vaid kord 10 aasta jooksul.

Kui Saksamaa ja NSV Liidu arstid kasutasid Teise maailmasõja ajal ohtralt faagipreparaate, siis Briti ja USA armee said katsetada esimesi antibiootikume, esialgu küll väga väikeses koguses. Pärast Teist maailmasõda muutusid penitsilliin ja teised avara toimespektriga antibiootikumid laialdaselt kättesaadavaks. Antibiootikumid, mida oli lihtne toota ja manustada, kuulutati imerohuks ning farmaatsiatööstus teenis nende müügist hiigelkasumeid. Nad andsid kiiresti häid tulemusi enamiku nakkuste puhul. Enne antibiootikumikuuri alustamist ei olnud vaja haigustekitaja liiki kindlaks määrata. Seevastu faagiteraapia puhul oli haiguste-

kitaja kindlakstegemine ravi õnnestumiseks määrava tähtsusega. Paraku andsid algelised diagnostikameetodid sageli eksitavaid tulemusi ja müüdavad faagipreparaadid olid pahatihti ebakvaliteetsed. Faagide bioloogiat tunti endiselt ebapiisavalt, samuti valitses segadus kliiniliste katsete korraldamises. Kõigi nende tegurite tõttu hakkas huvi faagiteraapia vastu USAs ja suuremas osas Lääne-Euroopast järk-järgult vähenema (Summers 2001).

Ei saa jätta mainimata faagiteraapia hülgamise poliitilist aspekti. Kohe pärast Teist maailmasõda lõppes USA ja NSV Liidu koostöö ning kõik "kommunistlik", kaasa arvatud nõukogude teadus, kuulutati läänes kahtlaseks. Kuigi selleks oli ka objektiivseid põhjusi (nt Lõssenko geneetikaõpetus), oli suur osa nõukogude teaduse eitamisest poliitilist laadi. Nagu märgib teadusajaloolane Gunther Stent, muutus faagiteraapia läänele teaduslikult vastuvõetamatuks, sest see oli poliitiliselt vastuvõetamatu (Stent 1963). Faagiteraapia oli "ebaameerikalik": seda seostati Saksamaa ja Jaapaniga, kes olid Teises maailmasõjas USA vaenlased. Samal ajal valitses NSV Liidus risti vastupidine ideoloogia: rõhutati nõukogude teaduse üleolekut kapitalistlikust (Kutter, Sulakvelidze 2004).

FAAGITERAAPIA PRAKTIKA IDABLOKI RIIKIDES

Lääne meditsiin soosis antibiootikume, kuid faagipreparaadid ei kadunud üleöö. Tüüfuse ravis jäid faagid esimeseks valikuks 1940. aastate lõpuni, sest selle haiguse vastu tõhusad antibiootikumid esialgu puudusid (Abedon jt 2011). Viimased faagipreparaadid kadusid lääne ravimiturult 1970ndate lõpus. Faagiteraapia uuringuid jätkati Ida-Euroopas (Poolas, Rumeenias, Tšehhoslovakkias) ning mingil määral ka Prantsusmaal, Šveitsis ja Egiptuses. Ent kõige ulatuslikum faagiteraapia praktiseerimine toimus NSV Liidus, kus seda rakendati väga erinevates meditsiinivaldkondades (Chanishvili 2012).

Ida-Euroopa faagiteraapia pioneeriks võib pidada grusiini Georgi Eliavat (1892–1937). Eliava sai hariduse Genovas ja Moskvas ning töötas mitu aastat Pariisi Pasteuri instituudis, kus sõbrunes Félix d'Hérelle'iga. Pühendunud teadlasena oli Eliava

väga huvitatud faagide praktilisest rakendamisest meditsiinis. 1923. aastal asutas ta Stalini loal Thbilisisse instituudi faagide uurimiseks. Kava kohaselt pidi sellest saama maailma faagiteraapia keskus, kus tegeldakse teadustööga, faagipreparaatide tootmisega ja eksperimentaalse meditsiiniga. Instituudi töö sai hoogu juurde 1934. aastal, mil d'Hérelle hülgas professorikoha Yale'i ülikoolis ja läks Thbilisisse, et töötada koos Eliavaga. D'Hérelle oli juba varem saatnud instituudile varustust ja kirjandust ning kavatseski NSV Liitu elama jääda. NSV Liidus oldi kursis d'Hérelle'i meditsiinialaste saavutustega ja teda tervitati kui kangelast. Polnud saladus, et d'Hérelle oli kirglik kommunistlike ideede ja Stalini austaja. D'Hérelle'i 1935. a raamat *The Bacteriophage and the Phenomenon of Cure* (Bakteriofaag ja ravifenomen) oli pühendatud Stalinile.

Thbilisi instituudi töö sujus normaalselt kuni 1937. aastani, mil Eliava arreteeriti toonase Gruusia Kommunistliku Partei peasekretäri ja hilisema KGB juhi Lavrenti Beria käsul. Eliavat süüdistati spioneerimises Prantsuse valitsuse kasuks ja kavatsuses vallandada epideemia. Teadlane kuulutati rahvavaenlaseks ja lasti koos naisega maha. Ühtlasi hävitati kõik talle kuulunud fotod ja dokumendid.[9] Nördinud d'Hérelle lahkus Gruusiast ega pöördunud enam kunagi tagasi.

Instituut jäi aga Thbilisisse alles ja jätkas peagi tööd. 1940. aastatel hakati seal uudse tootena valmistama faagipreparaate gangreeni raviks. Parimatel aegadel töötas instituudis ligi 800 inimest ja nädalas toodeti mitu tonni terapeutilisi faagipreparaate kümnete patogeenide vastu. Instituut varustas NSV Liidu haiglaid faagidega kõikvõimalike komplikatsioonide puhuks (Sulakvelidze jt 2001). Samuti säilitati Thbilisis maailma suurimat faagivariantide kollektsiooni. NSV Liidu liidrid hindasid faagiuurijate tööd kõrgelt ja hoolitsesid selle eest, et instituudil oleks olemas kõik vajalikud töövahendid. Faagipreparaate toodeti kõikvõimalikul kujul, et neid saaks kasutada igas olukorras. Saada-

[9] Ebasoosingusse sattumise tegeliku põhjuse kohta on levinud ka teine versioon: Eliava kolleegid on oletanud, et Beria pidas Eliavat konkurendiks ühe instituudis töötanud naise poolehoiu võitmisel (Chanishvili 2012).

val olid faage sisaldavad vedelikud, tabletid, kreemid, aerosoolid, klistiirid ja tampoonid (Kutateladze, Adamia 2010). Eriti sageli kasutati faage düsenteeria, tüüfuse, mädanike, põletuste, haavade ja põletike ravis. Peale Thbilisi paiknesid faagitehased veel Almatõs, Moskvas, Volgogradis (tollal muidugi Stalingrad), Sverdlovskis ja mujalgi. Üks suurimaid faagipreparaatide tarbijaid oli Nõukogude armee.

Suur osa NSV Liidu faagiuuringutest kujutas endast riigisaladust, sest neid tehti sõjalistel eesmärkidel. Idabloki teadlased kirjutasid sadu artikleid faagide kasutamisest inimteraapias, kuid enamik neist olid vene-, gruusia- või poolakeelsed. Ülejäänud maailmale jäid need mõistetamatuks ja sageli ka kättesaamatuks. Tagajärjeks oli infosulg ja üldlevinud seisukoht, et NSV Liidus ja Ida-Euroopas tehtud uuringutel on vaid tagasihoidlik teaduslik väärtus. NSV Liidus valmistatud faagipreparaadid olid küll läbinud kliinilised katsetused, kuid neid reguleerinud normid olid rahvusvaheliselt heakskiidetud põhimõtetest üsna erinevad. Tänapäevase mõõdupuu järgi võib ette heita, et paljudes NSV Liidu eksperimentides puudusid kontrollkatsed, või vähemalt on info nende kohta ebapiisav. Tavaline viga oli platseeboga töödeldud kontrollrühma puudumine. Siiski leidub ka selliseid uurimusi, kus faagiravi saanud patsiente kõrvutatakse platseebot või antibiootikume saanud kontrollrühmaga (Sulakvelidze 2005).

Antibiootikumid olid esialgu kallid, faagid seevastu väga odavad. Kuid NSV Liidus jäid faagid tervishoiusüsteemi standardseks osaks isegi veel 1960.–1970. aastatel, mil hinnad olid alanenud ja läänes valitses antibiootikumide kuldajastu. Paljudes NSV Liidu kliinikutes kasutati faagipreparaate kõrvuti antibiootikumidega. Üksikutes linnades, näiteks Togliattis, kasutasid arstid antibiootikume harva ning enamasti eelistati faagiteraapiat (Hausler 2006).

Alates 1990. aastast kannab Thbilisi uurimisasutus Eliava instituudi nime. Pärast Gruusia iseseisvumist 1991. aastal toodeti seal faagipreparaate väiksemas koguses ja eelkõige siseturule. Kuid sõjaväe huvi faagiteraapia vastu ei lakanud ka pärast NSV Liidu kokkuvarisemist. Abhaasia 1992.–1993. a sõjas varustati Gruusia sõdureid aerosoolipudelitega, mis sisaldasid faage

viie patogeense bakteri vastu. Faagiteraapia oli tähtsal kohal ka 2008. a Gruusia sõjas (Abedon jt 2011). Praegu külastab instituuti iga päev 50–60 patsienti, kellest enamiku puhul pole antibiootikumiravi tulemusi andnud.[10]

NSV Liidus kasutati faage aktiivselt profülaktilisel eesmärgil piirkondades, kus valitses suur nakkuste tekke- ja levikuoht, näiteks lasteaedades ja koolides. 1930. aastatel manustati Ida-Ukrainas tuhandetele inimestele faage düsenteeria leviku ennetamiseks. Tulemused osutusid heaks ja nõukogude meditsiiniametnikud soovitasid hakata elanikkonda korrapäraselt "faagitama" (Krestnikova 1947). On teada, et kui 1958. aastal puhkes Ida-Pakistanis kooleraepideemia, andsid nõukogude arstid faagipreparaate tihedalt asustatud piirkondades umbes 30 000 elanikule. Kooleranähte nendes piirkodades epideemia ajal ei täheldatud. Profülaktiline kuur faagidega viidi 1960. aastal läbi ka Afganistanis, kus samuti valitses suur kooleraoht. Seekord said faage umbes 270 000 elanikku (Sayamov 1963).

1963.–1964. aastal korraldati Thbilisis suuremahuline eksperiment faagide profülaktiliste omaduste uurimiseks. Katses osales kokku 30 769 last vanuses kuus kuud kuni seitse aastat. Linn jagati sektoriteks, kus ühel pool tänavat elanud 17 044 last said seitsme päeva jooksul suu kaudu šigellabakterivastast faagi ja teisel tänavapoolel elanud 13 725 last platseebot. Lapsi jälgiti 109 päeva jooksul ja leiti, et platseebot saanud rühmas esines düsenteeriajuhtumeid 3,8 korda rohkem (Babalova jt 1968). Uuringuid tehti ka teistes NSV Liidu vabariikides, sealhulgas Ukrainas, Valgevenes ja Azerbaidžaanis. Need näitasid, et faagiteraapia annab positiivseid tulemusi tsüstilise fibroosi, hingamisteede-, silma- ja kuseteedenakkuste ning mitme muu terviserikke korral. Märkimisväärne osa nõukogude aja faagiteraapia katsetest leiab kajastamist 2009. aastal ilmunud ingliskeelses Eliava instituudi monograafias (Chanishvili 2009). Täispikad tõlgitud artiklid võimaldavad lääne teadlastel paremini mõista faagiteraapia võimalusi ja piiranguid.

[10] Vt http://www.eliava-institute.org.

Eliava instituudi kõrval töötab Ida-Euroopas teisigi faagide uurimise asutusi. Poolas Wrocławis asutati 1952. aastal Hirszfeldi Immunoloogia ja Eksperimentaalse Teraapia Instituut, kus on nüüdseks ravitud tuhandeid patsiente. Poola kogemus on lääne teadlastele olulise väärtusega, sest 1980. aastatel esitas Wrocławi instituut seitse korralikult dokumenteeritud ingliskeelset aruannet. Nendest selgub, et aastatel 1981–1986 rakendati instituudis faagiteraapiat 518 patsiendi ravis (vanuses üks nädal kuni 86 aastat), sest antibiootikumiravi polnud neil tulemusi andnud. Enamasti oli tegu ravimiresistentsete krooniliste infektsioonidega. Enne ravi alustamist tehti kindlaks patogeeni liik ja valiti sobiv faag kollektsioonist, mis sisaldas 250 bakteriofaagi. Olenevalt olukorrast manustati faage suu kaudu, määriti nahale või kasutati silma-, nina- või kõrvatilkadena. Ravi kestis 1–16 nädalat ja 92%-l juhtudest saadi positiivne tulemus (Slopek jt 1987). Wrocławi instituut pakub ka praegu faagiteraapiateenust ning on ainuke omataoline Euroopa Liidus.[11]

FAAGITERAAPIA RENESSANSS

Väike rühm lääne teadlasi jätkas faagiteraapia võimaluste uurimist ka antibiootikumide kuldajastul. 1959. aastal anti USAs kasutusluba firma Delmont toodetud faagipreparaadile, mis oli mõeldud stafülokokkide põhjustatud nakkuste raviks. Preparaadi katsetamine andis häid tulemusi: 80% patsientidest paranes täiesti ja ainult 2% seisund jäi muutumatuks (Salmon, Symonds 1963). Sellest hoolimata liigitas USA toidu- ja ravimiamet preparaadi ohtlike või ebatõhusate bioloogiliste toodete kategooriasse ning selle kasutamine inimteraapias tuli lõpetada.

Viimase 20 aasta jooksul on lääne teadusajakirjades ilmunud ohtralt artikleid, mis julgustavad faagipreparaate arendama ja katsetama. Midagi käegakatsutavat on selles vallas siiski vähe tehtud. Väikestel firmadel napib sageli uuringuteks raha, suured kompaniid pole aga esialgu ilmutanud soovi traditsiooniliselt ravimiarenduse suunalt kõrvale kalduda.

[11] Vt https://www.iitd.pan.wroc.pl/en.

Kõige rohkem takistab faagipreparaatide arendamist vajalike õigusaktide puudumine ning nõue korraldada suuremahulised ja kallid kliinilised katsed. Selleks et preparaadid püsiksid efektiivsed, on mõistlik nende koostisse kuuluvad faagid aeg-ajalt uute ja tõhusamatega asendada, kuid praegused õigusaktid nõuavad, et pärast iga muudatust preparaadis tuleb korraldada uued kliinilised katsed, mis neelavad aega ja raha. Faagid ei sarnane klassikaliste ravimitega ja nendega seotud temaatika tekitab juriidilisi probleeme. Näiteks pole praegu teada, kas faage peaks käsitama biopreparaadina (Euroopa Parlamendi ja nõukogu direktiiv 2001/83/EÜ) või kõrgtehnoloogilise ravimina (Euroopa Parlamendi ja nõukogu direktiiv 2003/63/EÜ). Biopreparaadi puhul tuleks iga preparaadis (faagikokteilis) kasutatava faagi kohta teha eraldi kliinilised katsetused. Kõrgtehnoloogilise ravimi puhul lubab õigusakt teatud juhtudel tavapärastest kliinilistest katsetustest loobuda.

Ravimifirmades tekitavad kõhklusi ka intellektuaalse omandi õigusega seotud küsimused. Ravimite väljatöötamine ja turule toomine maksab sadu miljoneid eurosid, mistõttu firmad soovivad oma tooteid patentidega kaitsta. Kuna faagide patenteerimine on keeruline või isegi võimatu, ei taha ravimifirmad faagipreparaatide arendamisse investeerida. Barjääri murdmisele aitaksid kaasa lisauuringud akadeemilistes laborites, kuid esialgu ei kiirusta teadusuuringuid rahastavad fondid faagiteraapiauuringuid toetama (Sulakvelidze 2005).

Terapeutilised faagid võivad olla võimas relv võitluses bakteritega, kellest on raske teisiti vabaneda. Samas märkas juba Félix d'Hérelle, et bakterid võivad muutuda resistentseks ka faagide suhtes. Siiski on resistentsuse mehhanismid faagide ja antibiootikumide puhul erinevad ja faagide suhtes tekib resistentsus väiksema tõenäosusega (Fenton jt 2010). Resistentsuse tekkimise ohu vähendamiseks soovitatakse kasutada mitmest faagist kombineeritud "kokteile", sest bakter ei suuda lühikese ajaga mitme faagi vastu resistentseks muutuda. Resistentsuse taset tuleb pidavalt jälgida ja vajaduse korral faagipreparaate täiustada või muuta. Vanade faagide asendamine uute ja tõhusamatega oli idabloki riikides tavaline praktika. USAs oleks see praegu välistatud, sest iga

muutus preparaadis vajaks uusi kliinilisi katsetusi ja ametiasutuste heakskiitu. Tasub märkida, et uue antibiootikumi väljatöötamine nõuab aastaid, kuid uue faagivormi selekteerimine kestab vaid mõne päeva või nädala.

Faagide rakendamisel meditsiinis on kaks võimalikku varianti: 1) klassikaline faagiteraapia, s.t faagide otsene kasutamine, ja 2) faagide toodetud ensüümide kasutamine. Ensüümidest pakuvad kõige rohkem huvi endolüsiinid, mida faagid kasutavad bakterite rakuseina lagundamiseks. Faagid on unikaalsed "farmaatsiatooted", sest nad on võimelised iseennast paljundama. Pealegi paljunevad nad seal, kus neid kõige rohkem vajatakse: otse nakkuskoldes. Paljunemise tulemusena suureneb faagide arv ja ühtlasi nende tõhusus. Niipea kui haigustekitaja on kõrvaldatud, hävitab faagid organismi immuunsüsteem. Aastakümnetepikkune praktika ei ole tuvastanud, et faagiteraapia põhjustaks patsientidel tervisehäireid (Chanisvili 2009; Slopek jt 1987). Seevastu antibiootikumidel võib olla hulk soovimatuid kõrvaltoimeid. Laia toimespektriga antibiootikumid pärsivad kõigi bakterite elutegevust ja häirivad ka soolestiku normaalse mikrobioomi[12] toimimist. Faagid ei riku normaalset mikrobioomi, sest nad nakatavad ainult kindlat bakteriliiki.

Tõenäoliselt ei hakka faagipreparaadid antibiootikume asendama, vaid pigem täiendama. 1960. aastatel tehti Pakistanis Maailma Terviseorganisatsiooni rahastusel katseid NSV Liidus toodetud kooleravastaste faagidega ja leiti, et nende tõhusus on võrreldav antibiootikumide omaga (Monsur jt 1970). Mõned uuringud on näidanud, et parima tulemuse annab kombinatoorne ravi, kus kasutatakse korraga nii faage kui ka antibiootikume. Arvatakse, et antibiootikumid kiirendavad bakterite lüüsumist ja aitavad seega kaasa faagide kiiremale levikule (Kutateladze, Adamia 2010).

2009. a korraldati Belgias esimesed tänapäeva nõuetele vastavad inimkatsed faagipreparaadiga (Merabishvili jt 2009). Praegu uuritakse USAs ja Euroopa Liidus, kuidas mõjuvad inimestele mitmest faagiliigist koosnevad kokteilid Phagoburn ja Ampli-

[12]Mikrobioom ehk mikrofloora on taimede ja loomade peal ja sees elavate mikroorganismide kogum.

Phage, mida loodetakse kasutada mitmesuguste nahainfektsioonide puhul. Mitme lääneriigi ametiasutused on teatud faagipreparaatide kasutamise juba heaks kiitnud. USA firma Omnilytics toodab keskkonnasõbralikku faagidel põhinevat kaitsevahendit tomateid kahjustavate mikroobide tõrjeks. Faagiprodukte ListShield ja Listex P100 on lubatud kasutada lihatoodete, mereandide ja juustude töötlemiseks enne turustamist, et takistada toidumürgitust põhjustava bakteri *Listeria monocytogenes* levikut. Hollandi biotehnoloogiafirma Micreos toodab endolüsiinidel põhinevat ravimit Staphefekt, mida kasutatakse ravimiresistentsete stafülokokkide põhjustatud nahainfektsioonide raviks. Gruusias, Venemaal ja Poolas on faagiteraapia ja faagipreparaadid laialdaselt kättesaadavad. Venemaa suurimate ravimifirmade hulka kuuluv Microgen toodab suur valikut faagipreparaate, mida võib osta apteekidest või internetipoodidest.[13]

KOKKUVÕTTEKS

Faagiteraapia ajalugu on näinud küünilisust ja optimismi, edu ja läbikukkumisi. Antibiootikumide-eelsel ajajärgul tekitas faagide avastamine suurt entusiasmi. Nende võimalik kasutamine inimeste ravimisel tekitas suuri ootusi. Paraku jooksid varasemad faagiteraapiauuringud mitmesugustel põhjustel ummikusse. Viimasel ajal on lääne teadlaste huvi faagiteraapia vastu järsult kasvanud. Toimuvad arutelud faagidel põhinevate ravi- ja profülaktikavõimaluste üle. Paljud teadlased usuvad, et faagiteraapial on suur tulevik ja et peagi hakatakse faage või nende toodetud ensüüme kasutama olukordades, kus antibiootikumid ei anna soovitud tulemusi.

[13] Vt http://www.microgen.ru/en/products/bakteriofagi.

Kirjandus

Abedon, S. T., S. J. Kuhl, B. G. Blasdel, E. M. Kutter 2011. Phage treatment of human infections. — *Bacteriophage*, Vol. 1, pp. 66–85

Ackermann, H. W. 2011. The first phage electron micrographs. — *Bacteriophage*, Vol. 1, pp. 225–227

Ackermann, H. W., D. Prangishvili 2012. Prokaryote viruses studied by electron microscopy. — *Archives of Virology*, Vol. 157, pp. 1843–1849

Allas, Ü. 2016. Kas antibiootikumide ajastu on lõppemas? — *Akadeemia*, nr 5, lk 813–846

Allas, Ü., T. Tenson 2017. Antimikroobsed ained 21. sajandi hakul. — *Horisont*, nr 2, lk 14–19

Babalova 1968 = Бабалова Е. Г., Катсиладзе К. Т., Сакварелидзе, Л. А., Имнаишвили, Н. С., Шарашидзе, Т. Г., Бадашвили, В. А., Кикнадзе, Г. П., Мейпариани, А. Н., Гендзэадзе, Н. Д., Мачавариани, Е. В., Гогоберидзе, К. Л., Гозалов, Е. И., Деканосидзе, Н. Г. Профилактические дозы сухого дизентерийного бактериофага. — *Журнал микробиологии, эпидемиологии и иммунобиологии*, Т. 45, № 2, с. 143–145

Bordet, J., M. Ciuca 1920. Le bactériophage de d'Hérelle, sa production et son interprétation. — *Comptes rendus de la Société de biologie*, T. 83, p. 1296–1298

Bordet, J., M. Ciuca 1921. Remarques sur l'historique des recherches concernant la lyse microbienne transmissible. — *Comptes rendus de la Société de biologie*, T. 84, p. 745–747

Bruynoghe, R., J. Maisin 1921. Essais de thérapeutique au moyen du bactériophage. — *Comptes rendus de la Société de biologie*, T. 85, p. 1120–1121

Chanishvili, N. 2009. *A Literature Review of the Practical Application of Bacteriophage Research*. Tbilisi: Eliava Institute of Bacteriophages, Microbiology and Virology

Chanishvili, N. 2012. Phage therapy: History from Twort and d'Hérelle through Soviet experience to current approaches. — *Advances in Virus Research*, Vol. 83, pp. 3–40

Comeau, A. M., G. F. Hatfull, H. M. Krisch, D. Lindell, N. H. Mann, D. Prangishvili 2008. Exploring the prokaryotic virosphere. — *Research in Microbiology*, Vol. 159, pp. 306–313

Czaplewski, L., R. Bax, M. Clokie, M. Dawson, H. Fairhead, V. A. Fischetti, S. Foster,

B. F. Gilmore, R. E. Hancock, D. Harper, I. R. Henderson, K. Hilpert, B. V. Jones, A. Kadioglu, D. Knowles, S. Olafsdottir, D. Payne, S. Projan, S. Shaunak, J. Silverman, C. M. Thomas, T. J. Trust, P. Warn, J. H. Rex 2016. Alternatives to antibiotics — a pipeline portfolio review. — *The Lancet Infectious Diseases*, Vol. 16, pp. 239–251

Debattista, J. 2004. Phage therapy: Where East meets West. — *Expert Review of Anti-infective Therapy*, Vol. 2, pp. 815–819

Dublanchet, A., S. Bourne 2007. The epic of phage therapy. — *Canadian Journal of Infectious Diseases and Medical Microbiology*, Vol. 18, pp. 15–18

Eaton, M. D., S. Bayne-Jones 1934. Bacteriophage therapy: Review of the principles and results of the use of bacteriophage in the treatment of infections. — *Journal of the American Medical Association*, Vol. 23, pp. 1769–1939

Fenton, M., P. Ross, O. McAuliffe, J. O'Mahony, A. Coffey 2010. Recombinant bacteriophage lysins as antibacterials. — *Bioengineered Bugs*, Vol. 1, pp. 9–16

Gamaleya, N. F. 1898. Bacteriolysins-ferments destroying bacteria. — *Russian Archives of Pathology, Clinical Medicine and Bacteriology*, Vol. 6, pp. 607–613

Gratia, A. 1922. Concerning the theories of the so-called bacteriophage. — *British Medical Journal*, Vol. 2, pp. 296–297

Hankin, M. E. 1896. The bactericidal action of the waters of the Jamuna and Ganges rivers on Cholera microbes. — *Annales de l'Institut Pasteur*, Vol. 10, pp. 511–523

Hausler, T. 2006. *Viruses vs Superbugs: A Solution to the Antibiotics Crisis?* Palgrave Macmillan

D'Herelle, F. 1911. Sur une épizootie de nature bactérienne sévissant sur les sauterelles au Mexique. — *Comptes rendus de l'Académie des Sciences*, T. 152, p. 1413–1415

D'Herelle, F. 1915. La campagne contre les sauterelles en Tunisie en 1915. — *Bulletin de la Société de Pathologie exotique*, T. 8, p. 629–633

D'Herelle, F. 1916. Contribution à l'étude de la dysentérie: Nouveaux bacilles dysentériques, pathogènes pour les animaux d'expérience. — *Bulletin de l'Académie de Médecine*, T. 76, p. 425–428

D'Herelle, F. 1917. Sur un microbe invisible antagoniste des bacilles dysentérique. — *Comptes rendus de l'Académie des Sciences*, T. 165, p. 373–375

D ' H é r e l l e, F. 1919. Sur une épizootie de typhose aviaire. — *Comptes rendus de l'Académie des Sciences*, T. 169, p. 817–819

D ' H é r e l l e, F. 1924. *Immunity in Natural Infectious Diseases*. Baltimore: Williams & Wilkins

D ' H é r e l l e, F. 1926. *The Bacteriophage and its Behavior*. Baltimore: Williams & Wilkins Company

D ' H é r e l l e, F. 1946. *L'étude d'une maladie: le choléra, maladie à paradoxes*. Lausanne: Rouge

D ' H é r e l l e, F. 1949. The bacteriophage. — *Science News*, Vol. 14, pp. 44–59

H o, K. 2001. Bacteriophage therapy for bacterial infections: Rekindling a memory from the pre-antibiotics era. — *Perspectives in Biology and Medicine*, Vol. 44, pp. 1–16

K a b e s h i m a, M. 1920. Sur le ferment d'immunité bactériolysant. — *Comptes rendus de la Société de biologie*, T. 83, p. 471–478

K e e n, E. C. 2012. Félix d'Hérelle and our microbial future. — *Future Microbiology*, Vol. 7, pp. 1337–1339

K o k i n 1941 = Кокин, Г. А. Применение бактериофагов в хирургии. — *Советская медицина*, № 9, с. 15–18

K r e s t o v n i k o v a 1947 = Крестовникова, В. А. Фаготерапия и фагопрофилактика и их обоснование в работах советских исследователей. — *Журнал микробиологии, эпидемиологии и иммунобиологии*, № 11, с. 56–65

K r u e g e r, A. P., E. J. S c r i b n e r 1941. Bacteriophage therapy. II. The bacteriophage: Its nature and its therapeutic use. — *Journal of the American Medical Association*, Vol. 19, pp. 2160–2277

K u c h m e n t, A. 2011. *The Forgotten Cure: The Past and Future of Phage Therapy*. Springer Science & Business Media

K u t a t e l a d z e, M., R. A d a m i a 2010. Bacteriophages as potential new therapeutics to replace or supplement antibiotics. — *Trends in Biotechnology*, Vol. 28, pp. 591–595

K u t t e r, E., A. S u l a k v e l i d z e 2004. *Bacteriophages: Biology and Applications*. Boca Raton: CRC Press

L e v a d i t i, C., P. B o n é t - M a u r y 1942. Les ultravirus considérés à travers le microscope électronique. — *La Presse médicale*, T. 17, p. 203–207

L u r i a, S. E., T. F. A n d e r s o n 1942. The identification and characterization of bacteriophages with the electron microscope. — *Proceedings of the National Academy of Sciences of the USA*, Vol. 28, pp. 127–130

Merabishvili, M., J. P. Pirnay, G. Verbeken, N. Chanishvili, M. Tediashvili, N. Lashkhi, T. Glonti, V. Krylov, J. Mast, L. van Parys, R. Lavigne, G. Volckaert, W. Mattheus, G. Verween, P. de Corte, T. Rose, S. Jennes, M. Zizi, D. de Vos, M. Vaneechoutte 2009. Quality-controlled small-scale production of a well-defined bacteriophage cocktail for use in human clinical trials. — *PLoS One*, Vol. 4, e4944

Monsur, K. A., M. A. Rahman, F. Huq, M. N. Islam, R. S. Northrup, N. Hirschhorn 1970. Effect of massive doses of bacteriophage on excretion of vibrios, duration of diarrhoea and output of stools in acute cases of cholera. — *Bulletin of the World Health Organization*, Vol. 42, pp. 723–732

Morton, H. E., F. B. Engley 1945. Dysentery bacteriophage. — *Journal of the American Medical Association*, Vol. 127, pp. 584–591

Muller, H. J. 1922. Variation due to change in the individual genes. — *The American Naturalist*, Vol. 56, pp. 32–50

Northrop, J. H. 1939. *Crystalline Enzymes: The Chemistry of Pepsin, Trypsin, and Bacteriophage*. New York: Columbia University Press

Pfankuch, E., G. A. Kausche 1940. Isolierung und übermikroskopische Abbildung eines Bakteriophagen. — *Naturwissenschaften*, B. 28, S. 46

Rahman, A. 2014. *Frontiers in Clinical Drug Research*. Vol. 1. *Anti Infectives*. Bentham Science Publishers

Rohwer, F. 2003. Global phage diversity. — *Cell*, Vol. 113, p. 141

Ruska, H. 1940. Über die Sichtbarmachung der bakteriophagen Lyse im Übermikroskop. — *Naturwissenschaften*, B. 28, S. 45–46

Salmon, G. G., M. Symonds 1963. Staphage lysate therapy in chronic staphylococcal infections. — *Journal of the Medical Society of New Jersey*, Vol. 60, pp. 188–193

Sayamov, R. M. 1963. Treatment and prophylaxis of cholera with bacteriophage. — *Bulletin of the World Health Organization*, Vol. 28, pp. 361–367

Schlesinger, M. 1934. Zur Frage der chemischen Zusammensetzung des Bakteriophagen. — *Biochemische Zeitschrift*, B. 273, S. 306–311

Sharma, S., S. Chatterjee, S. Datta, R. Prasad, D. Dubey, R. K. Prasad, M. G. Vairale 2017. Bacteriophages and its applications: An overview. — *Folia Microbiologica*, Vol. 62, pp. 17–55

S l o p e k, S., B. W e b e r - D a b r o w s k a, M. D a b r o w s k i, A. K u c h a r e w i c z - K r u k o w s k a 1987. Results of bacteriophage treatment of suppurative bacterial infections in the years 1981–1986. — *Archivum Immunologiae et Therapiae Experimentalis*, Vol. 35, pp. 569–583

S t a n t o n, T. B. 2013. A call for antibiotic alternatives research. — *Trends in Microbiology*, Vol. 21, pp. 111–113

S t e n t, G. S. 1963. *Molecular Biology of Bacterial Viruses*. San Francisco: W. H. Freeman and Company

S u l a k v e l i d z e, A. 2005. Phage therapy: An attractive option for dealing with antibiotic-resistant bacterial infections. — *Drug Discovery Today*, Vol. 10, pp. 807–809

S u l a k v e l i d z e, A., Z. A l a v i d z e, J. G. M o r r i s 2001. Bacteriophage therapy. — *Antimicrobial Agents and Chemotherapy*, Vol. 45, pp. 649–659

S u m m e r s, W. C. 1993. Plague and cholera in India: The bacteriophage inquiry of 1928–1936. — *Journal of the History of Medicine and Allied Sciences*, Vol. 48, pp. 275–301

S u m m e r s, W. C. 1999. *Félix d'Hérelle and the Origins of Molecular Biology*. New Haven: Yale University Press

S u m m e r s, W. C. 2001. Bacteriophage therapy. — *Annual Review of Microbiology*, Vol. 55, pp. 437–451

S u m m e r s, W. C. 2012. The strange history of phage therapy. — *Bacteriophage*, Vol. 2, pp. 130–133

T w o r t, F. W. 1915. An investigation on the nature of ultramicroscopic viruses. — *The Lancet*, Vol. 186, pp. 1241–1243

T w o r t, F. W. 1922. The bacteriophage: The breaking down of bacteria by associated filterpassing lysins. — *British Medical Journal*, Vol. 2, pp. 293–296

T w o r t, F. W. 1949. The discovery of the bacteriophage. — *Science News*, Vol. 14, pp. 33–34

W e i n b a u e r, M. G. 2004. Ecology of prokaryotic viruses. — *FEMS Microbiology Reviews*, Vol. 28, pp. 127–181

ÜLAR ALLAS (1977) on lõpetanud Tartu Ülikooli loodus- ja tehnoloogiateaduskonna bioloogia erialal (2000), saanud samas magistrikraadi molekulaarbioloogia erialal (2002) ja kaitsnud doktoriväitekirja biomeditsiini tehnoloogia erialal (2017). Praegu TÜ Tehnoloogiainstituudi teadur. *Akadeemias* on talt varem ilmunud artikkel "Kas antibiootikumide ajastu on lõppemas?" (2016, nr 5, lk 813–846; nr 6, lk 1049–1085).

ERIPLANEERING

Toomas Kiho

meie
väärindame eesti puidu
võõrandame eesti metsa
võõristatud eesti elanikel
võõrindame eesti lõhnahäire
võõrastatud eesti tselluloosi
vääristame eesti rafinaadiks
meie
väärastame eesti

INGMAR JÄRVE. Karlova (2014, linoollõige)

“KAHEST ASJAST OLENEB MEIE RIIGI SAATUS — NEED ON RAHU JA TÖÖ”: EESTI VABARIIGI 5. AASTAPÄEVAKS 1923

Eesti Vabariigi 5. aastapäevaks 1923

A.[1]

ISESEISVUSE VÄLISKUJULINE ARENEMINE

1917. aasta märtsirevolutsiooni keerus ei kaotanud meie rahvas ega rahvajuhid tasakaalu, vaid revolutsiooni algupäivil oli kõigil Eesti rahva liikmeil selge, kuhu m e i e tüürima peame hakkama. Kuigi riikliku iseseisvuse mõte sel korral veel udus ja kaugete lootuste tähe all hõljus, olid 1 ä h e m a d sihid ometi selged ja nende saavutamiseks asuti kohe tööle. Ei kestnud kaua, kui meie poliitikategelaste ühemeelseil sammel juba tagajärjed käes olid. 1917. aasta märtsi 30-al kinnitati Vene ajutise

---

Koostanud Mart Orav. — Tekstides on parandatud ilmsed trükivead ning tehtud väiksemaid ortograafiaparandusi. Vt ka ““Tõsine on kogu meie aeg…”: Eesti Vabariigi 1. aastapäevaks 1919”. — *Akadeemia* 2018, nr 1, lk 3–34; ““Õnn kaasa, vaba Eesti!”: Eesti Vabariigi 2. aastapäevaks 1920”. — Samas, nr 2, lk 261–284; ““Nüüd elame riigina riikide peres”: Eesti Vabariigi 3. aastapäevaks 1921”. — Samas, nr 3, lk 431–463; ““Kogu meie rahva elu on kui kevadel paisuv maapind…”: Eesti Vabariigi 4. aastapäevaks 1922”. — Samas, nr 4, lk 623–646.

[1] Avamata nimemärk. *Siin ja edaspidi koostaja kommentaarid.*

valitsuse poolt E e s t i M a a n õ u k o g u kui Eesti rahva kõrgema omavalitsuslise kogu põhiseadus.[2] Selle asutuse loomisega võitis Eesti omale laiapiirilise omavalitsuse õiguse, pannes põhja esimesele Eesti r a h v a e s i t u s e l e.

Maanõukogu ehk Maapäev omandas meie poliitilises arenemises erilise tähenduse: temast võrsus esimene Eesti kõrgem riiklik võim, temast sündis Eesti valitsus, tema kaudu juhiti maa ja rahva saatust kuni Eesti Asutava Koguni, tema nimel sõitis välismaile meie esimene välissaatkond — Eestile iseseisvuse tu[n]nistust tooma.

Maanõukogu astus kokku 1. juulil 1917.[3] Samal ajal oli koos ka ülemaaline rahvategelaste kongress — r a h v u s k o n g r e s s, kus ühemeelselt peegeldus meie rahva tõsine soov — rahus ja o m a tahtmise järele oma saatust juhtima hakata. Juunis 1917 peetud esimene E e s t i s õ d u r i t e kongress oli järgnevale rahvuskongressile ja kokkuastuvale Maanõukogule kui mitte rohkem, siis kõlbliseks toeks, et meie püüetel t õ s i t a g a peab olema.

Novembris 1917 pidi Maanõukogu laiali minema enamlaste vägivaldsel survel, kuid, tundes oma kõrget kohust maa ja rahva ees, kuulutas Maanõukogu end 15. n o v e m b r i l 1917[4] ainsaks k õ r g e m a k s v õ i m u k s E e s t i s. See oli esimene tunnistus Eesti r i i k l i k u iseseisvuse sihis, selle tunnistusega lahkus meie rahvas Vene riigi võimu alt. 24. v e e b r u a r i l 1918, päev enne Saksa okkupatsiooni-vägede Tallinna jõudmist, kuulutas Maanõukogu E e s t i r i i g i i s e s e i s v a k s v a b a r i i g i k s. See akt on meie iseseisvuse vormilikuks nurgakiviks. 24. veebruari manifesti kuulutamisest loeme meie oma iseseisvuse algpäeva.

Kuigi uus surve, kuid sirgu jäi meie rahvus ja uskus oma sihtide lõpuli[k]ku võidusse.

Juba m a i k u u s 1918 tulid välismailt lootustäratavad ja rõõmsad teated: meie välissaadikute agaral tegevusel ja rängal tööl oli tagajärgi — Inglise, Prantsuse ja Itaalia valitsused tunnistasid Eesti Maanõukogu kui tegelikult — *de facto* — iseseisvat kõrgemat võimu Eestis.

---

[2]Ukj 12. aprillil 1917, mil Venemaa Ajutine Valitsus kinnitas määruse "Eestimaa kubermangu administratiivse juhtimise ja kohaliku omavalitsuse ajutise korra kohta". Eesti ala muudeti rahvuskubermanguks eesotsas kubermangukomissar Jaan Poskaga, kelle juurde nõuandva organina loodi Eestimaa Kubermangu Ajutine Maanõukogu.

[3]Ukj 14. juulil 1917.

[4]Ukj 28. novembril 1917.

Saksa revolutsiooni lahtipuhkemine avas meile võimaluse n o - v e m b r i s 1918 o m a valitsust Eesti riigi tüürile seada ja sest saadik — 11. novembrist 1918 — juhib juba tegelikult meie rahva saatust oma riigivõim.

Hiigla-sõja pingutused ei jõudnud murda meie jõudu, ohvrite hulk ja tahtmine põlvepikkuse poisikeseni vastu panna, et oma vabadust ja maad kaitsta, aiva kinnitasid usku lõpulikku rahvuslikku iseseisvusesse.

23. a p r i l l i l 1919 astus kokku maa kõrgem peremees — A s u - t a v K o g u. See terve Eesti rahva täisõiguslik kõrgem võim kinnitas ainult seda, mis tegelikult juba olemas.

Rahutegemine Venemaaga 2. veebruaril 1920 tõi Eestile Venemaa poolt *de jure* tunnistuse. Samal ajal tunnistas meid *de jure* ka Soome vabariik. Rahutegemine Venemaaga tunnistas, et Eesti riik iseseisvalt ja julgelt tegutseda tahab ja et Eesti rahva poliitiline küpsus käegakatsutav tõsiasi on.

Sõjale järgnev sisemine ülesehitamine, majandusliku elu korraldamine ja kindel poliitiline kurss ühes riigi sisemise rahuga oli tõenduseks, et meie oma jalgel seista võime ja et meie teiste kultuuriliste riikidega sammu pidada jõuame. Ei olnud kahtlust, et meid teiste sekka ühevääriliste vastu võetakse. Ja aasta edasi — 26. j a a n u a r i l 1921 tunnistatigi liitlaste ülemnõukogu poolt Eesti riik *de jure* iseseisvaks riigiks.

Sellega oli jää läbi murtud ja sellele suurriikide tunnistusele järgnesid otsekohe pea kõigi teiste riikide poolt Eestile samasugused tunnistused. Eesti võeti vastu iseseisvate riikide peresse. Eesti võeti vastu ka R a h v a s t e l i i t u,[5] Eestile avanesid suurejoonelised võimalused oma riikliku iseseisvuse kindlustamiseks ja täielikuks väljaarendamiseks. Läinud aastal — 26. juulil 1922[6] — järgnes ka ammu oodatud *de jure* tunnistamine A m e e r i k a Ühisriikide poolt. Selle ilmariigi otsus Eesti väikeriigi kohta oli kui lõpusõnaks kõigile varem mõeldule ja ka pandiks, et meie vabadust ega iseseisvust nii kergelt röövida ei lubata.

---

[5]Asutav Kogu oli valitsust volitanud Eesti liikmesust taotlema juba 15. aprillil 1920, taotluse edastas Eesti esindaja Suurbritannias Ants Piip Rahvasteliidu peasekretärile Eric Drummondile 19. aprillil 1920. Pärast Euroopa suurriikide suhtumise muutumist võttis Rahvasteliidu täiskogu Eesti, Läti ja Leedu liidu liikmeks 22. septembril 1921. a. Eesti sai 36 poolthäält, Jugoslaavia ja Tšehhoslovakkia jäid erapooletuks.

[6]USA riigidepartemang tunnustas Eesti, Läti ja Leedu iseseisvust 28. juulil 1922. a.

Viiendal iseseisvuse aastapäeval võime uhkusega hüüda: m e i e v a e v o n v i l j a k a n n u d, m e i e v õ i d u d o n k i n n i t u s t l e i d n u d, m e i e t a h a m e i s e s e i s v a r a h v a u h k e n i m e v ä ä r i l i s t e k s j ä ä d a!

Postimees, nr 53, 24. (11.) II 1923, lk 7.

Endine õppur-sõdur.[7]

KAKS VÕRDLUST.
MÕNED READ ÜHEST UNUSTATUD ASJAOLUST
EESTI ISESEISVUSE VIIENDAL AASTAPÄEVAL

24. veebruar on päev, mil pühitsetakse üle maa meie vabariigi sündimispäeva, mil tuletatakse meelde neid aegu, kus Eesti rahvas astus teiste tsiviliseeritud rahvaste liiki iseseisva riigina; 24. veebruar on päev, mil ei saa meelde tuletamata jätta seda võitlust, mida eestlane pidas oma vabaduse ja rippumatuse eest, mil ei saa nimetamata jätta nende nimesid, kes ses võitluses ohvrid on toonud. Sel päeval on meil põhjus ülistada neid, kes suures vabadusevõitluses olid esimesed ja kes olid mahajääjatele ja kõhklejatele eeskujuks.

Olleski kaugel sellest, et Eesti vabadussõja õnnelikku käiku kirjutada a i n u l t üksikute asjaks, ei saa aga siiski mitte jätta arvesse võtmata neid teeneid, mis tublidel eeskujudel meie vabadussõja lahinguväljal oli. Need, kes läksid 1918. aasta sügisel roostetanud püssiloksiga õlal ja viieteistkümne padruniga taskus kodust välja, ja need, kes selleaegsete esimeste eestlaste ja punakaartlaste kokkupõrkamiste piirkonnas viibisid, n e e d teavad seda kõige paremini.

Sellest seisukohast välja minnes ongi vabariigi valitsus ja praegune riigikogu otsustanud kõigile kõrgematele sõjaväelastele ja mõnedele lihtsõduritele, kes vahvuse eest vabadusristi saanud, suurema või vähema summa näol rahalist tasu anda. Kõige suurem summa on 3 000 000 marka (vägede ülemjuhataja) ja kõige vähem 10 000 mk. (lihtsõdur-vabadusristikavaleer). Selleks kulub kokku 55 000 000 marka, millest kerge on välja rehkendada seda vahekorda, mis riigikogu on arvanud olevat kindrali ja liht-vabadussõduri teenete vahel...

Seaduse-eelnõu, millega need teened ja summad kindlaks määrati, läks mõne päevaga riigikogust kolm korda läbi[8] ja võib olla on nende

[7] Avamata nimemärk.

[8] "Vabadussõjast osavõtnud sõjaväelaste autasu-seadust" arutas Riigikogu I lugemisel 8. veebruaril 1923 (*I Riigikogu: IX istungjärk*: proto-

ridade lugedes juba ta "Riigi Teatajas" väljakuulutamise järele ka oma täielikku seaduslikku jõusse astunud. Kõik sünnib tõesti väga eeskujulikult ja kiirelt, nagu seda niisuguse küsimuse otsustamisel teisiti nõuda ei võigi. Seda kaheksat nummert nähes, millega meie riigi tänavuse eelarve väljaminekutesse 55 000 000 kirjutatakse, tuleb möödapeasematult meelde ka üks teine asjaolu. 1919. aastal veebruari kuul deklareeris tolleaegne ajutine valitsus, et kõik k o o l i õ p i l a s e d, kes vabadussõjast vabatahtlikult on osa võtnud, saavad riigi kulul prii kooli. Pärast seda ilmus "Riigi Teatajas" ka määrus riigi poolt õpeabinõude saamiseks.[9] See asi kuulutati niihästi valitsuse ringkondade kui ka seltskonna poolt auasjaks ning pärastine asutav kogu ja tolleaegne valitsus kinnitas seda ka omalt poolt.

Nüüd on sellest neli aastat mööda.

Ei asutav kogu, ei esimene riigikogu ega nendeaegsed valitsused ei ole võimaliku leidnud olevat l u b a d u s t täita. Vaheajal on enamjagu õppursõdureid juba ülikooli jõudnud, mõned üliõpilased ülikooli juba lõpetanudki, kuid õpeabinõude küsimus, mis on eriti äärmiselt terav just üliõpilastel, seisab endiselt ilusa ja muinasjutulise auasjana "Riigi Teataja" veergudel! Paaril viimasel aastal on üliõpilased ise palju kordi ühiselt pööranud ülikooli valitsuse kaudu haridusministeeriumi poole, et õpeabinõude lubamise kohta ometi tegelikke samme hakataks astuma, kuid asjata. Oli kord juttu mingist raamatukogust, mida sõdurüliõpilaste jaoks "õpeabinõuks" pidi asutatama. See kavatsus oleks aga äärmiselt ebapraktiline ja vähese tulutoovusega, nii et selle vastu ei ole mitte ainult üliõpilased, vaid ka ülikooli valitsus. Ka haridusministeerium ei olevat lõpuks selle poolt. Üliõpilaste poolt on esinetud soovi-

---

koll nr. 196, vg 696–707), II lugemisel 13. veebruaril (protokoll nr 197, vg 750–758) ja 14. veebruaril (protokoll nr 200, vg 883–885), III lugemine toimus ja seadus võeti vastu 15. veebruaril (protokoll nr 202, vg 1021–1025); hääled jagunesid 38 poolt ja 20 vastu. Muu hulgas määrati endisele ülemjuhatajale kindralleitnant Johan Laidonerile ja endisele ülemjuhataja staabiülemale kindralmajor Jaan Sootsile normaaltalud ja ühekordne toetusraha vastavalt 3 miljonit ja 1 miljonit marka.

[9] Ajutine Valitsus võttis 22. aprillil 1919 vastu määruse kooliõpilastele-sõduritele hariduse andmise kohta riigi kulul. Vt *Riigi Teataja*, nr 28–29, 30. IV 1919, nr 70, lk 225–226. Selles sätestati: "1. Kõik kooliõpilased, kes väeliinil sõjast osa võtnud, saavad autasuks prii kooli kuni kõrgema kooli lõpetamiseni. Märkus: Lõpuliku seaduse andmine selles asjas jääb Asutava Kogu hooleks. [---] 5. Tarvilikkude kooliraamatute ja õpeabinõude muretsemise asjus mainitud õpilastele lepivad kohalise linna või maanõukogu hoolekande ja hariduse osakonnad omavahel kokku."

avaldusega, et õpeabinõude muretsemiseks antaks kindlaksmääratud rahaline summa, mille eest võiks igaüks omale tarvilikke raamatuid jne. muretseda. Kui ma ei eksi, siis oli see ainult 4000 (loe: neli tuhat) marka aastas. Nüüd võidaks ehk arvata, et see riigile nii suuri väljaminekuid tekitab, et seda võimatu täita. Katsume käepärast olevate andmete najal seda vaadata.

Praegu õpib ülikoolis umbes 700 isikut, kel õigus oleks riigi käest õpeabinõusid saada. Võtame viis tuhat marka aastas, s.o. 500 $\times$ 700 = 3 500 000 marka kokku. Kui arvate, et iga üliõpilane keskmiselt viis aastad studeerib, siis kuluks selle "auvõla" tasumiseks, kui prii õperaha maha arvata, viie aasta jooksul 3 500 000 $\times$ 5 = 17 500 000 marka. Kui arvatakse, et 5000 mk. aastas üliõpilase kohta palju on, siis olgu võrdluseks öeldud, et eelarve järele valitsus ülikoolis ka igale mittesõdurile peab aastas läbisegi 20 000 marka juurde maksma (ka landeswehrlasele, kui ta Tartus õpib!), sest ainult õperaha ei kata kõiki kulusid. Mis puutub selle 5000 marga suurusesse, siis on see kaunis selge, kui teada on, et üks ainus raamat, prof. Trjutrumovi[10] Устав гражданского судопроизводства, maksab üksi ainult 3500 marka... Ja inimene ei ela üksipäinis ainult ühe raamatuga!

Meil ei olegi lõppude lõpuks tähtis vaielda arvude üle, vaid tähtis see arusaamine, mis mitte ainult selles, vaid ka muis küsimusis esimeste vabadussõdurite kohta juhtivates ringkondades mõõduandev. Meie riigikogu kommisjonid kirjutavad kerge käega eelarvesse tundmatute[le] väljaminekutele kümneid miljoneid juurde, kirjutavad juurde ka selle 55 miljoni, mida keegi enne ette näinud ei olnud, ei saa aga üles võtta kuidagi viisi 3 1/2 miljoni! Ei saa!! Jääb täiesti mõistmatuks, kas on võitnud siin see hirm, mis mõnes erakonnas kardab meie kõrgemate

[10]Igor Tjutrjumov (1865–1943 Narva-Jõesuu) oli Vene senati ülemprokurör 1906–1917, senaator 1914–1917, riiginõukogu liige 1915–1917, Peterburi Ülikooli eradotsent 1903–1917 ja professor 1917–1919, TÜ tsiviilõiguse ja -protsessi professor 1920–1935, eradotsent ja emeriitprofessor 1935–1938. Järgnevalt nimetatud teos: И. М. Тютрюмов (сост.). *Устав гражданского судопроизводства: (свод законов Т. XVI Ч. 1, изд. 1914 года): с законодательными мотивами, разъяснениями Правительствующего Сената и комментариями русских юристов, извлеченными из научных и практических трудов по гражданскому праву и судопроизводству (по 20 сентября 1922 года): в 2-х томах.* 5-е изд., испр. и доп. Рига: Книгоиздательство Давида Гликсмана, 1923. XVIII, 1368; XII, [1369]–2490, 104 lk.

ohvitseeride Daanimaale mineku ähvardusi, või see arusaamatus, mis arvab, et sellest 700 isamaa pojast, kes esimestena tuleliinile jooksid, ainustki ideelist isamaa armastajat eestlast ja tulevast seltskonnategelast ei saa, kelle vastu maksaks ausõna pidada ja kelle vaimustust hinnata.

Kas tõesti? — lubatagu täna ja homme küsida.

Kuid mitte ainult valitsuse ringkonnad ei jäta selle küsimuse vastamata, vaid ka ajakirjandus — seesama ajakirjandus, kes vabadussõja esimestel päevil kooliõpilaste-sõdurite vahvuse ülistamisega üksteise võidu oma veerge püüdis täita, seesama ajakirjandus, kellest suurem osa nüüd nende õigustatud nõudmisi ühegi tähega ei toeta, ja isegi tagasi lükkab kõik sellesarnased katsed ka väljastpoolt. Jookstakse selle asemel võitu mõne kindraliga, kes Venemaalt on tulnud ja Daanimaale ähvardab minna...

24. veebruaril aga olgu lubatud meilgi mitte tuletada meelde oma õigustusi i s a m a a vastu, vaid oma k o h u s t u s i, neid kohustusi, mida täites senine esimene sõdur ei jää ka tulevikus mitte viimseks. Praegu aga, kus me alles pühitseme iseseisvuse viiendat aastapäeva, peame ainult leppima tõotusega, et "õndsad on need, kel nälg ja janu on õiguse järele; sest nemad peavad täis saama..."

Sakala, nr 22, 23. II 1923, lk 2.[11]

T. H.[12]

TÖÖTAVATEL KIHTIDEL POLE PÕHJUST TÄNA RÕÕMUSTADA

Kätte jõudnud Eesti iseseisvuse viienda aastapäeva pühitsemise puhul on kodumaa tööliste ja palgateenijate hulkadel põhjust pilku heita möödunud aastatesse ja peatada olukorra juures, milles Eesti töölisteklass praegu viibib.

Kõigepealt tuleb ära märkida seda rasket pettumust, mis avaldub iga uue aastaga ikka teravamal kujul ja näitab töölistele, et meie riikline elu ja arenemine pole läinud selles sihis, kui töötavad kihid seda lootsid ja milleks nad oma tugeva käe riigi ülesehitamisetöö külgi panid.

Kui sagedasti on meele tuletatud tööliste teeneid vabariigi loomistöös. Töölised olid need, kes tõkestasid tööstusliste asutuste lagastamist

[11] Vt sel teemal ka: E.- V.-. "Autasu vabadussõja kangelastele!" — *Võrumaa*, nr 15, 24. II 1923, lk 1–2.

[12] Avamata nimemärk.

ja panid seisma vabriku sisseseadete evakueerimise enne sakslaste tulekut.

Niisamuti jäid okkupatsiooni lõpul mitmedki meie maa varanduse ja toiduainetega täidetud rongid välja saatmata ja mis kõige tähtsam: palgatöölised moodustasid suurema osa püssikandjatest, võitlesid meie riiklise iseseisvuse eest.

Nüüd on aga just töölisteklass see, kes elab üle raskeid aegu, kuna teised kihid, eeskätt igat tõugu sahkerdajad ja demokraatlist riigikorda ja mõtlemisviisi eitavad isikud endid laiutavad.

Töörahvas ei läinud välja riigi rajamisel misgisuguste eesõiguste ega ainelise tasu peale. Nad saatsid oma esitajad Asutavasse Kogusse ja nende suu läbi nõudsid, et Eestis tulevad läbi viia sotsiaalsed uuendused laias ulatuses ja igale kodanikule antagu vastavate seaduste maksmapanemisega inimväärilise elamisvõimalus.

Töörahval oli õigus nõuda lahedamaid elamistingimisi peale raskeid sõja-aastaid, mis nõudsid ühelt osalt palgatöölistelt elu, teiselt tervise ja kolmandad langesid nii viletsatesse majanduslistesse tingimistesse, et elu muutus võitluseks igapäevase leivapalukese pärast, kuna kõik muu, mida meieaegne inimene oma elus tarvitab, töölisel kättesaamataks jäi.

Enne kõnelesid parempoolsed riigi- ja poliitikamehed õige rohkesti enesepiiramisest. Anti mõista, et meie riik alles arenemisajajärgul, tööstus, kaubandus pole suutnud kosuda jne. Iga kodanik leppigu piskuga, sest see on ohver vabariigile ja meie iseolemise pant.

Ei maksaks nimetada, et töölised sellest kõigest täielikult aru said, kuid nende silme eest ei jäänud varjule ka see asjaolu, et enesepiiramist ainult alamkihilt nõuti, kuna teistele võimalus jäeti eneselaiutamiseks, mis viidi mitmel puhul just läbi töörahva pressimise arvel.

Tööliste palgad on kogu iseseisvuse ajal püsinud nii madalal astmel, et need palgasaajale kuidagi inimväärilist elamisvõimalust ei anna. Ei jõua palgatööline ennast ja oma perekonda korralikult toita ega katta, seda vähem võib kõnelda kultuuriliste nõuete rahuldamisest; ometi avaldab suur protsent tööliste arvust tungi neist õnnistustest osa saada.

Kitsik majandusline seisukord kutsus välja palgavõitlused, mis, nagu teame, on lõppenud tööliste kaotusega sel põhjusel, et töölistel puudub aineline jõud streigivõitluse läbiviimiseks ja et selle võitluse puhul tugevamat poolt valitsuse ja kodanlise ajakirjanduse poolt toetati. Läinudsuvised streigid said alguse nii väiksetest nõudmistest, mida tööliste poolt esitati, et riigivalitsus oma mõjuga ettevõtjate peale oleks pidanud ja võinud kergesti streigi ärahoidmiseks abinõusid leida, sellevastu aga tehti töölistel takistusi palgavõitluse läbiviimisel töösturite huvide kohaselt.

Praegusel ajal ei ole palgaküsimus mitte üksi vabrikutööliselе, vaid ka suurele osale riigi- ja omavalitsuse asutuste teenijatele endiselt valusamaks küsimuseks jäänud, sest riigiteenijate palku normeeriti niiviisi, et alamatel palgaastmetel seisjad midagi pole juure saanud.

Kõige viletsam on aga seisukord siiski kehalistel töötegijatel. Naistööliste kuupalk kõigub 2000–3000 marga ümber, mehed saavad 3000–5000 marka. Üksikuid juhtumisi, kus mõni kutsetööline tükitööga rohkem teenib, ei maksa arvesse võtta.

Nii madalate palkadega on inimesed sunnitud ära elama nüüd, kus üürisid kõrgendati ja toiduainete hinnad iga päevaga tõusevad ja see hindade tõus ei ole ajutine nähtus, sest ainete väljavedu suureneb. Märtsikuu algul algab tegevust Beckeri tehasesse ehitatud uus tapamaja, mis just lihaainete väljaveoks asutati. Enne olevates tapamajades ja meiereides käib töö hooga ja juba uitavad vaheltkauplejad elus loomi ja võid üles ostes ringi. See ei tähenda muud kui elukalliduse tõusu, mis on kõige raskem kanda töölistel.

Kui eeltoodule lisaks arvata veel need nähtused, kui suure agarusega töölistelt 8-tunnilist tööpäeva ära kiskuda püütakse ja kui lõpmata palju tuleb vabrikantide poolt töökaitse seaduste rikkumisi ette, siis **ei ole Eesti töölisel põhjust käesoleval iseseisvuse pühal rõõmustada** ja seda peaksid need mehed arvesse võtma, kelle käes riigielu juhtimine, sest töölisteklass moodustab ikkagi tüsedama kandetoe riigihoone nurga all, mille tugevusest ei olene mitte üksi tööliste eneste parem tulevik, vaid ka kättevõidetud iseseisvuse püsivus.

Tulevik: Eesti Sotsiaaldemokraatia Häälekandja, nr 16, 24. II 1923, lk 2.

J. Isotamm[13]

SURITE, ET VÕIKSIME ELADA!

Kui Päike loojub, siis saabub öö ja pimedus katab maad ning õudsed varjud roomavad sala sääl, kus mänglesid enne vallatud päikesekiired. Kõik, mis liikus rõõmsalt täis jõudu, puhkab väsinult öö varjus.

[13] Johannes Isotamm (1898 – 16. III 1957) teenis postiametnikuna Jõgeval 1916–1917, Vabadussõjas 2. jalaväepolgu vanemkirjutaja 1918–1920, Vaimastvere vallas Villemi talu omanik 1920–1949, vallavanem 1929–1940 ja 1941–1944, Kaitseliidu kompanii majanduspealik 1924–1927. Lapsed küüditati 25. märtsil 1949 Vaimastvere vallast Novosibirski oblastisse Vengerovo rajooni, sõitis koos abikaasaga 1950. aastal neile vabatahtlikult järele, suri Vengerovos.

Nii kui loojub päike õhtul, nii kustus vabadustuluke Eestis ja üle maa ning rahva laotas end õudne orjaöö, täis muresid ja valusid ning viletsusi. Ta laskus üle maa hallaööna, hävitades kõike õrna, ilusat ning hääd, mida olid jõudnud koguda meie isaisad elult. Ta tuli kui pime õudne sügisöö, mil ei vilgu kusagilt ühtki valguskiirt. Ta tuli kui külm tormine talvöö, mil nutab tuul tühjadel lumistel põldudel. Hävitas meie elurõõmu, litsus raskel käel küüra meie sirged seljad ning istutas meisse orja alanduse. Vägivaldselt kiskus välja seitsesada lehekülge meie ajalooraamatust ning kirjutas selle asemele suurte mustade tähtedega: o r j u s e a e g.

Kaua käisime küürus, katmata päädega. Tegime tööd võõrail põldudel, harisime neid vaevaga ning hirmuhigil. Kastsime maad valupisaratega, saades tasuks ainult sõimu ja peksu. Palju, palju kündsime mullasse valuohkeid, lootusi, needmisi ning salajasemaid unistusi — näha kord seda pinda vabana. Isad uinusid igavesele unele lootuses: ehk saavad pojad näha paremaid, ilusamaid päevi. Pojad algasid omi rühmamisi samade lootustega. Ning nende lootused ei petnud neid. Tõusid tuuled, mis paisusid hiiglatormiks üle ilma, ning Euroopa põles suures sõjatules mitmed aastad.

Ta põletas läbi vägeva Venemaa riiklised alused, süütas sääl revolutsioonituled, mis omal vildakal arenemisel viisid Venemaa kokkuvarisemisele. Ja hädaohu ligidus ning kartus saada maetud kokkuvariseva Venemaa hiiglarusudesse andis meile julgust, andis meile jõudu purustada lõpulikult kõik sidemed, milledega olime köidetud ta külge. See oli suur ja tähtis silmapilk, tuli lõpulikult otsustada küsimus: Olla või mitte olla. Ning küsimus otsustati metsikus heitluses Võru ning Narva lahinguväljadel, kus tormasid kangelased-sõdurid ennastsalgavalt arvuliselt palju suurema enamlise vägede ridadesse, võideldes nagu kord isaisad Paala kaldal. Nii otsustati küsimus, et o l l a, nii võideti vabadus ja iseseisvus.

Meie ajalooraamat oli jälle avatud ja esimesed leheküljed kirjutatud punaste tähtedega, langenute verega. Ja edasi täituvad ajaloos leheküljed tihedate ridadega, mille sisuks väsimata töö ja jällegi töö.

Siit pääle algas meil uus elu vaba iseseisva rahvana. Ehk meil küll veel pärandusena endisest ajast voolamas soontes palju orjaverd, siiski on meis ka palju vahvate isaisade vabadusiha. Seljad sirguvad meil aja jooksul täiesti, pea tõuseb uhkelt püsti, pilgusse ilmub julgus, rinda asub elurõõm ja meie sammume õiget teed tulevikku. Enam ei künna meie võõrasse mulda ohkeid ja needmisi, vaid künname oma mulda rõõme ja tänutundeid. Enam ei kössita meie nurgas alandlikuna oodates, kunni teised otsustavad meie saatust — ei, meie seisame kõrvu vanade suur-

rahvastega täie hääleõiguslistena. Meie tulime läbi mustast, pimedast ööst, praegu seisame valguses ja rühime edasi oma päikese poole. Meil ei olnud minevikku, meie päralt on olevik ja saab olema kindlasti ka tulevik.

Kes on aga meile kõike seda võimaldanud, loonud? Silme ette kerkivad pikad read tõsiseid, tublisid mehi, kes jätsid oma igapäevased askeldused, tööd ja mured ning läksid kartmatalt, peaaegu sõjariistadeta vaenlastele vastu.

Paljud läinudest pöörasid tagasi korraldama oma lõhutuid kodusid, maitsma võidetud vabadust. Kuid paljud, paljud andsid oma kõige kallima — oma elu — selle võidu pandiks, varisesid mustasse mullasse, nägemata uut elu vabas Eestis. Nende ohver oli kõige suurem, kallim kõigist teistest, mis toodud vabaduse ja iseseisvuse altarile. Kas võime seda neile tasuda? Ei iial — nad ei vaja enam midagi maapäälist, mida võiksime neile anda.

Sügavalt, maani peame kummardama nende mälestuse ees, peame aukartuse ja tänutundega vaatama nende poole üles.

Nende mälestus saagu ja olgu meile pühaduseks, mille eest peame palvetama katmata päädel, sest nad **surid, et võiksime meie elada**.

Vaba Eesti, nr 8, 23. II 1923, lk 2–3.

K. Kaasik[14]

LÄVEL...

Seisatame mõtteis oma iseseisvuse lävel, püüdes pilku heita minevikku, olevikku ja tulevikku.

Minevik...

Tumedad tüüpused... toored rüütlikujud, vägivaldsed inimsust ignoreerivad egoistid, kelle piitsa all ägav orjaikkesse surutud rahvas — turjal tantsimas kubjakepp. Pisarad, ahastus, veri — põlev tung kätte tasuda kurnajaile.

Need kannatajad kujud kisuvad meid ikka sügavamma muinasaega — nende kaebehääled leiavad elavat vastukõla meie südameis.

[14]Väikelavade näitekirjanik Karl Kaasik (1884 – 22. XII 1932), seltskonnategelane Mustvees a-ni 1905, Vene sõjaväes a-st 1906, sai I maailmasõjas 1916. a vigastada, Vabadussõjas vabatahtlik, 1. Tartu sõjaväehaigla asjaajaja abi kuni 1920. Oli Vigastatud Sõjameeste Ühingu Tartu osakonna, Tartu Ametnikkude Ühingu, Demobiliseeritud Sõjaväelaste Liidu ning Tartu Üürnike Seltsi juhatuses, Tartu linnavolinik 1926.

Need on ju meie esivanemad...

Tumeneb pilt... raskeneb süda... Tikub põskile pisar!

Kuid... neis tumedais värves on midagi helejoonelist. Süda kergeneb, rinnas tõuseb midagi valu sarnast, mis kõik need rusuvad ja kurnavad aimed hingest kaugele uhub. Hele joon tumedas värvekogus.

See on meie esivanemate v i s a d u s, mis tõi orjad välja pimedast orjandusest vabaduspäikese valgele — esiisad pärandasid pojapoegile kauni kingi.

See joon õhutab hinges üles uhkustunde, mis ei ole võrreldav egoistlise kõrkusega, mida rusujal rüütlil märkasime. Ei, see on rõõmutunne eestlase hinges, kes läbi orjusudu iseseisvuse lävele tungib... see on vägev vastukõla Vanemuise kandlihelile.

Edasi.

Sageneb kujude hulk. Pildile ilmub kahe pääga kotkas, püüab peletada eemale raudriidis kurnajate kogu selleks, et ise keelmatalt ägava rahvuse luielt liha nokki.

Lähem minevik.

Värvid muutuvad teravamaks. Tuli... suits... surm... veri — kõik segi.

Suruvad võimud võitlevad isekeskis — hoope sihtides oma saagile, orjale... ei aimagi, et see pease-aja lähenemist märkab.

Tulevik näib kuristikuna haigutama... paljud põgenevad kulli küünte vahele, otsivad armu okaspiitsa pruukijailt... nad ei märka heledat joont tumedate kujude keskel... ei usu oma võimu sisse!

Visadus kipub varbuma... võidurõõmul karglevad uhked rüütlikujud — sirutes kätt katkimurtud piitsavarre järele. Hullumeelselt katkub kahe pääga kotkas omi sulgi — ta on jõuetu... hele joon lööb valgeks... Väike kogu, tähtsuseta arv mehi jäi järele, kes uhkustasid esivanemilt pärit visaduse üle... nende armastus isamaa vastu õhkus... nad pidasid kaunist kinki kalliks. Hüüdsid tagasi arglikke, kogusid kokku neid, kes järgi jäid... õhutasid Eesti hinges tule leekima ja läbi paksu udu, üle orjuse ahelate astus Eesti oma iseseisvusele.

Visadus võitis.

Olevik.

Kaugel karglevad põlatud rüütlikogud... Kaugel lendab kull, kes kaotas oma mõlemad pääd. Ta katkutud sulgis püüavad pehmet pesa leida märatsejad, kelleil vastumeelt vendade iseseisvus — kes häbenevad kodupinnale tagasi tulla. Nad on kaugel.

Aga ka meie kodukoldelt, kuhu praegu ei puutu vaenlase kuul — ei taha taganeda need viletsad varjud, kes kord ühinesid raudse rüütli ehk kahepäälise kotkaga... nad igatsevad salaja aegu tagasi — neid aegu, mil tumedad värvid kodumaa pildil viibisid. Püüavad nägu naerule sundides kätt rusikasse kisku ja löövad valusaid haavu vägilase rinda, mis valusamad kui vaenlase kuul... tallavad tärkavaid lilla vägilase verega väetud pinnal!

Kas teie ei näinud, kui tugev oli Kalevi käevars? Ta tabab ka teid — kadunud poegi! Ta õpetab teid värve tundma, mida teie oma hinges tunnistada ei suuda.

Must, sinine, valge. Must kodumaa muld — see kannab lopsakat vilja... Taevas on selge ja sinine — puhas tumedaist värvest, vereaurust, udust, püssirohust... Valge ja puhas on truudus isamaa vastu.

Vaadake, kui ilus on endine orjade kodu! Ta on vaba... tahab vaba olla ja jääb vabaks — vaatamata selle pääle, et teie kõrvu kinni püüate katta häälte eest, mis kõlavad üle kauni kodu... neis häältes ilmub vaba rahva tahtmine, need on Vanemuise kandlihelinad, nad kutsuvad vapramaid vendi kokku kolmevärvilise lipu ümber, mida Kalev veelgi omas tugevas käes hoiab.

J a i i a l g i e i t õ r j u t e i e n e i d s ä ä l t e e m a l e, kui teie ka viimast jõudu kokku võttes kramplikult kisute... teie käed väsivad ja häbiga langete monarhistliste varemete tolmu sisse, kuna teie nimed kodumaa vabaduslävelt ülemineku ajalugu määrima jäävad.

Vaba Eesti, nr 8, 23. II 1923, lk 4.

K. Kider[15]

VABADUSPÄEV

Viie aasta eest 24. veebruaril keset ilmasõja möllu, surma ja tulekahju leekisid tärkas Balti mere kaldale Eesti.

Tärkas nagu taim kivisest maapinnast kõikide imestuseks.

Vanailma kord oli oma aja inimesed nii läbi imbutanud oma aja vaadetega ja mõtteviisiga, et siis, kui see vana rämps varises, keegi etteval-

[15]Karl Kider (ps Redik Soar; 1882–1946) osales I maailmasõjas 1915–1917; Peterburis Eesti Sõjaväelaste Keskkomitee ja Tallinnas Eesti Sõjaväelaste Ülemkomitee liige, *Eesti Sõjamehe* ja *Päevalehe* toimetaja 1918, Saksa vang 1918, Eesti Ajutise valitsuse emissar Saaremaal, *Saarlase* toimetaja 1919, *Meie Maa* toimetaja 1919–1920, *Võrumaa* toimetaja 1922–1923, *Ühistegeliste Uudiste* toimetaja 1923–1926, asunik Kodasoo vallas Rummu asunduses 1926–1946.

mistud ei olnud sellele üllatusele. Nähti ainult vana ja tormi selle ladvul, kuuldi selle varisemise praginat ja oldi heidutatud, kahetseti, nuteti ja parastati, kuid et just vana surmas peitus uue elu sünd, seda võib olla aimasid ainult üksikud targemad, need, kel antud aegu ette näha ja kes rahva vaimust valgustatud.

Keset hirmu vana hävinemise eel, millega arvati kõik otsas olevat, ootamata imestas ehmunud vaatlejaid uus noor taim — Eesti keset hävitusvälja oma ennenägemata tagasihoidliku värviga — sini-must-valge.

Kasvas ja õitses, sest nii on loodud; vihka, armasta ehk imesta.

Ja jatkus tal[l]e jõudu sigineda mulla süles ilma päikeseta, valguseta ja kõikide tallatuna! Alles hoidis eluoime! Ja vaevalt murdus tormis vana, vaevalt päike mullapõue pääsis kui ju kasvaski. Nagu oleks oodanud.

Torm on hirmus, temas on kadu ja surm. Aga torm murrab ainult vanu ja suuri, kuid kui nad ju kõdunenud. Peab arvama, et torm on selleks tarvilik, otse selleks olemas, et eest murda maani vanu viljatuid ja noortel anda vabadust ning päikest.

Tõepoolest — kes vana tagantjärele nutab, sellel pole silmi noort elu näha. Ütleme neile pigem — koristage oma surnud noore tõusva elu teelt.

Sul oli ehk hea vana varjul istuda või oksal kükita, polnud sul seal muret ja arvasid igavest nii elada. Kuid leidsis ennast ühes varemetel. Ning sulle paistab, nagu oleks see ses süüdi, kes tõttas tõusma asemele, kes sai vababuse.

Pea meeles, et see pidi sündima, sest et aeg täis sai.

Pole sul aega nutta ja mälestada vanu riismeid, kui ei taha kõduneda ühes kõigega, mis kõdunema peab, mis peab saama rammuks noorele.

Tee, rutta, hari, aita ja kohenda, et leiad uue kodu uue varjul.

Kui ei taha, siis mine eest! Noor Eesti elab, kasvab ja kosub.

Vaata täna ta pidu, vaata neid värvisi, näe ta rõõmu ja julgust!

Mis küll murraks selle?!

Arvad vist, et noor ja sellepärast kerge murda?

Esialgu on tal kaitseks ümberringi veel vana rämps. Senniks kui see kõduneb, on ta juba tugev igale tormile.

Tervitud olgu vabaduspäev!

Võrumaa, nr 15, 24. II 1923, lk 1.

R. Laus[16]

MÄLESTUSED JA MÕTTED VABARIIGI AASTAPÄEVA PUHUL

Tugevalt lõõtsub vinge põhjatuul ja kuhjab lumekübemeid hangedesse. Külm tungib üdini ja tahab liikmeid kangestada. Sõjaliinil kaevikutes seisab sõdur vahipostil ja vaatab teraselt vaenlaste kaevikute poole, et kas sealt ehk midagi kahtlast kuuldavale ja nähtavale ei tule. Tema viletsast riietest tungib külm kui teravad nõelad läbi, kuid kodumaa kaitsejale näib see hoopis kõrvaline asi olevat. Kui külma pisted väljakannatamatuks muutuvad, peksab ta oma kangestanud sõrmi vastu püssipära, teeb mõned käigud kaevikus edas-tagasi ja kuulab siis uuesti, kas varitsevat hädaohtu kusagilt liginemas ei ole. Iga kahtlase kabina korral haarab ta püssi laskevalmis, sest mingil tingimisel ei luba ta kedagi võõrast vägivaldselt oma jalga üle kodumaa piiri lasta, olgu ehk siis, kui juhtumisi tema eluta keha enam mingit tegevust ei avalda. Tema ettekujutuse ilusam pilt, tema üle kõige armsam ideaal on vaba, iseseisev, rippumata ja üheõigusline Eesti...

Nõnda vaenlase vastu valvel olles ei märka tema lähenevat vahetustki ja kui uus vaht tema kõrvale asub, jätab ta valvamise selle hooleks, teda veel hoiatades hoolas olla, ja siis lahkub ta oma kohalt ning poeb mullakoopasse, sest jõudu pingutav valvelolek nõuab veidi puhkust. Viletsa ahjukese ees, kus vettinud puutükkid visisevad ja nõrka soojust annavad, soojendab ta veidi oma külmast kangeks muutunud liikmeid ja heidab siis niiskele mullapõrandale puhkama ning on üliõnnelik sarnase puhkepaiga üle, kuigi ta teab, et see jäädavad reumatismuse idud ta luudesse tekitab.

Siiski ei taha uni hästi sobida, vaid mõtted, need takistamata rändajad, hiilivad kodu poole, kus tema jõuetumad vanemad viltu vajunud ütikeses vaesusega võitlevad ja tema, oma ainukese toe peale mõtlevad, kelle saatus nii tume ja selguseta, kuid mida iga silmapilk karmilt võib otsustada. Kuid peatse rahu lootus annab ta elule hoopis uue mõtte, äratab temas tunde oma väärilisest tööst arusaama. Siis pöörab ta rõõmuga, üle voolavas õnnetundes koju tagasi, sest ta on oma pühama kohuse kodumaa vastu täitnud, kuid siis ei taha ka tema norutama jääda, vaid kõik oma jõu kodumaa elu paremale järjele tõstmiseks tööle rakendada, sest selleks on kõik võimalused nii ohtralt lubatud...

*

[16]Elulooandmed teadmata.

Viies vabariigi aastapäev. Omast kohast juba väikene juubel, millest kolm aastat täielise rahu arvele tuleb kriipsutada. Ja kes ei tahaks seda ülitähtsat ajaloolist päeva vääriliselt hinnata? Korraldakse pidusid ja muid sütitavaid meeleavaldusi, ning rääkimata sellest, millest kabareede seinad meile võiksid avaldada, kui nendel see võimalus oleks, ja kõige selle juures lastakse meie vaprat rahvaväge elada kui tähtsamat tegurit vabariigi ajaloos ning oldakse arvamisel, et see oma ülesannet ka edaspidi kangelaselt täidab, kui midagi ähvardavat oleks peale tulemas.

Aga eesti sõdur, kes ennastsalgavalt vabaduse eest kõik ohverdas — missuguses meeleolus mäletab tema vabariigi aastapäeva? Ei ole vist paljudele maailma ajaloos suuremat ülekohut sündinud ja ninapidi veetud kui vabaduse võitlejat Eesti sõdurit. Kõik, mida hädaajal nii ohtralt lubati, on täiesti unustatud ja kui selle väärnähtuse peale on valitsevate ringkondade tähelepanu juhitud, on see kõige suurema rahuga surnuks vaigitud. Mõisa südamete maaga varustatakse igasuguseid ametnikke, kes seda lasevad karetada[17] ehk teistele edasi rendivad, sest nendele ei ole selle harimine tähtis, sest riikline palk võimaldab nendele küllalt ajakohast elamist. Aga Eesti sõdur ei kõlba maaharijaks, sest temal puuduvad selleks kalduvused, millepärast siis ka ääremaa ribad sõduritele antakse, mis elamiseks vähe ja suremiseks palju on. Imelik loogika, millest kuidagi ei jõua aru saada, missuguse mõõdupuuga siin maaharija kalduvusi mõõdetakse, sest inimene, kes kunagi maa juure ei ole pääsenud, kuidas saab ta oma kalduvusi selles asjas näidata? Ja igasugused teenistuse kohad okupeerivad "Vene vaimu" optandid, sest nendel olla selleks head kogemused, mis jällegi puuduvat Eesti sõduril!

Ja viienda vabariigi aastapäeva puhul rändavad paljud Eesti sõdurid räbalates kerjaja kombel jõukamate ukstest mööda, et kuidagi elu alles hoida, aga kohvikutes ja kabareedes priisatakse mis hirmus ja tõstetakse klaase sinu terviseks?… Sina aga kuuled, kuidas riigivaraga pillavalt ümber käiakse ja marodöörid, riigivargad ja igasugused võllaroad omale miljonisi kokku kuhjavad selles riigis, mida sa ennastohverdavalt ülesse ehitasid. Missugune kurb saatuse iroonia! Või tahetakse siin meelega kõik niidid pingule kiskuda, et need ühekorraga katkeksid.

Meie Maa, nr 15, 23. II 1923, lk 3.

[17] *Karetama* — sööti kasvama, kargesse kasvama.

Lg.[18]

VABARIIGI VIIENDAL AASTAPÄEVAL

Viietunniline mereteekond ilusa ilmaga näitab lühike maa olevat ja on pea tehtud, aga kui torm mässab ja lained iga silmapilk ähvardavad laeva matta, siis venivad minutid igavikkudeks. Nii on viis aastat riikide ja rahvaste elus liiga lühike aeg, kui et viisiks oleks võetud selle täissaamist iseäralikult pühitseda, aga neis erakordsetes oludes, kus Eesti iseseisvus on ilmale tulnud ja oma esimesed eluaastad mööda saatnud, on meil põhjust küllalt tänast päeva rõõmsaks tähtpäevaks pidada ja kõiki äripäeva toiminguid kõrvale jättes rahvusliku pühana pühitseda.

Oleks ülekohus salata, et meie 5 aasta kestes oma riikluse alal tuntavalt edasi oleme jõudnud: suur hulk korraldustööd on tehtud, iseseisvus on meile nagu enesestmõistetavaks asjaks saanud, aga veel ei ole kogu rahva ja iga üksiku kodaniku teadvus läbi imbunud tõest:

> See ainult väärt on vabadust ja elu,
> kes igapäev neid võidab uuesti.

Osatakse meil juba õieti hinnata iseseisvuse väärtust?

See on meie tähtsam üldrahvuslik küsimus tänasel päeval.

Meil küsitakse tihti: on meil maksud vähemaks, on meil elu hõlpsamaks läinud? Ja nurisetakse, kui iseseisvus ja oma riiklus ei ole meid hoidnud raskuste eest, mis sõja tagajärjel üle kogu ilma on tulnud. Unustatakse ära, et meil iseseisvuse läbi tõesti maksud vähemad ja elu hõlpsam on, kui ilma selleta oleks olnud, sest meie teame väga hästi, missuguste maksude ja raskuste all ägavad inimesed seal riigis, kelle a l a m a d meie enne olime. Meie omaksed, kes sealt on tulnud ehk kes alles seal olles meie poole kisendavad abi järele, jutustavad meile, missugune oleks olnud meie saatus ilma iseseisvuseta. Nemad oskavad paremini hinnata seda, mis meil käes, nemad peavad meid õnnelasteks, sest meie oleme kaitstud olnud kõige pahema eest, mis nemad on pidanud läbi elama.

Aga kuigi seda ei oleks, meie ei tohiks selle üle iseäraliselt nuriseda. Kas on asujal iialgi kerge? Siiski jätab inimene võrdlemisi muretu elu teise teenistuses ja otsib iseseisvust, kuigi see talle palju rohkem tööd, muret ja hoolt kaela toob.

Sest iseseisvus, rippumatus on suurem väärtus, mille heaks maksab ohvrit tuua. Kes on sündinud orjavaimuga, see ei tunne seda mitte, siiski

[18]Georg Eduard Luiga (1866–1936), *Päevalehe* vastutav ja peatoimetaja 1908–1934, Eesti ajakirjanduslik esindaja Helsingis 1918–1920.

isiklikus elus osatakse paremini hinnata iseseisvuse suurt väärtust, rahva elus on kahjuks paljudel selle kohta arusaamine alles tume ja udune. Isegi rahva valitud meeste juures, kellelt meil õigus on paremat oodata.

"Kell on 5 läbi, 6-se rongiga tahan ära sõita, enne pean aga veel Toompeal ära käima ja nime raamatusse kirjutama, muidu kaotan 1600 marka," nõnda ütles üks Riigikogu liige alles mõne päeva eest hulga inimeste kuuldes. Nagu oleks see enesestmõistetav, et tema ülem eesmärk peab olema rahvaesitaja p a l k a k ä t t e s a a d a. On nõnda mõtlejaid üksainus meie parlamendis? Kui palju leidub seal ülepea neid, kes täiesti on andunud sellele riiklisele tööle, mis nad enese peale on võtnud ja mis valijad nende hoolde on usaldanud? Kui tihti on lõppenud koosolekud kvoorumi puudusel, kui palju kaevatakse selle üle, et kommisjonid ei jõua tööga edasi, sest liikmed ei tule kokku ehk tulevad, kirjutavad nime raamatusse ja lähevad oma teed: Sest see on nii kõrvaline asi kõigi muude äride ja ametite kõrval! Kuid parlament peaks olema see töökoda, kus iga päev ehitatakse ja kindlustatakse riigi rippumatust, rahva iseseisvust. Parlament on rahva üdi, riigi peaaju; selles peab kui keskpunktis olema koondunud kõik, mis on rahvas ülevat ja paremat, seal peab meie iseseisvuse mõte kõige täielikumalt ja selgemalt väljendatud olema. Kuid meie oleme veel kaugel sellest! — Ja meie ametnikud ministrist kuni uksehoidjani, on nemad läbi tungitud sellest teadvusest, et iga ametitalitus ei pea mitte üksi olema jooksva kohuse täitmine, vaid ühtlasi tegevus, mis meie iseseisvust ja rippumatust kõvendab ja kindlustab? Ka[s] sünnib kõik nende ametipidamine sellest vaatekohast juhituna? Alles siis, kui see nii on, oleme väärt iseseisvust ja rippumatust, nüüd aga puudub sellest veel palju!

Aga mitte üksi ametnikud, iga kodanik peaks ennast teadlikult laskma juhtida sellest mõttest, et tema tegevus peaks mõjuma ainult ülesehitavalt riigi iseseisvusele, vabadusele ja rippumatusele. Viis aastat tagasi oli meie meestel julgust ja tahtmist elu pandiks panna, et iseseisvust saavutada, nüüd aga puudub paljudel jõudu ja tahtmist, kus vaja on keelduda väikestest ainelistest kasudest ja mõnusustest üldsuse heaks. Meie majanduselu alal näeme küll suurt tegevust ja rühkimist, et olevaid väärtusi võimalikult rohkem oma kätte koguda, aga vähe jõupingutusi uute väärtuste loomiseks. Kuid see peaks majanduselu peasiht olema. Sest ainult sel rahval on õigus elada ja kohta omada päikese all, kes rikastab inimkonda uute väärtuste loomisega.

Meie rahva keskel on seda arusaamist. Seda tunnistavad südamlikud sõnad, mis tänase päeva puhul saime ühe tuttavama tegelase käest kunsti alal ja kust järgmised read siin aset leidku:

"Pühitsedes oma iseseisvuse viiendat aastapäeva, oleme õnnelikud nagu lapsed, kes kadumaläinud isade päranduse jälle kätte on saanud. Aga sellel päeval peame ka aru andma omast tegevusest. Meie peame teadma, mis teeme selle pärandusega, mille üle valitseme; kuidas tahame teda kindlustada, et ta meie käest ei libise. Tööd on lühikese aja jooksul tehtud, nii palju kui jõudu jatkus, aga tegemata on veel nii palju, et ei julge mõteldagi: algus on kõiges nagu kangaspuudel, kus alles lõngu seatakse. Ilusaid mõtteid ja sihte on palju avaldatud, aga need tahavad teostamist. Igal alal, igal riigikodanikul on tööd lõpmata palju, kui aga tegijaid oleks: sood ja rabad ootavad, et nad rikkaks viljakandjaks maaks saaks haritud, veel enam nõuab vaimupõld, haridus ja kunst, kindlat korraldust. Seal on toed, mille najal meie iseseisvus püsti seisab. Meie rahvusline kunst, mis on suure väärtusega, on nagu Dr. Hurti kogu, meie esivanemate dokumendid, teraskambris luku taga;[19] meie kindakirjad ja vööde vikerkaarivärvid koitavad kastides, nendele ei ole veel suudetud väärilist panipaika muretseda;[20] ja ometi on seal see p ä r i s E e s t i, E e s t i o m a p ä r a s u s. Need on meie esivanemate sugukirjad ja päranduseraamatud, need ei tohi koltuda ja kustuda, kui meie oma sünnipäraseid õigusi ei taha kaotada; need peame päästma: see annab meie iseseisvusele E e s t i i l m e ja o m a p ä r a s u s e ning nendest allikatest ammutavad meie kunstnikud ja järeltulijad E e s t i k u n s t i. Kunst on meil ikka olnud v a e n e l a p s ja teda on ka praegu veel vaevalt tunda: võõrad on temasse sügavad jäljed jätnud, tal on võõras ilme, mis ei sünni kokku v a b a E e s t i g a. Võõrad on meile oma viisisid veeretanud, on meile võõrast kunsti sisse kannud, võõras keeles ja võõras vaimus on meid üldinimlikule kulturosasaamisele kutsutud, aga meie iseseisvus vajab o m a k u n s t i, o m a k u j u, tal on vaja oma ilmet.

Otse piinlik on, kui võõrad meile külaliseks tulevad: meil ei ole neile midagi näidata, mis m e i e o m a oleks. Senini on meil neile uhkeid sööminguid antud, nii et sellega omapärast kuulsust oleme saavutanud,

---

[19] Jakob Hurda (1839–1907) rahvaluulekogu oli pärast tema surma 20 aastat hoiul Soome Kirjanduse Seltsis Helsingis ning jõudis Tartusse 1927. aastal, kui Eesti Rahva Muuseumi juurde asutati Eesti Rahvaluule Arhiiv.

[20] Eesti Rahva Muuseum sai esimesed ruumid Tartu linnalt 1913. aastal praeguse Tartu kesklinna perearstikeskuse hoones Gildi tänaval; 1922. aastal sai ERM kasutada osa ruume Raadi mõisas, mis oli antud Tartu Ülikoolile, järgmisel aastal avati seal esimene näitus, 1927. aastal aga esimene püsinäitus. Raadi mõisas hakatigi hoidma muuseumi esemekogusid.

aga muud ei ole meil midagi olnud neile ette panna. Kuid nii ei tohi see edasi minna: meie peame rohkem oma vaimliste varade eest hoolitsema, peame vaimlisi väärtusi looma. Kui rohkem hoolitseme hariduse ja kunsti eest, siis ei tule meil häbeneda teiste kultuurrahvaste ees. Palju isamaalsust ja armastust oma vaba, iseseisva Eesti vastu on meil vaja, nii kindlustame tema olemasolu!"

Nendele ilusatele sõnadele ja mõtetele ei ole enam midagi juure lisada.

Loomulikult tuletame tänasel rõõmupäeval meele neid vendi, kes meie iseseisvuse ja vabaduse eest oma eluga on maksnud ja paljastame pead nende mälestuse ees. Nende ohver aga kohustab meid samasuguse ohvrimeelsusega jatkama seda tööd, millele nemad nii kallil hinnal alguse on pannud, edasi ehitama Eesti iseseisvust, sügavalt tundes, et

See ainult väärt on vabadust ja elu,
kes igapäev neid võidab uuesti.

Päevaleht, nr 52, 24. II 1923, lk 4.

J. P.[21]

RAHVAHÄÄLETUS JA EESTI VABARIIGI ISESEISVUSE VIIES AASTAPÄEV

Nüüd, kus meie Eesti vabariigi iseseisvuse viiendat aastapäeva pühitseme, on rahvas tähtsa otsuse teinud: ta on rahvahääletusel rõhuva häälteenamusega usuõpetuse kui kooli vaba õpeaine poolt hääletanud.[22] Rahvas on oma tahtmise avaldanud, on tunnistuse annud oma tõsisest hingeelust ja rohke osavõtmine hääletamisest on tõenduseks, et rahvas usu-

[21] Jaan Raudma (a-ni 1935 Pommer; 1867–?), kes oli ajalehe *Rajalane* vastutav toimetaja 1919–1921 ning ajalehe *Lõuna-Eesti* väljaandja ja vastutav toimetaja 1921–1925; Vabariigi Presidendi Kersti Kaljulaiu vanavanaisa.

[22] 19. detsembril 1922 lükkas Riigikogu tagasi rahvaalgatusena esitatud algkooliseaduse muutmise eelnõu, et koolis hakataks taas andma usuõpetust. Kristliku Rahvaerakonna juht Jaan Lattik ei olnud tekkinud olukorraga nõus ja kutsus üles korraldama rahvahääletust. Esimesel Eestis korraldatud rahvahääletusel 17.–19. veebruarini 1923, millest võttis osa 66,2% hääleõiguslikest kodanikest, toetas 71,9% hääletanuist (poolt 328 369 häält, vastu 130 476) usuõpetuse taastamist koolis — koolidele kohustuslikuna, õpilastele vabatahtlikuna. Põhiseaduse järgi tõi see kaasa uued Riigikogu valimised.

õpetust kui moraali õpetust tahab oma kooles näha. Kui varem seletati, et rahvas usuõpetuse vastane on, siis on see oletus nüüd ümber lükatud. Rahvahääletusel on rahvas sõna ütelnud, mis enamus soovib ja mis enamuse hingeline nõudmine on. "Rahva sõna on jumala hääl" ja selle hääle vastu ei saa keegi kihutustöötegija kõnelda. Ka riigikogu, kes rahva enamuse soovi ei osanud tabada ja usuõpetus-vastasele seisukohale asus, peab lahkuma ja umbes 70 päeva järele on uued valimised, kus rahvas omale uued esitajad valib, kes tema nõudmist peavad seaduseks tegema.

Põnevusega oodati rahvahääletuse tagajärgi, küll traadi teel, küll kirja teel, küll suusõnal päriti iga päev, kuidas on esialgsed teated rahvahääletuse tagajärgede kohta. Nüüd on lõpuotsus käes ja rahvas on rahuldatud.

Päris rõõmutundel minnakse Eesti vabariigi iseseisvuse viiendale aastapäevale vastu ja kindlasti võib oletada, et tänast aastapäeva kahekordse rõõmupäevana vastu võetakse.

Kindla tahtmisega ja visadusega alati võit[l]ust raske orjastajate ülevõimu vastu ja kindlal tahtmisel ja arusaamisel mindi hääletamisele, et koolidesse moraaliõpetust tagasi viia, mis meie rahva hingeelu aluseks on olnud, et lõpetada juhusliku ülevõimu, kõrvaldada moraaliõpetuse vastast vägivalda. Väliselt vabanedes tahab rahvas ka sisemiselt vaba olla: Eesti rahvas on demokraatlise riigikorra loonud, kus vabas kehas ka vaba vaim võiks tegutseda. Kangelastena võideldi välise vabaduse eest ja kindlal tahtmisel ütles rahvas oma kaaluva sõna hingeelu vaba arenemise poolt.

Rahvusetunne on meid koondanud iseseisvaks rahvaks ja usk on meile meie hingeelu põhijooneks olnud, mis meid kõlbliselt kultuurirahva kõrgusele on viinud.

Täna on ühtlasi meie sõjakangelaste aupäev, sest nende teenus on, et meie vabad oleme, et meie vabalt oma majandust ja kultuuri võime edustada. Meele tuletades meie maleva vaprust mälestame langenuid kangelasi sügava aukumardusega.

Igavene mälestus langenuile!

Vabaduse eest valatud veri olgu meile püha, mis meile meele tuletab, et on tarvis raskelt kätte võideldud vabadust kalliks pidades edasi püüda kõlbluse sihtmärkel ja rahvustunde pühaduse helgi valgusel.

Suudame seda, siis on Eesti püsiv ja Eesti kindel meel ja visadus ütlevad, et meie seda suudame.

Lõuna-Eesti, nr 15, 24. II 1923, lk 1.

J. S.[23]

EESTI VABARIIGI VIIENDAL AASTAPÄEVAL

Täna pühitseb kogu Eesti oma viiendat aastapäeva. Hõiskab kogu Eesti oma iseseisvuse üle.

Viis aastat iseseisvust! Kui vähe aastaid, kuid kui pikk iga juba siiski! Hakkavad juba ununema esimesed valud, hakkavad juba tumenema iseseisvuse loomismälestused.

Tunneme juba, nagu oleksimegi iseseisvatena ilmast ilma elanud, nagu ei tohiks olukord teisiti ollagi.

Ununemas on käsualusus ja sulaselikkus. Üheväärilikkus rahvasteperes ja omaette peremehelikkus kodus on nagu iseenesest mõistetavaks saanud.

Ei osata isegi omast iseseisvusest küllalt enam lugugi pidada, teda küllalt kõrgelt hinnata.

Nagu ei olekski ta hirmsa verehinna eest saavutatud, nagu ei nõuakski ta endale vastavalt väärilist rahvast, nagu ei võikski ta käest ära libiseda, nagu ei seisakski meie rahulise ja õnnelise saarekesena oma iseseisvuse lipu all keset rahutuid ja mässavaid suurrahvaste omakasu laineid. Mis meid tahaksid matta ja meilt omaette elu võtta.

Meie endine peremees ei suuda unustada oma virka ja töökat sulast Europa ukse ees. Nii "rõhutute" ja iseseisvusetute eest hoolitsev kommunist kui ka "lahutamata" Venemaa pärast mures olev monarhist ei suuda ära unustada noid aegu, millal nad siin käskida võisid. Ja nagu pilkena nälgivale sotsialistlisele riigile kosub ja tugeneb kodanline Eesti aast-aastasse.

Võlgnedes tänu omale iseseisvusele.

Võlgnedes tänu oma rahvajuhtidele, kel julgust oli otsustaval momendil Eestit lahti kiskuda Venemaast, selga pöörata Aasiale ja jalga toetada Europasse.

Võlgnedes tänu eriti meie rahvaväele, kes otsatud aasialikud ordod tagasi lõi ja Eestile vabaduse ja iseseisvuse tõi.

Võlgnedes tänu neile tuhandetele, kes oma elu jätsid võitlustes Eesti nurmedel, Vene väljadel ja Läti lagendikkudel.

---

[23]Johan Semmiste (a-ni 1934 Semm; ps J. S. Panius(-Semmiste); 1882 – 22. II 1942 Kirovi oblast Lesnoje laager) oli *Võru Teataja* toimetuse liige ja peatoimetaja 1913–1923 ning raamatu- ja kirjatarvete kaupluse omanik Võrus 1918–1940, I Riigikogu liige Rahvaerakonna nimekirjas 1920–1923; arreteeriti 5. X 1940 Võrus, oli vangistuses Vjatlagis.

Igavene mälestus neile!

Lahkudes vaprate kangelaste mälestuse vallast, peatume natuke nende keskel, kes Eestit majandusliselt üles ehitavad ja vaimuliselt edasi viivad — jatkugu neil püsi ja küündigu neil tahet raskusi kanda, kuni Eesti sõõru suitsust välja jõuab ja kütiste kännastikust sünnitatud uudismaal oma vaeva vilja täies ulatuses maitsta võib.

Ja rõõmuga ning lootusrikkalt oma tuleviku — noorsoo — peale vaadata, teades, et see tahab, see oskab, see suudab neid ihasid lõpulikule võidule viia, mis kahel otsal põlema süttisid Eesti riigi loomisel meis, vanades, varjule vajuvates, et noorus iialgi ei lase Eesti iseseisvuse päikesel looja minna.

Elagu need, kes Eesti riigi lõid, elagu need, kes Eesti riiki kannavad, elagu tuhat korda need, kes Eesti tuleviku loovad ja Eestile tõsise õnne toovad!

Ülendavas meelolus ja uhkes enesetundes ehtigem täna endid vabadusesõja au- ja mälestusmärkidega ning pühitsegem viiendat Eesti iseseisvuse päeva tema tähtsusele vääriliselt.

Ja, võrulased ja võrumaalased, austagem ja mälestagem ühtlasi ka noid kangelasi, kes teid 1. veebruaril vabastasid ning pärast oma rinnaga kaitsesid.

Suurim päev Eesti riigi ja rahva ajaloos kohustab meid uuele, uutele, lõpmatutele selle päeva pühitsemisele — i s e s e i s v a r a h v a n a.

Elagu Eesti ja Eesti iseseisvus!

Võru Teataja, nr 20, 24. II 1923, lk 1–2.

Jaan Tõnisson[24]

TÄNULIKUS MEELES MINEVIKKU MÄLETADES, JULGUSES JA USUS TULEVIKULE VASTU!

Rahvusliku iseseisvuse viiendat aastapäeva pühitsedes vaatame tänulikus meeles tagasi nende päevade peale, kus meie rahvas ennast leidis, et vabaduse lippu püsti ajada. Ilmasõja leekides ja revolutsiooni tuulepöörises oli võõras võim, mis aastasadasid raskesti meie rahva peale rõhunud, oma hirmsa kaalu kaotanud. Ühes teiste rahvastega tundis ka meie rahvas, kuidas Suure-Venemaa nõrkemisega võimalus avaneb ennast sirgu ajada. Meie rahvas võis takistamatalt saatusest kinni haarata, et i s e oma elu kujundama hakata.

[24]Jaan Tõnisson (1868–1941) oli sel ajal Riigikogu I koosseisu liige ning *Postimehe* kaasomanik ja peatoimetaja.

Hädad ja viletsused, mis ähvardasid senise riiklise korra hävinemise teed meie maale peale tulla, kihutasid meie rahvast ise ennast aitama.

Küll tuli raskusi kanda, mis käisid Saksa rahva tungi tõttu idasse. Tõusis hädaoht imperialistliku Vene enamluse pealetungimisest. Kuid riikliku iseseisvuse ja vabaduse lippu, mis kord juba lehvima pandud, ei võinud rahvas mitte enam langeda lasta.

Rahvaste enesemääramise-õiguse valgusel ja Lääne ilma suurrahvaste kui ka Soome vennasrahva tegelikul ehk kõlblisel toetusel võis rippumatu Eesti rahvusriik ellu tõusta.

Maksis see vaeva ja valu ja rohkesti veriseid ohvrid, kuid paljude põlvede unistused on otsekui üleöö tõsiasjaks saanud: Iseseisev ja vaba on meie rahvas!

Tänulikus meeles mäletab Eesti rahvas kõiki, kelle töö ja vaeva abil on rajatud rippumatu Eesti rahvariik. Kõikide nimed, kes on tulises püüdmises teed valmistanud Eesti rahvuslikule iseseisvusele ehk aga avalikus võitluses kaitsnud rahvuslikku vabadust, on kustumata tähtega kirjutud Eesti rahvusliku arenemise loosse.

Need aga, kes on Eesti vabadusvõitluses surnud vahvade surma, omandavad tänulikkude rahvapõlvede meeles rahvuslikkude kangelaste aupaiste, mis valgustab tulevikupõlvede teed rahva vabaduse ja iseseisvuse kallisvara kaitsmisel.

Nõnda tõuseb vabas Eestis r a h v u s l i k t r a d i t s i o n ja põlvest põlve edasi antud mälestus, mis järeltulijaid kasvatab esivanemate vaimus ausatele püüetele ja aulikkele tegudele tulevikus.

Aukartlikult tagasi vaadata minevikku, et tänulikult meele tuletada, mis seal head nähtud, on väärilik kulturrahvale. Rahvuslik minevik ja selle mäletus on rikkalik vara rahval, mis edasi läheb põlvest põlve.

Ometi ei saa ükski elu- ja teguvõimas rahvas elada ainult minevikus, ei mineviku mälestustele. Rahvas on t u l e v i k u päralt. Omad paremad püüdmised ja võimised pühendab rahvas oma tulevikule.

Meiegi rahvas ei tohi rahvusliku iseseisvuse tuleku mälestust pühitsedes mitte rippuma jääda minevikku. Kui meie põlvel on jõudu ja tahtmist olla Eesti rahvusliku vabaduse aate vääriline, siis ei tohi tema mitte kaduda kummardusesse minevate päevade kuma ees, vaid peab ühtlasi oma silmad üles lööma tulevate päevade ilusate ülesannete ja tegude auluse poole!

Rahvusliku mineviku päivilt tuleb meil õppida rahvuslikuks tulevikuks!

Meie põlvele peab iga uus aasta, mis meie mööda saatnud riiklikus iseseisvuses, meele tuletama, et meil kohuseks on kõike võimist ja

oskamist kokku võtta seks, et kindlustada vabadust meie tulevatele põlvedele rippumata Eesti rahvariigi tähe all.

Iga iseseisvusepäev olgu meie rahva põlvele elavaks meeletuletuseks, et meie käes hoida on rahvuslik vara, mis meil tuleb järeltulijatele edasi anda järjest rohkem rikastatult ja täiendatult!

Rahvuslik vabaduse püha olgu kui karastav suplus meie rahva hingele ja vaimule rahvusliku auluse ja kohuse vee voogudes!

Siis võib meie rahvapõlv igal iseseisvusepäeval ikka jälle uuesti hoogu võtta ausaks püüdmiseks ja aulikkudeks tegudeks tulevikus. Rahva hing saab uut jõudu kannatuseks ja lootuseks tuleviku teel. Uus julgus tõstab rahva vaimul tiibu lennul rahvusliku paleuse tähiste poole.

Rahvusliku iseseisvuse päeva aulik mälestus pühitsegu meie põlve meeli ja mõtteid vääriliku tuleviku teenistuseks!

24. II. 23.

Postimees, nr 53, 24. (11.) II 1923, lk 1.

[***]

24. VEEBRUARIST 1918 – 24. VEEBRUARINI 1923

Kui meie lühikest pilku tagasi heidame möödunud viie aasta peale, siis peame küll tunnistama, et aast-aastalt nii sise- kui välispoliitilised olud meie iseseisvusele ikka soodsamaks on muutunud ja meie seda suurema rõõmuga oma iseseisvuse aastapäeva pühitseda võime.

Meele tuleb täna kõigepealt muidugi 24. veebruar 1918, saatuslik päev, mida täna mälestame ja pühitseme.

Vene sõjaväe hullustusse sattunud märatsevad salgad on siit põgenenud. Rahvas hingab mitmekuulise hirmuvalitsuse järele jälle vabalt. Aga juba on teine hädaoht lähenemas. Lõunast ja läänest liigub siiapoole uus vaenlane, Saksa sõjavägi, et meie maad ja rahvast oma alla heita. Silmapilk on äärmiselt saatuslik. Olla või mitte olla, see küsimus on Eesti rahvale ette pandud.

Kartuseta ajab Eesti rahvas sel meeleheitlikul silmapilgul tundmata tuleviku ees ennast sirgu ja ütleb tervele ilmale, et ta vaba olla tahab ja et ta oma vabadust kaitsta tahab, muut[u]gu ajad nii raskeks kui tahes.

Mis järgnevad päevad ja kuud tõid, mäletame kõik. Kaitseta rahva heitsid Saksa sõjaväed oma alla, üheksa kuu vältel jalge alla tallates meie rahva vabaduspüüdeid. Nende lahkumisel uus metsik ja verine kallaletungimine ida poolt. Jälle seisab meie rahvas küsimuse ees: kas olla või mitte olla? Haaratakse sõjariistad pihku ja asutakse kodu kaitsma. Algab verine, meeleheitlik, pikk ja raske võitlus.

Alles e s i m e s e l Eesti iseseisvuse aastapäeval, 24. veebruaril 1919, võib Eesti vägede ülemjuhataja kindral Laidoner teatada, et Eesti rahva jõupingutused on vilja kannud. Eesti maa-ala on toorest vaenlasest puhastatud. Aga heitlemine olemasolu peale pole lõppenud. Veel kestab sõjamöll kaua ja sadanded isamaa paremad pojad peavad vabaduse kaitseks oma elu ohverdama.

T e i s e l iseseisvuse aastapäeval, 24. veebr. 1920, on viimaks rahu. Vabadusevõitlus on hiilgavale lõpule viidud. Sõjariistadega oleme endile vabaduse kätte võidelnud, kuid meie iseseisev olemasolu nõuab teiste rahvaste tunnistamist ja tarvilisel korral ka kaitset. Tuleb sel alal tööle asuda, tuleb majanduslist elu korraldama ja riiki üles ehitama hakata, mis väga raske ülesanne, pika kurnava sõjaaja järele.

K o l m a s iseseisvuse aastapäev, 24. veebruar 1921. Oleme hiiglasammudega edasi jõudnud. Eesti iseseisvus ja Eesti rahva vabaduspüüded on teiste riikide ja rahvaste poolt väärilist tunnistamist leidnud. Riigi alustugede rajamise ajajärk on seljataga. Asutav kogu on maad annud riigikogule, meie rahva korrapäralisele, alalisele esitusele. Ainult majanduslise elu alal nihkub parandamine visalt, sõja haavad on liig rasked olnud. Iseseisvuse aastapäeva pühitseme pidulikult, naaberrahvaste esitajate õnnesoovide ja tervituste saatel.

N e l j a s aastapäev, mullu. Kaks aastat juba rahupõlves elatud, mille head tagajärjed silmanähtavad. Meil on korda läinud oma iseseisvale olemasolule kindlat majanduslist alust rajada. Põllutöös, tööstuses, kaubanduses — igal alal tuleb paranemine ja tervenemine nähtavale. Lootusrikas meeleolu võtab maad, kaovad igasugu kahtlused, nagu ei suudaks meie iseseisvalt elada. Töö, raske igapäevane töö, on viljarikkaid tagajärgi kannud. Tänutundel mäletame aastapäeval vabadusevõitluse kangelasi ja kroonime nende rindasid vabadusristidega.

Jälle aasta rasket, loovat ja ülesehitavat tööd seljataga. Täna, iseseisvuse v i i e n d a l aastapäeval, võime ringi vaadates küll ütelda, et meie oma iseseisva riigi ülesehitamisel kaunis suurte sammudega edasi jõuame ja kui meie sama visalt ning ennastsalgavalt töötame, siis meil kindlasti korda läheb kõiki ilmsiks tulevaid puudusi ja raskusi kõrvaldada.

Kahest asjast oleneb meie riigi saatus — need on rahu ja töö. Kolm aastat oleme rahupõlve maitsta saanud ja need kolm viimast aastat on õnnelikumatest meie lühikeses iseseisvuse ajaloos. Meie rahvas armastab tööd teha ja kolm viimast aastat tõendavad, kui ruttu üks töökas rahvas sõjahaavadest paraneda ja end jalule aidata suudab. Aga rahu ei olene kahjuks üksi meist, kuigi meie seda südamest ihkame. Mustad sõjapilved ei taha ega taha poliitikataevast kaduda, vaid viimasel ajal

paistab, et nad seal koguni tihenemas on ja rahupäikest uuesti varjata ähvardavad.

Kuid Eesti rahvast, kes niisugusel saatuslikul silmapilgul, kui seda 24. veebruar 1918. aastal oli, julgelt keset rahvaste heitlust omale vaba kodu rajama asus, see ei kohuta. Õnnepäike on seni meile ikka naeratanud ja meie loodame, et ka tulevik meie rahvale rahupäevi toob ja meie vaba kodu ülesehitamine takistusteta edasi võib kesta.

Kaja, nr 52, 24. II 1923, lk 2.

[***]

RIIGI AASTAPÄEVAL

Jälle on aasta võrra meie noor riik vanemaks saanud. Nagu noores kehas loomulik, on siin ka oma nooruse haigused olnud: oleme põhjuseta ette võetud valitsusekriisi läbi teinud, mille lahendamiseks ligi paar kuud kõige paremat tööaega tuli kulutada,[25] oleme uue valitsuse ajal ärevaid päevi ühe armuandmise puhul läbi elanud,[26] oleme näinud oma rahvaesituse enamust rahva enamuse tahtmise vastu usuõpetuse asjus toimetavat, oleme pidanud nägema ja kuulma, kudas nii mõnigi asi meie noores riigis veel logiseb, kuid siiski täidab rõõmutunne südant, sest meie noore riigi keha on terve, täis värsket elujõudu ja arenemisevõimet. Kasvava keha kondivalust jõuame üle, piimahambad pudenevad iseenesest ja varsti hakkavad lihaksed täis nooruse tungi tööd murdma.

---

[25] S.t Konstantin Pätsi esimese valitsuse (25. I 1921 – 21. XI 1922) vahetumine Juhan Kuke valitsusega (21. XI 1922 – 2. VIII 1923).

[26] 22. detsembril 1922 otsustas valitsus kergendada Bernhard Kiiseli karistust, kohtu määratud karistust lina transiitveo loa võltsimise eest vähendades; sellele oli vastu kohtuminister Jaak Reichmann (astus ametist tagasi 17. jaanuaril 1923) ja välisminister Aleksander Hellat jäi eriarvamusele. Palvet oli eelmises valitsuses arutatud juba suvel, kuid taktikalistel kaalutlustel otsustamine aasta lõpule edasi lükatud. Asja ümber toimuvat hakati nimetama koguni kiiseliaadiks. — Bernhard Kiisel (Kissel; Kiesel; 1892–?) oli kaubandus-tööstusministeeriumi väliskaubanduse osakonna juhataja 1919, vangistati ja mõisteti 1921. a detsembris 5 aastaks vangi, klaverivabriku AS Astron juhataja 1924–1930, seejärel kohvikuomanik Tallinnas; Eesti Spordiliidu asutaja ja abiesimees. Vangistati 14. VI 1941 Tallinnas, viibis Novosibirski oblastis ja Sverdlovski oblastis Sosvas, Erinõupidamine karistas teda 15. VII 1942 5-aastase vabaduskaotusega; vangistati taas 21. XII 1949, ENSV Ülemkohus karistas teda 17. V 1950 25-aastase vabaduskaotusega, vabanes 1954. a oktoobris, ilmselt suri Venemaal.

Tööd on meil palju teha, igal alal ja piiramata ulatuses. Teiste riikide silmapaistmata osana oleme aastasadade jooksul vaeselapse osaga pidanud rahul olema. Meile anti ainult niipalju võimalusi, et hing vaevalt sees seisis, kuid unistada ei võinud meie sellest, et võiksime edeneda kõigil aladel teiste rahvastega ühise hooga ja vabalt. Ja korraga rebenesid kõik köidikud, väike, unustusesse jäetud, teiste tõugata olnud rahvas ajas ennast sirgu, tundis ennast teistega ühevääriliseena, vabana, iseseisvana, täis julgust rasketes võitlustes heitlemiseks, täis tahtevõimu vabalt edeneda, luua ja elust rõõmu tunda. See on võimalikuks saanud ainult meie riigi loomise abil. Oma riik on see imevägi olnud, mis kogu meie elu uuele, avaramale, päikesepaistelisemale alusele on seadnud.

Leidub veel niisuguseid, kes Eesti riigi peale hirvitades vaatavad, teda härjapõlve-riigikeseks nimetavad. Kes meie riigist lugu ei pea, need ei armasta ka Eesti rahvast, neile on ükskõik, kas Eesti rahvas võõra ikke all elutseb või ka täiesti kaob. Meil peab aga selge olema, et Eesti riigi loomine kõige hädaohtlikumal ajal sündis. Ei oleks meie rahval mitte elutungi olnud, siis ei oleks ta raske ja alguses nii vähe lootusi äratava riigiloomise ülesande teostamisele asunud, niisugusel korral oleks nälg, taudid ja suure Vene revolutsiooni järel tekkinud kodusõjad meie maast viimase jõu välja kurnanud. Mittearvurikas Eesti rahvas oleks nii suuri kaotusi kandma pidanud, et küll vähe lootusi oleks üle jäänud ka siis, kui rahulisemad ajad kord kätte oleksid jõudnud, midagi oma jõul veel korda saata.

Eesti riigi loomine on rahvaste ajaloosse niisugused leheküljed kirjutanud, mida sealt enam ükski võim maha ei kustuta.

Ilma välise abita, ilma kogemusteta, ilma ainelise jõuta julges meie rahvas, kelle maa suure sõja ja revolutsiooni ajal välja kurnatud oli, oma riiki looma ja ühtlasi ka sõda pidama hakata rahvaste mere vastu, mis laialisel Vene lagendikul maruhoode all kõrgesti lainetas ja meid lihtsalt ära uhtuda ähvardas.

Meie põeme veel Venest päritud haigust, mis enese peale sülgamises avaldub. Ei ole meil veel harilik nähtus igakülgselt vaba ja kultuuriline iseteadvus. Kuid just meie riigi loomise lugu peaks meid julgustama, ta peaks igale kõhklejale põhjust andma järelkaalumiseks, kas siis meie tõesti uhkelt ei või pead tõsta ja keha sirgu ajada kõike seda järelkaaludes, kuidas meie rahva elujõud, iseloomu sitkus, vabaduse armastus ja ajaloo käigu õige hindamine avaldunud on Eesti riigi loomise puhul.

Kui meie riigi esimestel aastatel palju konarlust veel ennast tunda annavad, siis ei tohi see ometigi ärakasutamist leida, põhjenduseks, et meie riik eluvõimetu olla. Ükski uus korraldus ei tööta ilma konarluste-

ta. Selle vastu vaadatagu ja kaalutagu aga kõike seda, mis nende väheste aastate jooksul juba korda saadetud on. Kas ei kee meie elu nagu värske allikas? Kas allika puhas vesi keerutab puhta liivaga ühes ka muda ja kõnsa tükka alt ülesse, kuid need saadab ta ka oma jõul päri vett. Mitte kõhklemiseks ja elueitamiseks ei ahvatle meid praegu ümbritsev keev, nõudev ja loov Eesti elu, vaid elu üle rõõmu tundmisele, elu hindamisele ja elu täiendamisele.

Vaba, iseseiseiv Eesti läheneb sellele Euroopa kultuurile, kus mitte kannatuste ülistamine ja elu ilusasti lõpetamine selleks lõngaks ei ole, mis peenendatud kultuuri läbi põimib, vaid kus elu ülemaks hõiskeks on võidurõõmus ja kirgline: "elagu elu!" Mitte ilus surm ei ole meie rahva aatekujuks, vaid ilus, sisurikas ja lootustest kannetud elu, pühendatud loovale tööle ja sellest tekkinud rõõmule. Kui meie aga näeme, et ka meil viimasel ajal nähtusi leidub, kus elu eitamine vabasurma näol just nooremate hulgas poolehoidu nagu leiab, siis tuleb sarnaste "vabalt" surma minejate peale vaadata kui haigete ja jõuetute hingede peale. Suured põrutused on nad tasakaalust välja löönud, kihava elu nõudmised käivad üle nende nõrgestatud tahtejõu. Vabas Eestis kasvav noorsugu kasvab tervena ja elujõulisena, ta teab, et noore riigi korraldamise, valitsemise ja kaitsemise töö kord tema õladele langeb, ja seda tulevat tööd ja vastutust ootab ta rõõmuga.

Täna, meie vabariigi 5. aastapäeval, on meie kohus tänutundes kõiki meelde tuletada, kes meie riigi loomisele kaasa on aidanud. Täna viibime sügavas leinatundes nende haudadel, kes võitluses meie parema tuleviku, meie rahva saatuse, meie riigi eest oma kallima vara, oma elu on jätnud.

Täna lehvigu uhkelt vaba Eesti lipud üle rahva, kes oma riigi väärtust tunneb ja tõotab kui üks mees riigilipu ümber kokku tõtata, kui teda jälle hädaoht peaks ähvardama.

Täna palume südamest, et meie riik ja rahvas võiks kaua rahus elada, et tast mööduneksid taudid, sõjad, mässud ja nälg, et meil üksmeel valitseks ja sallivus kõigi ilusamaid õisi kannaks.

Kaja, nr 52, 24. II 1923, lk 2.

[***]

VABARIIGI 5. AASTAPÄEVAKS

Eesti noor vabariik pühitseb homme oma 5-dat aastapäeva. Igale, kes elu mõistab tähele panna, on selge, et meie majandusline seisukord Eesti riigi algupäevilt kuni tänaseni märksa paranenud on. Viimased rahuaastad on meile ülesehitavat tööd võimaldanud, samati ka see, et meil riigi-

võim on seni enam-vähem mõõdukates kätes olnud. Ei ole oma võimu täiesti saanud maksma panna ükski äärmus, nii paremalt kui pahemalt poolt. On tehtud küll vigasid ja nende seas ka suuri, kuid igatahes oleksid need vead palju suuremad, kui meie riigilaeva juhtimises äärmused võimul oleksid.

Kuid äärmused ei maga. Julgustatud suurte[le] sõdadele harilikult järgnevast reaktsiooni ajast, on meie kiriklik-tagurlased ja parempoolsed ringkonnad ühes arvurikka sakste ja ebasakste perega agarasti tegutsemas, et meie riigilaeva alalhoidlistesse ja tagurlistesse vetesse juhtida. Selleks olid nad ka rahvahääletamise usuõpetuse asjus välja kutsunud ja selle läbiviimiseks omale soovitavas mõttes nii maal kui linnas kõik võimalikud abinõud tarvitusele võtnud. Meil Saaremaal said nad väikese häälteenamusega võidu (mannermaa kohta puuduvad meil praegu, 22. veebr. h[ommikul] kindlad teated). Nüüd neil muidugi võidurõõm suur, seda enam veel, kui ka mannermaal peaks võit nende poole kalduma. Seda kristlikku parastamist, mis neil siis on!

Kuid töötava rahva vabameelsemal ja arusaajamal osal pole praegu mingit põhjust pead norgu lasta. Seda enam, et tõde ja õigus ning selge arusaamise ülekaal on meie pool. Pealegi pole meie usu vastu võidelnud, oleme ka alati rõhutanud Kristuse ligimesearmastuse ja sarnasuse õpetuse vajadust tegelikuks elus, vaid oleme võidelnud lääge silmakirjalikkuse, alatu omakasu ja hulkade pimestamise vastu, mis usu nimel tahetakse korda saata. Usume aga, et kuigi usuõpetus koolide tunnikavasse sundusliselt peaks asetatama, et siis veel niisugust usuõpetust koolis ei õpetata, kui sunduslise usuõpetuse pooldajate tagurlisem kui ka teadvusetum, pimedam osa nõuavad. Õige kooliõpetaja juba raha eest lastele seletama ei hakka, et $2 \times 2 = 7$. Ja ka meie kirik jääb hariduses edenevale rahvale ikka enam ja enam võõraks, kui ta oma kivinenud seisukohalt et nihku. Kui ta tahab püsida, siis kuulgu edeneva elu häält, mis peaasjalikult ka meie tuleviku lootuses — haritumas noorsoos kajastub.

Ja eelolevad valimised — ega usuõpetuse hääletamise tagajärjed nende tagajärgi veel ei eelda. Seal räägivad klassi huvid ja selgemõistus rohkem kaasa kui möödunud rahvahääletamisel, kus ka laialisemate hulkade arenemata usutunne õige tähtsat osa mängis.

Nii siis — Saare töötava rahva edumeelsemal ja arusaajamal osal — olgu nad missuguse partei pooldajad tahes — pole vabariigi aastapäeval mingit põhjust pead norgu lasta, küll aga peame tundma veel suuremat tarvet üksmeelseks võitluseks töötava rahva parema tuleviku sihis. Võitluses on elu ja edu.

Meie Maa, nr 15, 23. II 1923, lk 1–2.

[***]

EESTI ISESEISVAKS KUULUTAMISE PÄEVA PUHUL

Viis aastat on möödas, kui Maapäev Eesti iseseisvaks, rippumatuks vabariigiks kuulutas. Viis aastat on rahvaste elus kui tilk ajameres ja nad mööduvad sageli silmapaistvaid märkisid järel jätmata. Teine lugu on siis, kui selle aja sees millegi eesmärgini on jõutud ja rahva elukäigule kindel alus rajatud ja uus siht ja eesmärk üles seatud.

Meie iseseisvuse tähtsusest, tekkimisest ja Eesti rahva püüdest ise oma saatuse määrajaks hakata on alati palju sõnu tehtud. Selleks kasutatakse ära iseäranis iseseisvuse päeva kättejõudmine, kus siis harilikult pilku heidetakse minevikku ja vaadeldakse neid okalisi radu, mille mööda käies käesoleva ajani jõutud. Tuletatakse meelde esivanemate heitlusi vabaduse pärast, tuletatakse meelde ka orjapõlves vingerdamist võerasrahvaste ikke all, mis aastasadasid kestnud ja mis rahva vaimlist ja majanduslist edenemist viimasel ajal sundis suure, aga haige idanaabriga tigusammul kaasa tegema. On meeles veel see, kuidas Eesti asja sarnastel oludel lõpulik surmale suikumine ähvardas. Mõeldakse ka selle pääle, kuis rahva paremate poegade huultelt siis esimesed hääled kostvale tulid, mis kuldsest priiusest kõnelesid ja mis värskendava hommiku tuulena üle terve kodumaa puhusid, mõndagi juba meelt heitmas olejat virgutades uuele teele ja iseseisvuse püüdele.

Siis jõuame sündmusteni, mis igalühel veel küllalt värskelt meeles — viimase võitluseni iseseisvuse eest, meie vabadussõjani. Seda vaevalist rada vaadeldes, mille saatus Eesti rahvale käimiseks määranud on, peab imestama, et me nii kaugele jõudnud oleme ja nüüd iseseisva liikmena suures rahvaste peres tegutseme.

Tänuga peame meele tuletama neid, kes selle eest võidelnud, et selle suure eesmärgini jõuda, mis meie rahva hinges alati püsinud.

See võitlus ei ole aga mitte lõppenud. Peame võitlema vabaduse alalhoidmise eest, mille ainult siis endale jäädavalt kindlustame, kui me teda väärilselt hinnata mõistame. Sellepärast ei olegi mitte ülearune pilku heita meie kurva mineviku pääle, sest see meeletuletus näitab küllalt selgelt, missugust varandust me hoidma peame. Ülesehitava töö juures oleme nüüd 5 aastat olnud, kuid tehtud tööd arvustamata jättes peab ütlema, et tegemata veel määratu palju.

Kõikuval ajajärgul, uuenduste ja hüüdsõnade tuhinas oleme ka sammusid astunud, mis küpsemat kaalumist nõudnud oleksid, mida aga nüüd tagantjärele ära nähes elunõuete kohaselt ümber hinnata tuleb, et see jäädavaks rahva elu halvendajaks ei muutuks.

Kui organism seesmiselt terve ja elujõuline on, siis ei suuda teda ka välised mõjud hävitada. Nii ka riigiga. Kus seesmine ühinemine ja käsikäes sammumine valitsemas, sääl ei või väline vaenlane kartust äratada. Nii mõnelegi oleme pinnaks silmas, kuid üksmeelselt võime julgelt igale hädaohule silmi vaadata ja rahvuslist iseolemist vabas Eestis püsivalt maitsta.

Seda võimsat tegurit — seesmist ühinemist ja üksteisest arusaamist peame 5-al aastapäeval meele tuletama ja sihiks panema, kuna siia ajani meie oma ridasid mitte koomale tõmmata pole suutnud.

Siis, ja ainult siis, kindlustame omale raskesti kättevõideldud iseseisvuse.

Saaremaa, nr 15, 23. II 1923, lk 2.[27]

[27] Vt ka artikleid: J. E. Eesti, ole valvel, siis püsid vaba rahvana! — *Postimees: Pärnu väljaanne*, nr 45, 24. II 1923, lk 1; K. P. [= Karl (Kaarel) Pahk]. 1918.–1923. a. — *Vaba Eesti*, nr 8, 23. II 1923, lk 1–2; J. S-k. Sada aastat eestlaste ajalugu. — *Sakala*, nr 22, 23. II 1923, lk 2, 5; V. S. Eesti Vabariigi viienda aastapäeva puhul. — *Oma Maa*, nr 23, 23. II 1923, lk 2; Viljandis, 23. veebr. 1923. a. — *Sakala*, nr 22, 23. II 1923, lk 2.

ABSTRACTS

JÜRI ENGELBRECHT. **The Three Princes of Serendip**

Based on the story "The Three Princes of Serendip" published in Venice (1557), the British writer and erudite Horace Walpole coined the word "serendipity". In one of his letters (1754), he has described his own discovery in heraldry following this story where the Princes made discoveries "[---] of things which they were not in quest of [---]".

Starting from the 20th century this word has been widely used, and the contemporary understanding says that serendipity is the occurrence and development of events by chance in a happy or beneficial way (Oxford Dictionary). However, one should add that it needs a prepared and open mind to recognize the importance of such accidental discoveries.

The article describes scientific discoveries and stories where serendipity has played a decisive role. The best story is related to the discovery of penicillin by Sir Alexander Fleming, but many other scientific or technological discoveries can also be described by serendipity. The list is long involving famous names like Columbus, Kepler, Röntgen, Fermi, etc, and inventions like teflon, post-it-note, the microwave oven, etc.

In the pragmatic project-based society, bureaucrats certainly do not like such a category of scientific research and prefer measurable results and deliverables. The European Research Council (ERC), however, has funded the research called "Serendipity in Research and Innovation", which has already pointed out several excellent cases of serendipity in recent research of ERC awardees. In general terms, this means that researchers should have freedom in their studies to be prepared for unpredictable discoveries. Such a freedom is a sign of a smart society. (Auth.)

JÜRI ALLIK. **Does religious thinking exist?**

Lucien Lévy-Bruhl's (1857–1939) La mentalité primitive *(1922, in English* Primitive Mentality*, 1923) was a mod-*

ernist manifest in anthropology. Analogously to the sociologist doctrine of modernity, Lévy-Bruhl believed that archaic primitive thinking is inevitably replaced with modern rational thinking. Because primitive thinking is characterised by the inability to distinguish between natural and non-natural causes along with ignoring logical contradictions, all forms of religious thinking are also forms of this archaic form of thinking. Although another great anthropologist, Claude Lévi-Strauss (1908–2009), attempted to rehabilitate mythological and especially totemistic thinking, there is no evidence that it is an equal partner to rational thinking. If we take Jean Piaget's (1896–1980) concept of mental operations as a basis, there is only one standard for scientific concepts. Peeter Tulviste (1954–2017) entertained the idea that beside one rational model there are multiple forms of thinking corresponding to practices (for instance art, religion, politics etc.), each of which sustains a specific form of thinking.

Although postulation of multiple forms of mechanisms is a routine procedure in psychology, it is a rather hopeless task to find a specific feature which distinguishes religious thinking from all other forms. A better option is to distinguish religion from other practices not by a unique form of thinking but by beliefs, opinions, and values. Thus, the answer to the posed rhetorical question is negative: there is no specific form of religious thinking. Finally, placing this research agenda on an evidence basis, I will discuss data showing that the level of religiosity is higher in countries with a lower mean intelligence (Richard Lynn, John Harvey, Helmuth Nyborg. Average intelligence predicts atheism rates across 137 nations. — Intelligence, *2009, Vol. 37 (1), pp. 11–15. doi:10.1016/j.intell.2008.03.004).* (Auth.)

REET KASIK. **Written Estonian during 100 years**

The rules of written Estonian became fixed in the 1920s after discussions during the national awakening period and the activities of the language board of the Estonian Literary Society and the Mother Tongue Society. Schools began to teach normed written language; the editorial offices of major newspapers and publishing houses employed language editors. The three-volume Dictionary of Standard Estonian *(Eesti*

õigekeelsuse sõnaraamat, 1925–1937) was completed; it also contained a great part of the proposals of language innovators.

Illiberal language planning after World War II impoverished the written language. The first dictionaries of standard Estonian compiled after the war were strictly normative and did not consider the actual usage and changes in the language. In the 1960s, a new generation of linguists and language planners with proper linguistic education emerged. Its representatives emphasised the significance of linguistic studies as a precondition for language planning and compilation of normative dictionaries. In the 1970s, universities started to conduct studies on the actual language usage by people of different ages and residing in different areas. This was also reflected in updating of language norms.

*After the restoration of Estonia's independence, the linguists' opportunities for research and publication and their international connections changed and broadened. In the mid-1990s, a two-volume Estonian grammar (*Eesti keele grammatika*) was published. Large dictionaries on which work had been done for decades began to appear in instalments:* Dictionary of Estonian Dialects *(Eesti murrete sõnaraamat), and* Explanatory Dictionary of Estonian *(Eesti kirjakeele seletav sõnaraamat); new editions of the* Dictionary of Standard Estonian *were published in 1999, 2006 and 2013. Along with them, manuals of written language and advisory handbooks were published.*

The paradigm of Estonian language studies has essentially changed and broadened over decades. Estonian linguistics is in a good condition at present. Based on the Development Plan of the Estonian Language for 2011–2017, University of Tartu Press publishes academic comprehensive overviews of the Estonian language in the series Treasury of the Estonian Language (Eesti keele varamu). This work is supported by the Ministry of Education and Research programme Estonian Language and Cultural Memory. *A new academic grammar of the Estonian language is being compiled as teamwork.*

The status of the language in the society causes some concern. The usage areas of the Estonian language, which were considerably growing and broadening in the early 1990s,

have begun to narrow. English is increasingly used in research and higher education. This poses a threat to the sustainability of Estonian literary language, as the language of education and research is one of the most important parts of literary language, which feeds other varieties of the language — the language of journalism, fiction, official communication, etc. The continuity and self-confidence of the nation depends on education in the mother tongue. (Auth.)

INDREK HIRV. **Poetry**

MIRKO BONNÉ. **Lighter than the day: Excerpt from the novel**

MARTIN HEIDEGGER. **Releasement**

On 30 October 1955, Martin Heidegger delivered a speech in his home village Messkirch in memory of his fellow countryman, the composer Conradin Kreutzer (1780–1849). The speech was published in 1959 under the title "Gelassenheit" in a collection with the same name.

Heidegger distinguishes between two kinds of thinking, both of which are justified and necessary in their own way: calculative thinking and meditative thinking. The former is the creation of technology or of a certain kind of thinking. This kind of thinking — like asking and will — is profitable, but it determines in advance what is being sought. Consequently, this kind of thinking is unable to discover anything for thinking itself but only to compute with the existing. However, when Heidegger contrasts calculative and meditative thinking, he calls the latter essential for human nature. In this, he sees genuine thinking, an expectant response to the existential call. Nonetheless, he is not entirely negative towards calculation. The question is not in the balance of two kinds of thinking but refinding them on a genuine basis. This kind of comportment should be releasement by which we say simultaneously "yes" and "no" to the world of technology. Releasement includes affirmation — the entry of technology into the world and opening the world in a calculative way, people's engagement with technology and vice versa. On the

other hand, it also includes negation — the unclinging disregard of technology, thinking on a non-technical basis. Releasement, however, is not a conflicting attitude, neither does it make this potential conflict absurd.

Heidegger has found that even when the threat of the Third World War has been removed, an even greater danger can threaten the world. The greatest ingenuity in calculative planning could go hand in hand with indifference towards meditative thinking — total thoughtlessness. And then, man would have denied and thrown away his special nature — that he is a meditative being. Therefore, the issue is the saving of man's essential nature. Yet releasement toward things and openness to mystery never happen of themselves. They do not befall us accidentally. Both flourish only through persistent, courageous thinking. (Edit.)

ÜLAR ALLAS. **Phage therapy: Forgotten medicine of the future**

Nowadays there are disease-producing bacteria everywhere which are resistant to antibiotics. Therefore, increasing attention is paid to alternative ways of treatment. Phage therapy, which was broadly practiced in the first half of the 20th century already, is considered especially promising.

Bacteriophages (or phages) are viruses that infect and kill bacteria but do not damage animals and people. They were discovered independently by Frederick Twort in Britain and Felix d'Herelle in France. In 1915, Twort described a substance that proliferated while killing bacteria. In the same year, d'Herelle discovered "invisible microbes" parasiting on bacteria; later he called them bacteriophages. Differently from Twort, d'Herelle thought that the discovery could have clinical value.

In 1919, d'Herelle administered a self-made phage preparation to a boy who was suffering from dysentery. The patient recovered in a few days. In the following years, d'Herelle travelled in India and Indochina and successfully cured cholera and plague patients with phages. Phage therapy became popular and several pharmaceutical companies started to produce commercial phage products.

Unfortunately, often phage therapy did not yield expected results, and the initial enthusiasm was replaced with scepticism. Often, phage pharmaceuticals of inadequate quality were sold. The essence of phages remained unclear, and phage therapy did not have a scientific explanation. After World War II, interest in phage therapy in the US and Western Europe decreased even more, as antibiotics had become broadly available meanwhile. In addition, the Western political doctrine declared phage therapy scientifically unacceptable.

In Eastern Europe and the Soviet Union, research in phage therapy continued even in the golden age of antibiotics. For example, the Eliava Institute in Thbilisi produced phage pharmaceuticals against typhus, abscesses and inflammations. In addition, phages were used for preventive purposes in areas where the threat of infections was high. In Georgia, Russia and Poland, phage therapy is broadly available even now. Unfortunately, for a long time, the rest of the world was not aware of the studies by the scientists of the Eastern bloc.

Recently, interest in therapeutic phages has grown abruptly. Decades of practice have not shown that phage therapy would cause health disorders in patients. Application of a few phage products has already been approved in the Western countries. Unfortunately, the development of new pharmaceuticals is hindered by the lack of legal regulations and the high price of clinical tests. Nonetheless, many scientists believe that, in the near future, phage therapy will be used in situations where antibiotics do not yield expected results. Evidently, phage products will not entirely replace antibiotics but supplement them rather. (Auth.)

TOOMAS KIHO. **Special development plan**

"The fate of our state depends on two things — these are peace and work...": By the fifth anniversary of the Republic of Estonia in 1923

To mark the centenary of the Republic of Estonia, we publish a selection of articles that appeared in Estonian newspapers in February 1923. In addition to traditional holi-

day rhetoric to honour the fighters in the War of Independence (1918–1920), to instil optimism, to commemorate the historical events that led to the proclamation of independence on 24 February 1918, the development of public institutions and de jure *recognition by foreign countries, the articles published in 1923 concentrate more on everyday issues or even express dissatisfaction.*

For example, the Parliament is reminded that the promise given by the Provisional Government in 1919 to support the completion of education of all school students who voluntarily participated in the War of Independence has not been fulfilled. Tulevik*, the newspaper of Estonian social democrats, complains that workers' wages have been so low throughout the independence period that they do not provide a decent living. The paper also mentions 29 strikes in 1922 with approximately 3600 participants. Elsewhere, however, it is stated that, compared to the miserable situation in the Soviet Union, the living standard of the Estonian people is quite good. This is also shown by the fact that, in addition to material well-being, the need to find better storage conditions for ethnographic collections and folklore archives is highlighted.*

It is also noteworthy that, from 17–19th February 1923, the first referendum was held in Estonia. In result, religious instruction was made compulsory for schools but remained optional for students. According to the Constitution, the referendum brought about new parliamentary elections, which were held from 5–7 May.

An important historical event mentioned is the liberation of the first peasants from serfdom in 1823, or 100 years earlier, according to the 1816/1819 Peasants Emancipation Acts that abolished serfdom in the Russian Empire. This might be considered the beginning of national development.

In 1923, the black clouds of war had not dispersed yet. On 8 March 1921, France and Belgium had occupied Duisburg and Düsseldorf because Germany had not paid reparations. On 10–11 January 1923, they broadened the occupation zone from Duisburg to the whole Ruhr district. The domestic political situation, however, is found to be stable: "The last years of peace have allowed us to start constructive work; the state power has been in more or less moderate hands. Neither the

extreme right nor the extreme left have been able to impose their power to full extent." (Edit.)

Serial

DAVID KAPLAN. **Afterthoughts. Part IV**

In his classic "Demonstratives" (1977, first published in 1989), David Kaplan lays the foundations to a comprehensive account of indexical expressions based on the idea that such linguistic devices are directly referential*, they refer without the mediation of Fregean senses. In "Afterthoughts" (1989), he clarifies some issues from the earlier text, concentrating on four sets of topics: What is direct reference? Do demonstrations complete demonstratives? What is context? Who can say what?* (Edit.)

AUTHORS

ÜLAR ALLAS PhD (1977), research fellow at the Institute of Technology, University of Tartu

JÜRI ALLIK PhD (1949), ordinary professor of experimental psychology at the University of Tartu

MIRKO BONNÉ (1965), German writer and translator

JÜRI ENGELBRECHT PhD (1939), professor emeritus of Tallinn University of Technology

MARTIN HEIDEGGER (1889–1976), German philosopher

INDREK HIRV (1956), Estonian poet

IIRIS JAASKA (1992), Estonian artist, BA student of media design at Tartu Art College

INGMAR JÄRVE (1992), Estonian artist

DAVID KAPLAN PhD (1933), the Hans Reichenbach Professor of Scientific Philosophy at the University of California, Los Angeles

REET KASIK PhD (1946), associate professor emeritus at the Institute of Estonian and General Linguistics, University of Tartu

TOOMAS KIHO PhD (1963), editor-in-chief of *Akadeemia*

DIETER NEIDLINGER MA (1968) translator, literary scholar and author for educational media

HENRI OTSING (1994), philosopher

INDREK REILAND PhD (1984) postdoctoral fellow in philosophy at the University of Barcelona

JÄRELMÕTTED

David Kaplan

Tõlkinud Anto Unt

IV

Algus 2. numbris.

Mitteeksisteeriva nimetamine

Leidub teatud objektikategooriaid, mis meid kindlasti põhjuslikult ei mõjuta. Kui sellistele objektidele saab anda nimesid, siis ei saa olla õige vaade, mille järgi nimed on oma osutatu põhjuslikud tagajärjed. Pean silmas tulevasi indiviide ja pelgalt võimalikke indiviide. Seda laadi oletatavad entiteedid on *mitteeksisteerivad*.[101]

Kui me saame anda nime isikule, kes *kunagi* asus selles kehas ("John Doe #256"), siis miks ei peaks me saama anda nime isikule, kes *tulevikus* sellest viljastatud munarakust tegelikult üles kasvab? Ja kui meie käsutuses on kõik vajalik kõnepuldi kokkupanekuks, kokkupanekuõpetus ja vajalikud materjalid (vorm ja aine), siis miks ei peaks me saama anda nime unikaalsele pelgalt võimalikule kõnepuldile, mille me *oleksime valmis teinud*, kui poleks nii kaua venitanud, et selle järele kadus vajadus?

Skeptikud, kes on seisukohal, et indiviidi ei saa ristida enne tema olemisse tulemist, väidaksid, et ei ole mingit sündimata lapse nimetamist enne esimese trimestri lõppu (või mis iganes ajahetkele Ülemkohtu praegu kehtivad metafüüsilised arvamusavaldused võivad viidata). Saab muidugi väljendada kavatsust ristida konkreetse nimega *mida iganes, mis esimesena rahuldab teatud tingimusi*. Ehk saab isegi *algatada* ristimist enne osutatu päralejõudmist. Ent nimetamine ei *leia aset*, nimi ei *nimeta* teda, nime ei saa *kasutada* talle osutamiseks (vähemalt mitte otseseks osutamiseks viisil, nagu nimed öeldakse otsese osutuse teoreetikute järgi osutavat) enne, kui osutatu tuleb olemisse.

---

[101] Kindlasti ei saa me olla selliste indiviididega *en rapport*. Ka minevikuindiviidid on minu vaate järgi mitteeksisteerivad, ent nad mõjutavad meid põhjuslikult. Mõned abstraktsed objektid, nt arvud, ei mõjuta meid minu arvates põhjuslikult (kohases tähenduses) ja neile saab kindlasti anda nime. Ma ei käsitle neid kahtluste tõttu sääraste objektide objektiivsuses.

Skeptilise seisukoha üks raskus on selles, et planeerimise ja teiste ettepoole vaatavate tegevuste korral soovime sageli öelda midagi nende nimetamatute *kohta*, võib-olla kirjelduse kasutamise abil.[102] Minu kogemuse järgi nõustuvad need, kes vaidlevad vastu võimalusele *nimetada* 21. sajandil esimesena sündivat last, sageli vaatega, et kirjeldus — kuidas seda öeldagi — ei ole *tühi*.

Võib-olla lepivad nad üle sääraste entiteetide kvantifitseerimisega ja vaidlustavad üksnes suvaliste kirjelduste abil *nimede* sissetoomise praktika (nimede puhul tahavad nad seotust). Sel juhul oleks loomulik lisada *kitsas olemasolupredikaat*, eristamaks tõeliste kohalikult eksisteerijate nagu teie ja mina jõulist olemasolu mitteeksisteerijate lahjemast olemasolust.

Kui sellist kvanitifitseerimist *mitte* lubada, paistab seisukoht veider. Kas mitte ei eeldata, et leidub kavalaid viise sõnastada ümber mistahes lause, kus sellised kirjeldused esinevad, et "elimineerida" need, mis esinevad väljaspool ajalise operaatori ulatust?[103] Pole selge, kuidas seda teha. Kuidas sõnastada ümber *de dicto* lause: "Katie võlgneb oma (tulevase) esmasündinu Rumpelstiltskinile"?[104]

---

[102]Või teiste "osutavate fraaside" abil, nagu Russell neid nimetas.

[103]Märgin ära, et kui selline meetod leidub, siis arvatavasti leidub sellesarnane meetod ka enam mitte eksisteerivate mineviku indiviidide kirjelduste elimineerimiseks.

[104]Kui "Fy" tähistab seda, et "y on Katie esmasündinu" ja "Ox" seda, et "Katie võlgneb x-i Rumpelstiltskinile", võiksime üritada määrava kirjelduse järgmist "elimineerimist" millestki, mis jämedalt on "$O(the\ x)Fx$" (eirates kirjelduse "tema esmasündinu" "kui üldse"-aspekti):

$$Tulevikus\ \exists x(Alati\ \forall y(Fy \leftrightarrow y = x) \wedge Praegu\ Ox).$$

See sümboliseering oleks õige juhul "Katie *annab tulevikus* oma esmasündinu Rumpelstiltskinile", kuid mitte juhul "*võlgneb*". Probleem on selles, et "võlgneb" (nagu ka "peab" ja "tahab") on oma grammatilise sihitise suhtes intensionaalne verb. Isegi kui tuleks välja, et Katie esmasündinu on tema kõige inetum laps, $Alati\ \forall y(Fy \leftrightarrow Uy)$, ei võlgneks ta Rumpelstiltskinile oma kõige inetumat last. (Ent kui ta *annab ära* oma esmasündinu, siis annab ta ära oma kõige inetuma lapse.) Määrava kirjelduse "elimineerimine" muudab *de dicto* preditseerimise sisse-

See, mis kõlab skepsisena mitteeksisteeriva nimetamise suhtes, võib olla hoopis teistsugune ja väiksem mure selle pärast, et kavatsetud ristitava kirjeldus ei ole piisavalt spetsiifiline valimaks välja unikaalset mitteeksisteerivat indiviidi. Selline võib olla ukseavas oleva võimaliku paksu mehe juhtum.

Ebapiisav spetsiifilisus paistab olevat Kripke mure *Nimetamises ja paratamatuses*, mis puudutab pelgalt võimalikku liiki ükssarve ja pelgalt võimalikku "Sherlock Holmesi" osutust.[105] Ent tema arutelu selle üle, mida ta nimetab "epistemoloogiliseks teesiks" (mille järgi avastus, et eksisteerisid loomad, kellel olid olemas kõik müüdis ükssarvedele omistatud tunnusjooned, ei taga ükssarvede kunagist eksisteerimist), toob esile täiesti teistsuguse argumendi, nimelt et *viis, kuidas need konkreetsed nimed käibele tu-*

---

kvantifitseerimiseks. Ja see viib intensionaalsete verbide korral ebaõigete tulemusteni. (Pange tähele, et sama laadi "elimineerimine" leiab aset automaatselt, kui me kasutame esimest järku loogikat, et formaliseerida lauset, mille grammatiliseks sihitiseks on umbmäärane kirjeldus. Võrdle lausete "Katie võlgneb Rumpelstiltskinile vaka kulda" ja "Katie annab (tulevikus) Rumpelstiltskinile vaka kulda" formaliseeringuid. Intensionaalsete verbide sihitisena esinevate umbmääraste kirjeldustega seoses on huvitav probleem, kuidas neid "de-elimineerida".)

Ilma intensionaalsete verbideta ei ole elimineerimised selgelt ebaõiged. Intensionaalsed *operaatorid*, niikaua kui nad on *lause*operaatorid, ei tekita probleeme, sest määravaid ja umbmääraseid kirjeldusi saab elimineerida predikaatidest, jättes nad operaatori mõjupiirkonda.

Mõned arvavad, et "*võlgneb*" on ümbersõnastatav, tekitades lausetäiendi [*sentential complement*], kus esineb "võlgnemise" grammatiline sihitis, näiteks "Katie on praegu kohustatud, et mõnel tulevikuhetkel ta annab oma (tulevase) esmasündinu Rumpelstiltskinile". See lubab paigutada ajavormioperaatori ("mõnel tulevikuhetkel") uue lauseoperaatori ja "võlgnemise" vana grammatilise sihitise vahele. Kui te olete sellisel seisukohal, siis proovige lauset "Katie mõtleb praegu oma (tulevasest) esmasündinust" ja lugege lisa A: "Ümbersõnastamine propositsioonilistesse hoiakutesse" artiklist "Opacity", *op. cit*.

Minu eesmärgiks on siinkohal viidata sellele, et need, kes loodavad üle tuleviku indiviidide kvantifitseerimise toimet saavutada ajalisi operaatoreid kasutades, seisavad silmitsi fundamentaalse tehnilise probleemiga.

[105] "Täiendused", *Nimetamine ja paratamatus*, *op. cit*., lk 187–189.

lid (puhtast müüdist ja puhtast fiktsioonist) teeb *nende* jaoks võimatuks nimetada pelgalt võimalikke entiteete.[106] See argument on sõltumatu müüdi või fiktsiooni spetsiifilisuse määrast.[107]

Ei ebapiisav spetsiifilisus ega vastuväited fiktsioonist või müüdist pärit nimedele ei rakendu 21. sajandil esimesena sündiva lapse juhule ega võimaliku kõnepuldi juhule — mõlemal

---

[106]Nagu seda sõnastab Harry Deutsch: *osutus ei ole kokkusattumus*.

[107]Loengus on Kripke välja käinud intrigeeriva mõtte, et on olemas abstraktsed, kuid tegelikud (mitte pelgalt võimalikud) *fiktsionaalsed indiviidid*, mis toimivad selliste nimede nagu "Sherlock Holmes" osutusena. Selliste entiteetide tunnistamist võiks saata kitsas olemasolupredikaat, et eristada fiktsionaalset mittefiktsionaalsest. Ma ei tunne Russelli vaadet tulevikuindiviidide osas, ent ta väljendas vastuseisu fiktsionaalsetele entiteetidele raamatus *Introduction to Mathematical Philosophy*:

> "Kui mitte keegi ei mõtleks Hamletist, ei jääks tast midagi alles; kui mitte keegi ei mõtleks Napoleonist, siis mõne aja pärast keegi mõtleks. Reaalsustaju on loogikale elutähtis ja kui keegi sellega žongleerib, teeseldes, et Hamletil on teistsugust sorti reaalsus, teeb ta mõtlemisele karuteene."

Hoolimata Russelli retoorilisest jõust pean tunnistama, et mind Kripke analüüs veenis. (Nagu Joseph Almog osutab, ei ole selge, kas Russelli kinnitus, et Hamletil ei ole "teistsugust sorti reaalsust", rakenduks sellele, mis minu arvates on Kripke vaade, mille kohaselt Hamlet, ehkki ta pole *isik*, eksisteerib *meie* reaalsuses *fiktsionaalse tegelasena*.)

Kui Kripkel on õigus, paistab see lahendavat juhu, kus autor loob fiktsiooni läbinisti väljamõeldisena, ent omistab ühele tegelasele, kelle ta nimetab "Woodyks", konkreetsed tunnused, mida tegelikult mitte millelgi ei *ole*, ent mille kohta meie lemmik essentsialismiteooria ütleb, et on täpselt üks võimalik objekt, millel need *võinuks* olla (näiteks tunnus olla kokkupandud teatud kõnepuldi komplektist). "Woody" nimetaks tegelikku fiktsionaalset entiteeti, mitte pelgalt võimalikku mittefiktsionaalset entiteeti.

Või peaksime selle asemel ütlema, et autor tegi loo konkreetse pelgalt võimaliku mittefiktsionaalse entiteedi *kohta*? Üsna selge vahetegemine jutu tegelase *omaduste omamisel* indiviidi x poolt ja jutu käimisel *x-i kohta* muutub ähmaseks, kui x on pelgalt võimalik. Ja kui me lisame raskused, kui on vaja vahet teha *x-i kohta* käimisel ja *x-i järgi modelleeritud* olemisel (eristus, mida on küllalt raske teha ka tegeliku x-i korral), siis lakkab mu eristamisvõime töötamast.

puhul on tegemist avameelse katsega ristida midagi, mille kohta mööndakse, et tegu on mitteeksisteeriva objektiga.

Loogilised pärisnimed

Küsimus, mis mind üldse ajendas mõtlema subjektivistliku semantika, instrumentaalse teesi ja sõnavara võimu üle, on selline: kuidas peaks Russelli "loogilisi pärisnimesid" kohandama konteksti ja olukorra semantikaga?

Kasutades "nime" selle kohta, mida ta mõnikord nimetab "loogiliseks pärisnimeks", kirjutab Russell:

> *nimi* [---] on lihtne sümbol, mis tähistab otse indiviidi, mis on ta tähendus, ja see tähendus on tal iseseisvalt, sõltumata kõigi teiste sõnade tähendusest.[108]

On raske tõrjuda ideed, et Russelli jaoks on sellised nimed otseosutuslikud. Ent tema arusaamad olemasolupredikaadist teevad nõutuks. Ta jätkab:

> Propositsioon "see nii-ja-nii eksisteerib" on tähenduslik, olgu ta tõene või väär: ent kui a on see nii-ja-nii (kus "a" on nimi), ei tähenda sõnad "a eksisteerib" mitte midagi. Üksnes kirjelduse — määrava ja umbmäärase kirjelduse korral saab tähenduslikult väita olemasolu; sest kui "a" on nimi, siis ta *peab* midagi nimetama: see, mis mitte midagi ei nimeta, ei ole nimi, ja seega, kui ta kavatsuse kohaselt on nimi, on tegemist tähenduseta sümboliga.

Tema väide, et olemasolu preditseerimine loogilisele pärisnimele on tähendusetu, on ilmselgelt vigane.[109] Olemata kaugeltki

---

[108] Raamatu *Introduction to Mathematical Philosophy* (London: Allen & Unwin, 1919) 15. peatükist, taastrükk Martinichi raamatus, *op. cit.*

[109] Ma ei saa aru, miks Russell ei taibanud, et raskesti talutavat olemasolupredikaati saaks määratleda, moodustades umbmäärase kirjelduse "üks a-ga identne indiviid", preditseerides seejärel umbmäärasele kirjeldusele olemasolu viisil, mida Russell peab väga soovitavaks, "$\exists x\ (x = a)$".

Tühjade nimede probleem ei pidanuks teda tagasi hoidma. Kui selliseid nimesid võtta (maskeeritud) määravate kirjeldustena, nagu ta nad tavaliselt väitis olevat, siis (kus a on nüüd määrav kirjeldus) "$\exists x\ (x = a)$" on taas samaväärne lausega "a eksisteerib" Russelli en-

tähendusetud, läheb selliseid propositsioone vaja Russelli poolt *propositsioonilisteks hoiakuteks* nimetatu objektina: "Mul on kahju, et on olemas see valu", "Mul on hea meel, et Nixon on olemas" (võttes "Nixonit" ja "seda valu" loogiliste pärisnimedena). Need väited pole sugugi ei triviaalsed ega tähenduseta.

Kui meil on nõue, et loogilised pärisnimed midagi *nimetaksid*, siis selle tulemuseks paistab olevat, et lauset "*a eksisteerib*" ("*a*" on loogiline pärisnimi) ei saa kasutada väära propositsiooni väljendamiseks. Ent kui "*a*" just ei juhtu nimetama paratamatult eksisteerivat, ei ole väljendatud propositsioon paratamatu. Seega saame paratamatuse sissetoomise reegli näiva luhtumise. See koos Russelli epistemoloogiliste ideedega, mis rõhutavad nime kasutava toimija erilist olukorda, meenutab väga minu indeksikaalide analüüsi.

Pärast neid mõttekäike paistsid loogilised pärisnimed loomuliku uurimisvaldkonnana *Demonstratiivides* arendatud tehnika jaoks, ja see haaras mind kaasa.

Kui proovisin seda tehnikat rakendada, olin tulemustest hämmastunud. Seisin silmitsi mõistatusega. Loogilisi pärisnimesid valitsevad printsiibid paistsid implitseerivat, et loogilised pärisnimed *peavad* nimetama midagi, mis eksisteerib nende kasutuskontekstis, aga nad ei tarvitse nimetada *paratamatult* eksisteerivat. Ent kui osutatu ei eksisteeri paratamatult, siis peab leiduma maailm ja ajahetk, kus ta ei eksisteeri, ja kui c on kasutuskontekst sellises maailmas sellisel ajahetkel, siis mida nimetab nime "esinemine" kontekstis c? Lühidalt, kuidas saab nime igal võimalikul esinemisel olla eksisteeriv osutatu, kui osutatu ei eksisteeri paratamatult?

Et olla konkreetsem, võtame mõistatusliku Nixoni juhu. Oletame, et ma annan teatud valule, millega olen otseselt tuttav, ni-

---

da kirjeldusteteooria põhjal. (Kõrvalmärkusena on huvitav mainida, et isegi kui tühja nime võtta "tähenduseta sümbolina", on võimalik arendada ranget semantikat, mille järgi "$\exists x\,(x = a)$" on jällegi ekvivalentne lausega "*a* eksisteerib". Russell ei olnud sellest teadlik.)

Ma ei väida, et olemasolukvantor haarab *olemasolu* mõistet; muutujatel võib olla mistahes muutumispiirkond. Minu argument on *ex concessis*. Juhul kui olemasolu saab "tähenduslikult väita" umbmääraste kirjelduste korral, saab seda teha ka nimede korral.

meks "Nixon". Me oleme nõus, et Nixoni olemasolu ei ole paratamatu. Seega peab leiduma õnnelikum maailm (või ajahetk), mil Nixonit pole olemas.[110] Kui ma lausuksin "Nixon" selles õnnelikumas olukorras, siis millisele olemasolevale ma osutaksin? Kui lauset "Nixon eksisteerib" ei saa kasutada väära propositsiooni väljendamiseks, siis peab "Nixoni" kasutamine sellises olukorras nimetama midagi, mis on seal olemas. *Ex hypothesi* ei saa see olla Nixon. Mis see saaks olla?

Pange tähele, ma ei küsi, kuidas *väärtustada* õnnelikumas olukorras seda, mida väljendab lause "Nixon on olemas" esinemine piinarikkas ristimise kontekstis. Sellega ei ole probleeme; see on väär (taas *ex hypothesi*). Küsimus on: Mida *väljendab* lause "Nixon on olemas" esinemine õnnelikuma olukorra kontekstis? Ja kuidas saab see seal tõene olla?

Niisiis, mis *on* "Nixoni" osutus, kui ta esineb maailma ja ajahetke kontekstis, kus Nixonit ei ole olemas?

Me võime olla kindlad, et nimed ei tule sõnavarasse maailmadevahelise kommunikatsiooniahela kaudu. Kui maailm on selline, kus Nixonit kunagi ei eksisteeri, siis kuidas saab konteksti toimija kasutada termi "Nixon"; kas nimi toodi seal sisse pelgalt võimaliku entiteedi ristimiseks? Vaevalt küll.

Ma arvan, et selle mõistatuse lahendus on sõltumatu kõigist subjektivistliku ja tarbijaliku semantika vastasseisu ümbritsevatest küsimustest. Nagu eespool rõhutatud, meie mõiste väljendi *esinemisest* kontekstis ei nõua väljendi *lausumist* ega isegi mitte seda, et konteksti toimija väljendit kasutaks. Konteksti, karakteri ja olukorra tehnika on loodud selleks, et aidata väljendada *interpreteeritud* keele semantikat, keele, mille jaoks tähendused, *ükskõik mis viisil tuletatud*, on väljenditega juba seotud. See seletab, mis tähendused on, mitte kuidas nad tekkisid. Kui on antud interpreteeritud keel, siis lause kehtib, kui ta väljendab tõde igas kontekstis, kaasa arvatud kontekstid, kus seda keelt ei ole olemas

[110]Näiteks järgmisel päeval pärast Nixoni olematusesse hääbumist. Või kui te arvate, et Nixoni-sugused valud ei lakka kunagi "eksisteerimast" (mingis tähenduses), kui nad kord juba välja on ilmunud, võtke päev *enne* seda, kui Nixon eksisteerima hakkas. Või veel parem, võtke mõni võimalik maailm, kus Nixon *mitte kunagi* eksisteerima ei hakka.

või ei saakski olemas olla või kus keelel puudub see interpretatsioon või ei saakski seda olemas olla. Seega vastuväide, et teatud tähendused *ei saaks esile kerkida* või neid *ei saaks kasutada* teatud kontekstides, ei puutu rangelt võttes praegusesse küsimusse: mis on juba kindlat tähendust kandva väljendi sisu sellistes kontekstides?

Vastus on niisiis: Nixon. (Nagu te algusest peale teadsite.) Intuitsioon, et "Nixon eksisteerib" peab olema loogiliselt kehtiv, juhul kui "Nixon" on loogiline pärisnimi, on ekslik, eeldades vaikimisi, et meie keele võõras kontekstis *väärtustamiseks* peab keel koos oma interpretatsiooniga seal eksisteerima.[111]

Näen siin taaskinnitust keskse vahetegemise olulisusele, mida olen katsunud sisse ehitada juba oma nomenklatuuri, vahetegemisele selle vahel, mis antud punktis *on olemas*, ja selle vahel, mida saab "kohale tuua", et teda tolles punktis *väärtustada*, ehkki ta võib *olemas olla* vaid mujal. Minu "väärtustusolukorrad" väärtustavad sisusid, millel ei tarvitse antud olukorras olla kohalikku eksistentsi, ent mida saab väljendada mujal ja väärtustamiseks kohale tuua. "Nixoni"-mõistatuse juures on peamine see, et minu "kasutuskontekstid" on ühtlasi ka väärtustuspunktid, nad väärtustavad karaktereid (tähendusi), millel ei tarvitse olla kontekstis kohalikku eksistentsi, kuid mida saab luua mujal ja väärtustamiseks kohale tuua.

Kus on formaalses teoorias see koht, kus ma võtan arvesse *karakteri loomist*, tähenduste *omistamist*, mida eeldab interpreteeritud keele mõiste? Kus kohas formaalses teoorias võtan ma arvesse selliseid metasemantilisi küsimusi nagu kitsendused sellele, mis laadi ristimised on lubatud? Mitte kusagil.[112]

---

[111] See annab aga idee, et võib leiduda loogilisi pärisnimesid puudutava mõistatuse teine huvitav analüüs, lausumiskehtivuse kaudu. Ja veel üks, mis kasutab demonstratiivikontekstide arutelust pärit mõistet, konkreetsele väljendile *kohast* konteksti. Need kaalutlused võivad heita valgust mitte tavalisele, vaid teatud laadi metasemantilisele analüütilisusele: mitte tõesus üksnes selle tõttu, milline on tähendus, vaid tõesus seetõttu, et selline tähendus on omandatud.

[112] Lisaks varem mainitud abile on mind palju aidanud (kui *abi* hulka arvata ka kohkumise väljendamine) Joseph Almog, Harry Deutsch,

KAPLAN, INDEKSIKAALID JA DEMONSTRATIIVID

David Kaplani mitmetahuline ja rikkalik *Demonstratiivid* (1977/1989) on Saul Kripke *Nimetamise ja paratamatuse* (1972/1980) kõrval kindlasti kõige olulisem 20. sajandi teise poole keelefilosoofia tekst ning mul on väga hea meel, et see ilmub nüüd ka eesti keeles. Selles saatesõnas kirjeldan esmalt veidi Kaplani elu ja tööd ning vaatlen seejärel lähemalt kõne all oleva artikli keskmes olevaid indeksikaalide ja demonstratiivide teooriaid ning nendele tehtud kriitikat ja hilisemaid suundumusi.

1. David Kaplan (snd 1933)

David Kaplan on elanud kogu oma akadeemilise elu ühes ülikoolis, milleks on California Ülikool Los Angeleses ehk UCLA. Ta alustas 1951. a muusikatudegina, kuid jõudis peagi loogika ja filosoofia juurde, omandades bakalaureusekraadi aastal 1956 (matemaatikas 1957). Seejärel kirjutas ta sealsamas doktoritöö (mis jäi viimaseks Rudolf Carnapi juhendatud doktoritööks), kaitses selle aastal 1964 ning töötab seal õppejõuna seniajani.

Erinevalt teistest tema põlvkonna filosoofidest, nagu Kripke, David Lewis või Tyler Burge, on Kaplan keskendunud ainult loogikale ja keelefilosoofiale, kuigi metafüüsilised ja epistemoloogilised kaalutlused ei ole tema mõtetest kunagi kaugel. Kaplani lähenemine keelefilosoofiale on minimalistlik ja seisneb Gottlob Frege, Bertrand Russelli ja Peter Strawsoniga (hiljem ka Keith Donnellani ja Kripkega) dialoogis olles erinevate väljendite tähenduse üle süvitsi mõtlemises. Õppejõuna annab ta igal aastal bakalaureusetudengitele ühe kursuse, mille keskmes on Frege "Tähendusest ja osutusest", mis töötatakse läbi rida-realt ning sekundaartekste täielikult vältides. Seejärel annab ta järgmisel semestri teise kursuse, mille keskmes on Russelli "Osutamisest" ning meetod on sama. Ka doktorikursused on sageli keskendunud ainuüksi nendele mõtlejatele.[1]

Keith Donnellan, Kit Fine, John Perry, Elisabetta Fava, Nathan Salmon ja Howard Wettstein.

[1] Siinkohal üks lugu. Aasta 2012 sügissemestril reklaamis Kaplan välja aine singulaarsest mõtlemisest. Esialgseks plaaniks oli arutada läbi Robin Jeshioni toimetatud raamatu *New Essays on Singular Thought* artiklid. Kuna see tundus üsna ainulaadse võimalusena, siis otsusta-

Kaplani filosoofiline looming on väikesemahuline ja selle võib siin enamikus üles lugeda: "Quantifying In" (1968), "Bob and Carol and Ted and Alice" (1973), "How to Russell a Frege-Church" (1975), "On the Logic of Demonstratives" ja "Dthat" (1978), "Opacity" (1986), "Demonstratives" ja "Afterthoughts" (1989), "Words" (1990), "A Problem in Possible-World Semantics" (1995), "Reading 'On Denoting' on its Centenary" (2005) ja "Words on Words" (2011). See teeb ainult umbes kaks avaldatud artiklit kümne aasta kohta, eriti arvestades, et "On the Logic…" ja "Dthat" on osalised versioonid kõne all olevast artiklist.

Kaplani töö mõju on olnud aga tohutu. Näiteks *Demonstratiivid* ringles käsikirjana ligi kakskümmend aastat, enne kui ilmavalgust nägi, ning mõjutas sügavalt mitmesuguseid keelefilosoofilisi debatte.* Tema uuem artikkel "The Meaning of Ouch and Oops", mille ta esitas loenguna esimest korda 1995 Oxfordis ning hiljem 2004 California Ülikoolis Berkeleys,[2] ringleb käsikirjana siiamaani ning raske on ennustada, millal või kus see lõpuks avaldatakse. Samas on see juba mõjutanud kahe kümnendi jagu tööd ekspresiivsete väljendite, nagu "Ai!", situatsiooniliste väljendite, nagu "Tere!", sõimusõnade ja teiste selliste väljendite semantika alal. Lõpupoole näitan, et seal esitatud ideid võib kasutada ka paljutõotava demonstratiiviteooria esitamiseks.

2. Probleemsituatsioon: osutusteooria

Pärisnimede abil saame rääkida nende kandjatest. Näiteks nime "Bertrand" abil saame rääkida Bertrand Russellist. Tehnilisemalt väljendudes võib ehk öelda, et nimede nagu "Bertrand" abil osutame (*refer*) nende

---

sin minna, kuigi minu *alma mater*'i Lõuna-California Ülikooli juurest UCLAsse oli ligi 45 minutit bussisõitu ning 15 minutit jalutuskäiku. Esimesel korral rääkis Kaplan veidi raamatust, seejärel ütles, et tema arvates on tekstid liiga segased ja et me peaksime alustama Russelli 1903. aasta propositsioonideteooriaga. Selle peale ütles üks mu UCLA-tuttav, Kaplani juhendatav, et ega me Russellist sel semestril enam kaugemale jõuagi, ja ma otsustasin, et ilmselt on targem reisile kuluvat aega muud moodi kasutada.

*Avaldatud on ka kaks artiklikogumikku, kus vaadeldakse kriitiliselt Kaplani filosoofiat: *Themes from Kaplan*. Toim. Joseph Almog, John Perry, Howard Wettstein. New York: Oxford University Press, 1989 (seal ilmusid esmakordselt ka Kaplani "Demonstratives" ja "Afterthoughts") ja *The Philosophy of David Kaplan*. Toim. Joseph Almog, Paolo Leonardi. New York: Oxford University Press, 2009. *Toim.*

[2] Vt https://www.youtube.com/watch?v=iaGRLlgPl6w.

kandjatele või et nimed ise osutavad nende kandjatele. Kuidas nad seda teevad?

Fregest lähtuva traditsioonilise kirjeldava osutusteooria järgi on igal pärisnimel antud kasutaja idiolektis oma kirjeldav *Sinn* ehk tähendus. Veidi naiivselt, pärisnime "Bertrand" *Sinn* Frege jaoks võis olla 'Inglismaa olulisim loogik', Alfred North Whiteheadi jaoks aga oli sama nime *Sinn* ehk 'minu *Principia Mathematica* kaasautor'. Frege arvates on sellised *Sinn*'id osutuse vahendajaks. "Bertrand" osutab sellele, mis vastab antud kirjeldustele, ehk Russellile. Teisalt on need aga panuseks mõtetesse või propositsioonidesse, mida Frege ja Whitehead väljendasid nime "Bertrand" kasutamise abil. Seega, kui Frege mõtles, et Bertrand on vangis, siis oli tema mõtte sisuks, et Inglismaa parim loogik on vangis, ja see mõte oli tõene, kui Russell oli vangis. Kui Whitehead mõtles sama nime abil väljendatavat mõtet, siis tema mõtte sisuks oli, et minu *Principia* kaasautor on vangis, kuid see oli samuti tõene, kui Russell oli vangis. Sama sõna, erinevad idiolektid; erinevad *Sinn*'id, ent sama osutus; erinevad mõtted, aga samad tõetingimused.

Kirjeldava osutusteooria kohaselt osutavad nimed ja muud väljendid kirjelduse vahendusel. Nimi või muu väljend on eelkõige seotud kirjeldava *Sinn*'iga ning nime osutuseks on mis iganes asi, mis vastab sellele kirjeldusele (vt Kaplani joonist; *Akadeemia*, 2017, nr 9, lk 1714).

20. sajandi teisel poolel algas osutusteoorias revolutsioon, mille tulemusena traditsiooniline kirjelduslik osutusteooria hüljati peaaegu täielikult. Kripke esitas *Nimetamises ja paratamatuses* mitu argumenti, mille kohaselt kirjeldav pilt nimede osutusest on täiesti ekslik. Esiteks, kui nime tähendus oleks kirjeldav ja nimi osutaks kirjelduse kaudu, siis oleksid nimed lõdvad tähistajad (*flaccid designators*): need saaksid "osutada" eri objektidele eri võimalikes maailmades. Kuid nimed on intuitiivselt jäigad tähistajad (*rigid designators*): kui nende osutus on kord kindlaks määratud, siis osutavad nad samale objektile igas võimalikus maailmas. Võtame näiteks lause:

Russell on vangis.

Oletame, et Russell ei oleks olnud üldse loogik, vaid uushegeliaan, jäädes ühtlasi siiski patsifistiks. Väite "Russell on vangis" tõeväärtuse kindlakstegemiseks selle võimaliku maailma suhtes peame ilmselgelt küsima, kas Russell on selles maailmas vangis. Meid ei huvita üldse, kas see, kes selles võimalikus maailmas vastab kirjeldusele "Inglismaa parim loogik" või "Whiteheadi *Principia* kaasautor", on vangis. See näitab, et nimed on jäigad tähistajad, ja kaugel ei ole vaade, et nad ei panusta propositsioonidesse midagi kirjeldavat, vaid lihtsalt oma osutuse, nime kandja enda.

Teiseks Kripke tõstatatud probleemiks on, et enamik nimede kasutajaid ei tea nime kandja kohta kirjeldust, mida kandja unikaalselt ra-

huldaks. Näiteks me suudame kõik osutada Richard Feynmanile, kuigi enamik meist ei tea temast rohkemat, kui et ta oli tuntud füüsik.

Kolmandaks sellega seotud probleemiks on, et paljud nimede kasutajad teavad nime kandjate kohta vale kirjeldust. Hüpoteetilises situatsioonis, kus Gödel ei tõestanud oma teoreemi ise, vaid plagieeris selle kelleltki Schmidtilt, teavad kõik nime "Gödel" kasutajad kirjeldust, mis vastab tegelikult hoopis Schmidtile. Sellegipoolest osutame intuitiivselt Gödelile.

Kaks viimast probleemi teevad selgeks, et nimed ei osuta kirjelduse kaudu, vaid mingil muul viisil. Kripke pakkus välja järgneva pildi. Nimi osutab otse sellele, kellele või millele ta algselt antakse. Algsete kasutajate jaoks on nime osutus ära määratud andmisfaktiga. Edasiste kasutajate jaoks on aga osutus määratud sellega, et neil on kavatsus kasutada seda nime sama osutusega, millega kasutasid seda need, kellelt nad selle nime said. Selline ajalooline põhjuslik ahel viib siis lõpuks tagasi algsete kasutajateni.

Kuigi Kaplan huvitub samuti sügavalt nimedest, on tema lähtepunkt otsese osutuse revolutsioonis teistsugune. Nimelt keskendub ta väljenditele, mille abil saame rääkida eri asjadest erinevates olukordades. Kaplani eesmärgiks *Demonstratiivides* ongi esitada selliste väljendite semantika, näidata, et need osutavad otse, ja töötada välja ka vastav loogika. Vaatamegi nüüd tema teooriaid lähemalt.

3. Kaplan indeksikaalidest

Kaplani huviorbiidis on väljendid, mille abil saame rääkida eri asjadest eri olukordades. Teisisõnu, tegu on väljenditega, mille tähendus teeb nad osutuslikuks, kuid mille osutus sõltub kasutusolukorrast ehk kontekstist nii, et see võib eri olukordades varieeruda. Kaplan jagab sellised väljendid kaheks: *indeksikaalideks*, nagu "mina", "siin", "praegu" ja "täna", ning *demonstratiivideks*, nagu "see", "too", ja "tema". Indeksikaalide tähendus määrab ära, et väljendi esinemisjuhud osutavad mingile kontekstiga seotud parameetrile. Näiteks "mina" osutab intuitiivselt sõna kasutajale, "siin" kasutamiskohale ning "praegu" kasutusajale. Demonstratiivide tähendus ei määra aga nende osutust, vaid pelgalt sätestab, et nende esinemisjuhtude (*occurrences*) osutus sõltub kasutaja demonstratsioonist või kavatsusest.[3]

[3]Tähelepanelik lugeja on märganud, et Kaplan pidas *Demonstratiivide* ajal demonstratsioone osutuslikeks žestideks, kuid *Järelmõtete* ajaks oli ta omaks võtnud levinuma vaate, mille kohaselt on demonstratiivide tähenduse määrajaks kasutaja kavatsused.

Kõige lihtsam on alustada indeksikaalidega. Teooria esitamiseks selle tugevaimas vormis on kasulik teha mõned eristused. Esmalt tuleks eristada sõnu, lauseid ja muid keeleväljendeid (*expressions*), nende esinemisjuhtusid ja kasutusi (*uses*). Lauses "Bertrand on vangis ja Alfred on ülikoolis" esineb kuus eri sõna, kuna "on" esineb kahel juhul. Selle lause kasutus Frege poolt aastal 1913 on konkreetne sündmus, mis toimub teatud ajal ja kohas. Lausete puhul kutsutakse selliseid kasutusi lausungiteks (*utterances*).

Järgmisena tuleks teha endale selgeks tähenduse/karakteri, kasutusolukorra/konteksti ning sisu mõisted. Igal keeleväljendil on tähendus, see, mida keegi, kes antud keelt valdab, mingil viisil teab. Kaplan kutsub sellist tähendust *karakteriks* ning väidab, et karakterit saab modelleerida funktsioonina kasutusolukorrast ehk kontekstist esinemisjuhu sisuni.[4] Iga reaalne kasutusolukord hõlmab endas kasutajat ehk kõnelejat, kasutuse aega, kasutuse kohta, ja maailmaolukorda või võimalikku maailma. Seega võib selliseid kasutusolukordi modelleerida kaplanlike kontekstidena, järjestatud hulkadena, mis koosnevad sellistest parameetritest nagu konteksti toimija c_a, konteksti koht c_l, konteksti aeg c_t, ning konteksti maailmaolukord c_w.

Väitlause kasutamisel öeldakse midagi. Seda, mida kõneleja ütleb, nimetab Kaplan lause sisuks (*content*) või selleks, mida öeldakse (*what is said*), ning see on põhimõtteliselt lausega semantiliselt seotud fregeliku mõtte või tavapärase propositsiooni vaste. Lause sisust võib mõelda kas kui struktureeritud propositsioonist, millel on tõetingimused, või nõrgemalt, *intensioonist* ehk funktsioonist teatud väärtustusolukorrast (*circumstance*), nt võimalikust maailmast, tõeväärtusteni. Sõna või muu lausesse kuuluva väljendi esinemisjuhu sisu on see, mida see väljend panustab lause sisusse, ning ka sellel on intensioon ehk funktsioon olukorrast ekstensioonini.

Pidades silmas eristust väljendite, esinemisjuhtude ja kasutuste vahel ning olles relvastatud karakteri, konteksti ja sisu mõistetega, on Kaplani indeksikaalide teooria kergesti sõnastatav. Igal indeksikaalil on keeleline tähendus, milleks on tema karakter, funktsioon kontekstidest sisudeni. "Mina", "siin" ja "praegu" karakterid võtavad sisendiks kontekstid, mis koosnevad konteksti toimijast c_a, konteksti kohast c_l, konteksti ajast c_t ja konteksti maailmaolukorrast c_w, ning annavad väljundina sisuks vastava parameetri. "Mina" karakter annab meile konteksti

[4]Kuigi Kaplan ei ole ise nii väga pedantne selle eristuse rõhutamisel ja ütleb sageli, et karakter on funktsioon kontekstist väljendi sisuni, on kõige õigem öelda, et keeleväljenditel on keeleline tähendus ehk karakter ning pole sisu. Keeleväljendi esinemisjuhtudel pole aga tähendust, vaid on sisu, mis sõltub kasutusjuhu kontekstist. Ühelgi sama tüüpi entiteedil ei ole korraga nii tähendust kui sisu. See ei loe eriti lausete puhul, kuid on eriti teravalt näha nii muutujate kui demonstratiivide puhul.

toimija c_a, "siin" karakter konteksti koha c_l ning "praegu" karakter konteksti aja c_t. Formaalselt:

(i) [['mina']] $<c_a, c_l, c_t, c_w> = c_a$

(ii) [['siin']] $<c_a, c_l, c_t, c_w> = c_l$

(iii) [['praegu']] $<c_a, c_l, c_t, c_w> = c_t$

Et saada täielik teooria, on meil loomulikult vaja ka teada, mis asi on konteksti toimija, koht, aeg ja maailmaolukord. Kaplani vaate kohaselt on see aga lihtne. Konteksti toimija on väljendi kasutaja, kohaks on kasutuse koht, ajaks kasutuse aeg ning maailmaolukorraks kasutuse maailmaolukord. Tulemuseks on vaade, et iga "mina" esinemisjuhu sisuks on sõna kasutaja, "siin" esinemisjuhu sisuks kasutuse koht ning "praegu" esinemisjuhu sisuks kasutuse aeg.

Kuidas on see seotud otsese osutusega? Kaplani arvates on asi jällegi lihtne. Indeksikaalidel on keeleline tähendus, milleks on nende karakter. Karakter määrab koos kontekstiga väljendi sisu. Väljendi sisu on nende väljendite puhul aga samastatav selle osutusega. Nii nagu nimed panustavad otsese osutusteooria kohaselt propositsioonidesse oma kandja, nii panustavad ka indeksikaalid propositsiooni vastava parameetri. Seega, kuigi keeleline tähendus määrab osutuse, on osutus otsene selles tähenduses, et ükski sisu koostisosa ei vahenda osutust, vaid osutus ise on sisu koostisosaks.

4. "Siin" ja "praegu": indeksikaalid või demonstratiivid?

Kaplani eristuse järgi on indeksikaalid need väljendid, mille osutus ehk sisu sõltub mingist kasutusjuhuga seonduvast parameetrist (kasutaja, kasutuskoht, kasutusaeg), demonstratiivid aga väljendid, mille esinemiste osutus ehk sisu sõltub kasutaja kavatsustest. Nagu me ülalpool nägime, on Kaplani jaoks paradigmaatilisteks indeksikaalide näideteks "mina", "siin", ja "praegu". Sellegipoolest on kohe ilmne, et neid ei saa üheselt käsitleda, kuna kõigi puhul ei sõltu osutuse teatud aspektid ainult mingist kasutusjuhuga seonduvast parameetrist.

"Mina" osutab kasutajale, "siin" kasutuskohale, "praegu" kasutushetkele. Milline on aga kasutuskoha ja -hetke ulatus? On selge, et need piirid on puhtalt kõneleja määrata ja võivad ulatuda kõneleja hõivatud füüsilisest ruumist terve linna või riigini ning kõnelemise täpsest kestusest nädala või aastani. François Recanati on seetõttu pakkunud välja eristuse puhaste ja ebapuhaste indeksikaalide vahel (Recanati 2001). Puhas indeksikaal "mina" osutab kasutusega seonduvale parameetrile, kasutajale, ning mingit edasist kasutajapoolset määratlemist ei ole vaja. Ebapuhas indeksikaal "meie" osutab küll kasutusega seonduvale parameetrile, rühmale, mis sisaldab kasutajat, ent nõuab edasist kasutajapoolset määratlust, millise rühmaga on tegu. Sõnu "siin" ja "praegu"

võib seega pidada parimal juhul ebapuhasteks indeksikaalideks, mis osutavad kõnelemise ajale ja kohale, kuid nõuavad edasist kasutajapoolset määratlust, millised on ajavahemiku ja koha piirid.

Vaate, et "siin" ja "praegu" on üldse indeksikaalsed, võib aga samuti kahtluse alla seda. Võtame näiteks tõsiasja, et Kaplani teoorias ütleb lause "Olen praegu siin" kasutusega kõneleja, et ta on kõnelemise ajal kõnelemise kohas. Sellest paistab järelduvat, et selliste lausete kasutusega tehtavad ütlused on alati tõesed. Samas on selge, et lause "Ma **ei** ole praegu siin" kasutusega tehtavad ütlused ei ole alati väärad. Näiteks saab selliseid lauseid kasutada automaatvastajasse teateid jättes, edastades nende abil midagi tõest ja informatiivset, nimelt et kõneleja ei ole vastuvõtmise ajal kõnelemiskohas (Sidelle 1991).

Seda probleemi on üritatud mitmel moel lahendada. Ühelt poolt on üritatud Kaplani semantikat säilitada ning kaitsta vaadet, et selle lausega tehtavad ütlused on alati väärad ning kasutaja peab lihtsalt Grice'i tähenduses silmas (*speaker means*) midagi tõest ja informatiivset (Stevens 2009). Teiselt poolt on üritatud Kaplani semantikat ühel või teisel viisil muuta. Kõigi nende vaadete taga on idee, et mingil moel ei tule "praegu" osutust siduda mitte kasutuse ajaga, vaid selle ajaga, mil sõnumit vastu võetakse. Üheks vaateks on näiteks, et konteksti aeg c_t ei ole kasutusaeg, vaid vastuvõtmise aeg ehk aeg, mil teadet kuulatakse. Näost näkku kommunikatsioonis pole vahet, kuna kasutusaeg ja vastuvõtmise aeg ühtivad, kuid teadetega on vahe ilmselge (Cohen 2013; Sidelle 1991). Teiseks vaateks on, et c_t ei ole ei kasutuse ega vastuvõtmise aeg, vaid see hetk, mis kasutajal on plaanitud tema teate vastuvõtmiseks (Predelli 1998a, 1998b, 2002).

Ülalmainitud lahendused hoiavad kinni ideest, et "siin" ja "praegu" on ebapuhtad indeksikaalid, muutes lihtsalt c_t või c_l tõlgendust. Intrigeerivaimaks lahenduseks on aga idee, et "siin" ja "praegu" pole üldse indeksikaalsed, vaid lihtsalt demonstratiivid, millel on sama tähendus kui "selles kohas" ja "sel hetkel" (Krasner 2006; Mount 2008; Recanati 2001). Selle vaate kohaselt on lause "Ma ei ole praegu siin" tähendus sama mis lausel "Ma ei ole sel hetkel selles kohas" ja väljendit "sel hetkel" võib vabalt kasutada osutamaks taasesituse hetkele.

"Siin" demonstratiiviteooria kasuks kõneleb fakt, et isegi Kaplan tunnistab, et väljendil "siin" on selge demonstratiivne kasutus, nt lauses:

1) "Homme jõuame siia" (osutades kaardile).

Seda vaadet toetab ka asjaolu, et "siin" paariliseks on "seal" ja need on omavahel seotud täpselt nagu "selles kohas" ja "tolles kohas". "Siin" abil saab osutada millelegi, mis teatud perspektiivist vaadates on lähemal kui see, mis on "seal". Kaplan üritas seda hõlmata, pakkudes välja, et "siin" on seetõttu mitmetähenduslik, omades ühte, indeksikaalset tähendust ja teist, demonstratiivset tähendust. Kuid üldjuhul leitakse,

et mitmetähenduslikkuse postuleerimist peaks üritama vältida, ja vähemalt "siin" puhul tundub, et nn indeksikaalseid kasutusi saab käsitada demonstratiivsete kasutuste erijuhuna. Selle vaate kohaselt on "siin" sama tähendusega mis "selles kohas" ja teatud juhtudel me kasutame seda rääkimaks kasutuse kohast, kuid samas saame seda vabalt kasutada ka rääkimaks kohtadest, mis seda ei sisalda.

Kuidas on aga sõnaga "now" ja sõnaga "praegu"? Kas sõnal "now" on samuti demonstratiivseid kasutusi? Üheks näiteks on ajaloolised või lugu jutustavad laused nagu:

2) "Napoleon, about to win the war, now met the Russian winter."

Selle põhjal võiks öelda, et nagu sõnal "siin" on ka sõnal "now" samuti demonstratiivne kasutus. Huvitav on aga see, et kui me üritame samasugust juhtu eesti keeles (või ka vene keeles) reprodutseerida, tuleb välja, et meil on kaks erinevat sõna "praegu" ja "nüüd", mis ei ole teineteisega asendatavad. Ainult ühte neist saab kasutada tõlkimaks ülaltoodud lauset:

3) # Napoleon, olles sõda võitmas, kohtus **praegu** Vene talvega.
Napoleon, olles sõda võitmas, kohtus **nüüd** Vene talvega.

on intuitiivselt ebakorrektne ja "praegu" ei saa niiviisi kasutada. Selle asemel tuleb kasutada sõna "nüüd". Ning samamoodi nagu ingliskeelne "now" vastandiks on "then", nii on ka eestikeelse "nüüd" vastandiks "siis".

Võiks seega arvata, et vähemalt "now" puhul on Kaplani mitmetähenduslikkuse teooria tugevamal alusel. Võib-olla on sellel tõesti üks, ebapuhas indeksikaalne tähendus, kus "now" sünonüümiks on "praegu" (ja venekeelne "сейчас") ja mille puhul osutus peab sisaldama kasutuse aega, ning teine, demonstratiivne tähendus, kus "now" sünonüümiks on "nüüd" (ja venekeelne "теперь") ning mis on samatähenduslik väljendiga "sel hetkel" ja mille osutus ei pea sisaldama kasutuse aega.

Kokkuvõtteks, Kaplani algset eristust indeksikaalide ja demonstratiivide vahel tuleb rikastada ning igat juhtu eraldi käsitleda. Tuleb välja, et "mina" on ehk tõepoolest puhas indeksikaal, samas kui ei paista mingit põhjust, miks "siin" ei võiks olla mitteindeksikaalne demonstratiiv. Ingliskeelne "now" võib tõepoolest olla aga mitmetähenduslik, mille üheks eestikeelseks vasteks on ebapuhas indeksikaal "praegu" ja teiseks demonstratiivne "nüüd".

5. Kaplan demonstratiividest

Demonstratiivid on väljendid, mille esinemisjuhtude sisu ehk osutus sõltub kasutaja kavatsustest. Alustame demonstratiivide indeksilisest teooriast, mida Kaplan käsitleb, ent mida ta omaks ei võta. Selle teooria

kohaselt tuleb kontekstidesse lisada konteksti demonstreeritud objekt c_d. Sõna "see" karakter võtab sisendina kontekstid, mis sisaldavad peale eelnevate parameetrite ka c_d-d, ning annab väljundina c_d. Formaalselt:

(iv) $[['see']] <c_a, c_l, c_t, c_w, c_d> = c_d$

Konteksti demonstreeritud objektiks on lihtsalt see objekt, millele kasutaja kavatseb osutada.

Kuigi Kaplan ise ei võtnud seda lihtsat vaadet omaks fregelikel kaalutlustel, seondub sellega kohe hoopis üks teistsugune probleem mitmete esinemisjuhtude erinevate osutustega. Tsiteerin siinkohal David Brauni, kes sõnastab selle perfektselt:

> Võtame lause (1).
>
> (1) Too on suurem kui too.
>
> Sõna "too" kahel esinemisjuhul lauses (1) on sama keeleline tähendus. Nii et kui keeleline tähendus on sama mis karakter, siis "too" kahel esinemisjuhul lauses (1) on sama karakter. Aga kui kahel väljendil (või kahel väljendi esinemisjuhul) on sama karakter, siis on neil sama sisu igas kontekstis. Nii et kui keeleline tähendus on karakter, siis "too" kahel esinemisjuhul lauses (1) on sama sisu igas kontekstis. Ent (1) sisu kontekstis on määratud tema osade sisude poolt samas kontekstis. Seega väljendab (1) igas kontekstis propositsiooni, et x on suurem kui x, kus x on "too" sisu antud kontekstis. Kuid miski ei ole suurem kui ta ise. Nii et kui keeleline tähendus on sama mis karakter, siis (1) väljendab igas kontekstis väära propositsiooni. Seega peaks olema võimatu (1) tõeselt lausuda. Aga see on ilmselgelt vale: saab olla lause (1) tõeseid lausungeid, kus kaks "too" kasutust osutavad eri objektidele. (Braun 1996: 147–148.)

Põhiprobleemiks on lihtne tõsiasi, et erinevalt puhastest indeksikaalidest, nagu "mina", võivad demonstratiivid esineda samas lauses mitu korda, nii et iga esinemisjuhu sisu on erinev. Kuid indeksilise teooria kohaselt on sõna "see" tähenduseks karakter, mis määrab ära, et tema osutuseks on see, mida kasutaja kontekstis demonstreerib. Ja kuna sõnal "see" on üks karakter, siis paistab, et tema kõigil esinemisjuhtudel peab olema samas kontekstis sama sisu.

Sellel probleemil on mitu võimalikku formaalset lahendust. Esiteks võime jääda selle juurde, et samastame keelelise tähenduse karakteriga. Probleemi lahendamiseks väidame, et kontekst muutub iga uue demonstratiivi esinemisjuhuga, ning seega iga esinemisjuht saab oma osutuse erinevalt kontekstilt (Caplan 2003). Sellise vaate ilmselgeks probleemiks on, et me ei saa lausele tervikuna karakterit omistada, kuna tervet lauset ei saa kunagi ühe konteksti suhtes hinnata. Ent lausetel on otse

loomulikult keeleline tähendus ja see seab kahtluse alla keelelise tähenduse ja karakteri samastamise.

Teiseks võime loobuda demonstratiivide keelelise tähenduse samastamisest karakteriga. Sõnal "see" on keeleline tähendus, mis kõigest teeb selle osutuslikuks, kuid ei määra selle osutust. Igal sõna esinemisjuhul lauses on aga karakter, mis määrab osutuse. Konteksti ei tule lisada mitte ainult demonstreeritud objekt, vaid demonstreeritud objektide jada c_{d1}, c_{d2} jne. Seejärel saame öelda, et n-inda esinemisjuhu osutuseks on n-is demonstreeritud objekt c_{dn}.

Tuleme selle teise vaate juurde allpool tagasi, vaadeldes täpselt, kuidas "see" tähendusest mõelda, kui loobuda tähenduse samastamisest karakteriga. Vaatleme nüüd Kaplani enda üsna veidrat, hübriidset teooriat. Kaplan käsitleb demonstratiive Frege eeskujul oma loogikas hübriididena, mis koosnevad "dsee" operaatorist koos kirjeldusega ning osutavad otse sellele, millele kirjeldus antud kontekstis osutab. Oma semantikas käsitleb ta tavakeele demonstratiive "dsee" operaatori mudelil kui ühikuid, mis moodustavad tähendusliku, karakterit omava väljendi ainult koos lisatud demonstratsiooniga. Kui parandatud indeksikaaliteooria omistab karakteri esinemisjuhule, siis Kaplani hübriidteooria omistab selle esinemisjuhu ja demonstratsiooni paarile. Demonstratiivi esinemisjuhu ja demonstratsiooni paari osutuseks on kontekstis see, millele demonstratsioon selles kontekstis osutab (kusjuures demonstratsioone käsitab Kaplan fregelikult kirjeldavana). Formaalselt:

(v) $[[\text{'see'} + dem]] <c_a, c_l, c_t, c_w, c_d> = c_d$

Kaplani hübriidne teooria on veider ning ilmselgelt väär, kuna see käsitab demonstratiivseid sõnu sünkategoremaatilistena, väljenditena, millel puudub endal tähendus, kuigi nad mõjutavad nende väljendite tähendust, milles nad esinevad. Paslik on võrdlus Russelli määravate kirjelduste teooriaga. Nagu Russellgi laseb Kaplan siin ennast oma formaalsest süsteemist eksitada, esitades vaate, mis läheb loomuliku keele süntaksiga ilmselgesse vastuollu. On ilmne, et demonstratiivsed sõnad on süntaktiliselt terviklikud ning neil on endal keeleline tähendus (isegi kui see tähendus ei määra ära selle sisu) (Salmon 2002).

6. Parema demonstratiivide teooria poole

Demonstratiivide indeksilise ja Kaplani hübriidse teooria üle mõtlemine näitab meile, et parema demonstratiivide teooria saamiseks tuleb keskenduda tõsiasjale, et nende keeleline tähendus ei määra osutust. Osutuse määrab täielikult kasutaja kavatsus. Demonstratiivide tähendus kõigest piirab osutajat osutamisel. Näiteks eestikeelset isikulist asesõna "tema" võib kasutada osutamaks ükskõik millisele isikule. Piiranguks ongi aga see, et seda võib kasutada osutamaks isikutele ja mitte

näiteks elututele objektidele (vähemalt ühes kasutuses). Inglise keeles puudus vähemalt hiljutise ajani isikuline sooneutraalne asesõna ning selle asemel on "he" ja "she", mida võib kasutada osutamaks vastavalt ükskõik millistele meessoost või naissoost isikutele. Nende tähenduse seatavad piirangud sisaldavad seega ka soomääratlust.

Esmapilgul võib tunduda, et sõnaga "see" võib osutada millele iganes, millele saab kavatseda osutada ilma igasuguste semantiliste piiranguteta.[5] Ent sõnal "see" on ka paariline "too", nii nagu sõna "siin" paariliseks on "seal" ja "nüüd" paariliseks on "siis". Kui sõna "see" kasutada üksi, siis piirangud ei ilmne. Kui aga kasutada ühes lauses "see" ja "too" paari, siis tuleb välja, et see, millele osutatakse sõnaga "see", on mingist kasutajaga seotud perspektiivist (mis võib olla lihtsalt tema enda hetkeline perspektiiv) lähemal kui too, millele osutatakse sõnaga "too". Näiteks võtke järgmine vestlus:

A: Kas ma võtan selle?
B: Ei ära võta toda, võta hoopis see.

Peaks olema intuitiivselt selge, et B perspektiivist on "see" abil osutatav lähemal kui "too" abil osutatav.

Kuidas selliste piirangute valguses demonstratiivide keelelisest tähendusest mõelda? On selge, et kuna tähendus vaid piirab osutust, ei ole meil karakteri mõistest siin kasu. Keelelise tähenduse kirjeldamiseks peame seega suutma hõlmata, mida pädevad keelekasutajad teavad: nii informatsiooni, et tähendus lubab väljendit kasutada osutamiseks (mitte näiteks kvantifitseerimiseks või predikatsiooniks), kui ka seda, et osutusele on teatud piirangud.

James Higginbotham pakkus ülalmainitud Kaplani 1995 Oxfordi loengust inspireerituna välja, et võiksime demonstratiivide tähendusest mõelda kui kasutusreeglitest (Higginbotham 2002). Seda vaadet olen Kaplanist lähtudes edasi arendanud ja kaitsnud ka mina (Reiland 2014). Põhiliseks ideeks on, et *iga* keeleväljendi tähenduse mingis keeles määrab ära tema kasutusreegel, mis ütleb meile, millistel tingimustel on antud väljendi kasutus keeleliselt korrektne või lubatav. Keeleväljendi tähenduse saab seega samastada tema kasutustingimustega. Näiteks võtame Kaplani "mina" karakteri kasutusreegliks:

$\forall s$ (s *võib* kasutada "mina" siis ja ainult siis, kui s mõtleb s-ist).[6]

[5]Osutuslikele kavatsustele rakenduvad muidugi samad piirangud mis kõikidele teistele singulaarsetele mõtetele.

[6]Kaks kommentaari. Esiteks, millestki mõtlemist (*thinking of*) tuleb siin mõista *de re* objektilise hoiaku või teona. Kirjelduse abil millestki mõtlemine ei lähe seega arvesse. Teiseks, "mina" tähenduse täielikuks hõlmamiseks oleks parem lisada veel tingimus, et s mõtleb s-ist esimese

See kasutusreegel ütleb meile, et iga kasutaja võib kasutada väljendit "mina" ainult juhul, kui ta mõtleb iseendast. Sellest järeldub, et kui kõneleja kasutab lauses väljendit "mina" nii, et see reegel sellele kasutusele rakendub, siis väljendab ta mõtet, mille osaliseks sisuks on tema ise.

Kasutusreeglite täispikkuses kirjeldamine on mõneti tüütu, kuid me saame seda vältida, modelleerides reegleid $[[e]]_{KT}$ funktsiooni abil, mis võtab sisendina väljendi e ja annab väljundina tema kasutustingimuse (KT) teatud keeles. Seda tehes võime ebapuhaste indeksikaalide "meie" ja "praegu" kasutustingimusi kirjeldada järgmiselt:

> $[[\text{'meie'}]]_{KT}$ = leidub grupp G, nii et s on G osa, ning s mõtleb G-st.
>
> $[[\text{'praegu'}]]_{KT}$ = leidub ajavahemik t, nii et s kasutab "praegu"-t mingis osas t-st, ning s mõtleb t-st.

Liigume demonstratiivide juurde, siin on "tema", "see", "too", "siin", "seal" ja "nüüd" kasutustingimused:

> $[[\text{'tema'}]]_{KT}$ = leidub isik i ning s mõtleb i-st.
>
> $[[\text{'see'}]]_{KT}$ = leidub objekt o, ja perspektiiv z, nii et z on s-iga mingis suhtes R ning o on z-i suhtes lähedal ja s mõtleb o-st.
>
> $[[\text{'too'}]]_{KT}$ = leidub objekt o, ja perspektiiv z, nii et z on s-iga mingis suhtes R ning o on z-i suhtes kaugel ja s mõtleb o-st.
>
> $[[\text{'siin'}]]_{KT}$ = leidub koht l, ja perspektiiv z, nii et z on s-iga mingis suhtes R ning l on z-i suhtes lähedal ja s mõtleb l-ist.
>
> $[[\text{'seal'}]]_{KT}$ = leidub koht l, ja perspektiiv z, nii et z on s-iga mingis suhtes R ning l on z-i suhtes kaugel ja s mõtleb l-ist.
>
> $[[\text{'nüüd'}]]_{KT}$ = leidub ajavahemik t, ja perspektiiv z, nii et z on s-iga mingis suhtes R ning t on z-i suhtes lähedal ja s mõtleb t-st.

Peaks olema selge, et demonstratiivide tähenduse kirjeldamine kasutustingimustena näitab meile ilusti, kuidas nende tähendus teeb need väljendid osutuslikuks, samal ajal seda osutust pelgalt piirates.

7. Lõpetuseks

Demonstratiivide pärand on nagu artikkel isegi mitmetahuline. Artikli omamoodi paradoksaalseimaks osaks on sellesse kuuluv demonstratiivide loogika. Ainuke põhjus, miks meil sellisest loogikast võiks kasu olla, on see, kui ta ütleks meile midagi loomuliku keele analoogsete väljendite semantika kohta. Aga selleks, et loogika töötaks, peab Kaplan liikuma loomulikust keelest eemale ning seega muutub ettevõtmine iseennast õõnestavaks. (Soames 2010.)

---

isiku perspektiivist, ent see läheks juba Kaplani teooriast edasi, parema, uusfregeliku vaate poole (vt Hanks 2015; Soames 2015).

Olgu loogikaga, kuidas on, artikli semantilised osad on olnud ülimalt mõjukad. Peale otsese osutuse mõiste loomise ja kaitsmise ning indeksikaalide ja demonstratiivide teooriate on Kaplani artiklis sisalduv teoreetiline raamistik avaldanud suurt mõju nii üldisele sisuteooriale kui ka tähendusteooriale.

Sisuteooria poole pealt on palju arutelusid tekitanud idee, et peale modaalsete operaatorite on ka temporaalseid operaatoreid ning lause kompositsioonilist sisu tuleks pidada millekski, mis erinevalt tavapärastest propositsioonidest ei sisalda ajamäärangut ning saab seega olla tõene erinevatel aegadel (saamaks ülevaadet neist debattidest soovitan artiklit Recanati 2018). Samuti on väga mõjukas olnud struktureeritud propositsiooni idee.

Tähendusteooria poole pealt on mõjukas olnud Kaplani terav eristus keelelise tähenduse kui selle, mida keeleoskajad teavad, ning sisu vahel. Kui enne samastati sageli lause või sõna tähendus tema sisuga ja vaidlus käis selle üle, milline on sisu, siis pärast Kaplanit muutus üldiselt aktsepteerituks, et tähendus ei ole sama mis sisu. See avas uksed huvitava töö jaoks tavapärasest erinevate väljendite, näiteks ekspressiivide ja sõimusõnade, samuti lausemodaalsuste semantika uurimisel.

Kirjandus

B r a u n, David 1996. Demonstratives and Their Linguistic Meanings. — *Nous*, Vol. 30, pp. 145–173

C a p l a n, Ben 2003. Putting Things in Contexts. — *Philosophical Review*, Vol. 112, pp. 191–214

C o h e n, Jonathan 2013. Indexicality and the Puzzle of the Answering Machine. — *Journal of Philosophy*, Vol. 110, pp. 5–32

H a n k s, Peter 2015. *Propositional Content*. Oxford: Oxford University Press

H i g g i n b o t h a m, James 2002. Competence With Demonstratives. — *Philosophical Perspectives*, Vol. 16, pp. 1–16

K r a s n e r, Daniel 2006. Smith on Indexicals. — *Synthese*, Vol. 153, pp. 49–67

M o u n t, Allyson 2008. The Impurity of "Pure" Indexicals. — *Philosophical Studies*, Vol. 138, pp. 193–209

P r e d e l l i, Stefano 1998a. Utterance, Interpretation, and the Logic of Indexicals. — *Mind & Language*, Vol. 13, pp. 400–414

P r e d e l l i, Stefano 1998b. I Am Not Here Now. — *Analysis*, Vol. 58, pp. 107–115

P r e d e l l i, Stefano 2002. Intentions, Indexicals, and Communication. — *Analysis*, Vol. 62, pp. 310–316

R e c a n a t i, François 2001. Are 'here' and 'now' indexicals? — *Texte*, Vol. 127/128, pp. 115–127

R e c a n a t i, François 2018. From Meaning to Content: Issues in Meta-Semantics. — *The Science of Meaning*. Ed. by D. Ball, B. Rabern. Oxford: Oxford University Press. [Ilmumas]

R e i l a n d, Indrek 2014. *Meaningfulness, Rules, and Use-Conditional Semantics*. Doctoral Dissertation, University of Southern California

S a l m o n, Nathan 2002. Demonstrating and Necessity. — *Philosophical Review*, Vol. 111, pp. 497–537

S i d e l l e, Alan 1991. The Answering Machine Paradox. — *Canadian Journal of Philosophy*, Vol. 81, pp. 525–539

S o a m e s, Scott 2010. *Philosophy of Language*. Princeton: Princeton University Press

S o a m e s, Scott 2015. *Rethinking Language, Meaning, and Mind*. Princeton: Princeton University Press

S t e v e n s, Graham 2009. Utterance at a Distance. — *Philosophical Studies*, Vol. 143, pp. 213–221

Indrek Reiland

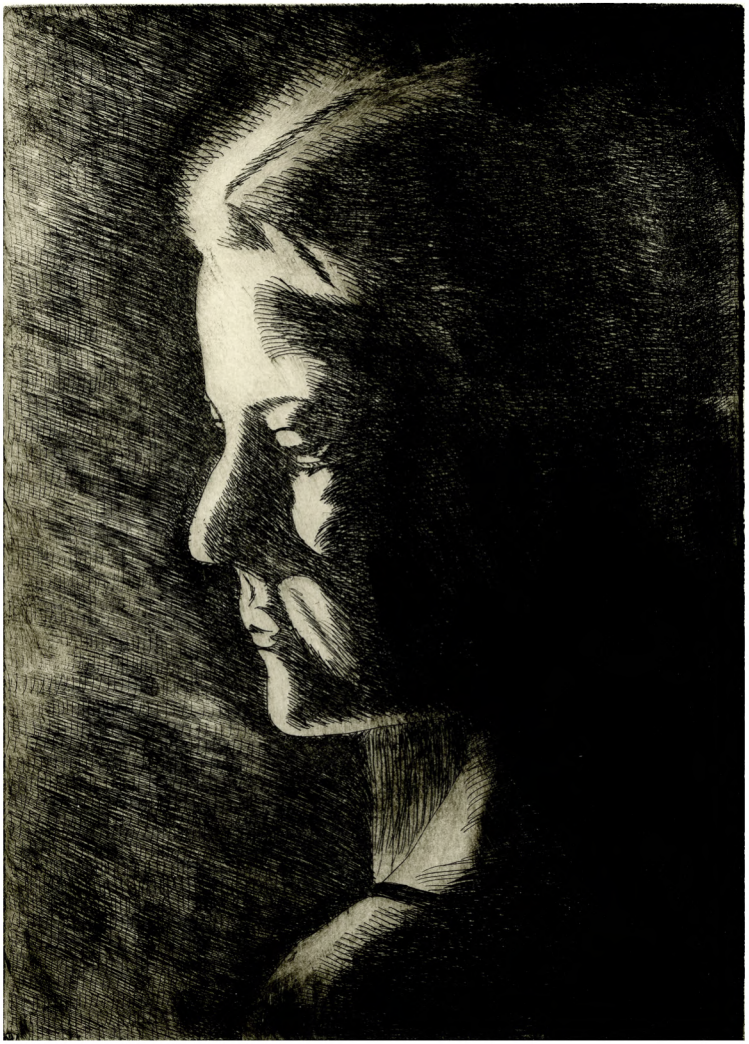

IIRIS JAASKA. Autoportree (2017, ofort)

CONTENTS

The Three Princes of Serendip	*Jüri Engelbrecht*	771
Does religious thinking exist?	*Jüri Allik*	784
Written Estonian during 100 years	*Reet Kasik*	809
Poetry	*Indrek Hirv*	821
Lighter than the day: Excerpt from the novel	*Mirko Bonné*	826
Mirko Bonné	*Klaus Dieter Neidlinger*	845
Releasement	*Martin Heidegger*	849
Afterword	*Henri Otsing*	860
Phage therapy: Forgotten medicine of the future	*Ülar Allas*	865
Special development plan	*Toomas Kiho*	894
"The fate of our state depends on two things — these are peace and work...": By the fifth anniversary of the Republic of Estonia in 1923		896
Abstracts		928
Afterthoughts. Part IV	*David Kaplan*	937
Kaplan, indexials and demonstratives	*Indrek Reiland*	946

eurozine

www.eurozine.com

Praakeksemplaride puhul palume pöörduda:
AS Pakett, Laki 17, 12915 Tallinn, tel. 6563639

AKADEEMIA

Tellimise indeks 78163

Hind 3.50 eurot